

Ն Ա Վ Ո Ս

ԻՄԱՅԱԿԱՆ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅԱՆՅԱՅԻՆ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԻ

Ա. ՏԱՐԻ|ԹԻԻ 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՄԱՐՏ|2016

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԲԱՐՁՐԱՆԱՆՔ ԱՐԱՐԱՏ ԼԵՌԸ

Հայ ինքնուրուի են Հայ մշակոյթ, երկու անբաժանելի են իրար լրացնող յատկանիշներ են Հայ ազգին: Վերածնունդ կամ վերականգնում եզրերը պատգամ մը ունին մեզի, մանաւանդ 2010ականներու շրջանին, ուր մենք մեզ ենթարկուած կը տեսնենք օտարին հրամցուցածին, սակայն իր հրամցուցած «աւետարանը» չկրցաւ ու ոչ ալ պիտի կարենայ «փրկել»: Սփիւռքի մէջ կ'երազէինք հայրենիքի մը անկախ վիճակի մը գոյութիւնը, սակայն ա՛յդ «աւետարանը» ալ չկրցաւ փրկել Հայը ցուլումէն: Ինքնութիւն, մշակոյթ, արժանիք. սրբազան բառեր, որոնց արժէքը կործանելու սեմին է: Կը գտնուի մեր դիմաց Արարատը մագլցելու հրամայականը: Այս բնաբանով չենք ուզեր հասկնալ ո՛րեւէ աշխարհագրական մարտահրաւէր կամ առարկայական յառաջխաղացումի մրցահրաւէր: Մեր բնաբանը պատկերաւոր է, որ բարոյական իմաստ կը ներշնչէ: Արարատը ստեղծագործութենէն ի վեր հոն կանգնած է վեհափառօրէն, ու մեզմէ կ'ակնկալէ երկու բան՝ մագլցում եւ յաջողութեան «Նարոտ»ը անոր սպիտափառ գագաթները զարդարել: Մէկը ի՛նք՝ Արարատն է, ներշնչարանը ամէն Հայու տեսիլքին, միւսը՝ մեր ճիգը անոր հասնելու: Այս մագլցումը պիտի առաջնորդէ մեզ ո՛չ թէ միայն գիտութեան, այլ մտքի եւ հոգիի մշակման: Գիտութիւնը ինքնին չ'արդարացներ մագլցելու քրտինքը: Մագլցումը կերպարանափոխելու ոյժն ունի մեր գեղագիտական մտածողութեան վրայ: Մեր երթը Արարատին պիտի իրագործուի մեր մշակոյթի պարանով, Հայագիտութեան բահով ու բրիչով, թօթափած օտարամոլութեան սահմրկեցնող ու մեր ուսերուն վրայ ծանր ճնշող օտարամոլութիւնը: Ա՛յլ խօսքով, պիտի գօտեպնդուինք Հայ մշակոյթի գօտիով հասցնելու համար «Նարոտ»ը անոր սրբազան գագաթներուն: Սակայն գիտենք, որ Հայ լեզուին ու մշակոյթին ծանօթացումն ու քաջատեղեակ ըլլալը, պիտի չստեղծեն առաքինութիւն. պիտի չկարենան լոյս արծակել այն անկիւններուն վրայ, որոնք նախընտրած ենք պահել մութի մէջ, ո՛չ ալ այն անկիւնները, որոնք չեն լուսաւոր-

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	Թուրքը եւ Թրքութիւնը	71
Խմբագրական	Տաճատ Ծ. Վրդ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ	
Բարձրանանք Արարտ Լեռը	Հայերէն	77
Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ	Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ	
Ժամանակակից Հայ Տպագրութիւն	Նարեկացին կը Հռչակուի	80
Դոկտ. Արի ԹՕՓՈՒԶԻԱՆԵԱՆ	Տաճատ Ծ. Վրդ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ	
Արամ Սեփեթեանի Հանդիպումները	Տեղեկատուական Համակարգ	84
Դոկտ. Մարգարտ ՄԱԿՈՍԵԱՆ	Դոկտ. Յակոբ ԱՅՆԹԱՊԼԵԱՆ	
Հայկական Արեւելում	500ամեակ Հայկական Տպագրութեան .	86
Դոկտ. Կարապետ ՄՈՍԾԵԱՆ	Տաճատ Ծ. Վրդ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ	
Նախանուագ Դաս. Երաժշտութեան	Նարոտէն Կ'ակնկալենք	103
Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ	Տաճատ Ծ. Վրդ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ	
Բացումք		32
Դոկտ. Մարալ ՓՈՒԾԵԱՆ		
Տիեզերաբանութիւն	ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ	
Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ	Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ	
	Գլխաւոր Խմբագիր	
	Տաճատ Ծ. Վրդ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ	
	Դեկավարող Խմբագիր	
Գրիգոր Նարեկացի		43
Դոկտ. Յովհաննէս ԱԶՄԱՐԱՆԵԱՆ	Դոկտ. Յովհաննէս ԱԶՄԱՐԱՆԵԱՆ	
	Խմբագիր	
Իմաստասիրութեան Կարեւորութիւնը ...	Գրաշարութիւն եւ Ձեռնարկ	
Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ	Windsor Productionsի	
	WindsorPro@att.net	
Ազգային Գաղափարախօսութիւն	Հրատարակութիւն	
Յակոբ ՊԱԼԵԱՆ	Նարոտ Կազմակերպութեան	
Տիտանները կը Խօսին		64
Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ		
Սուրբ Կոյս Մարիամ		69
Պօղոս ԳՈՒԲԵԼԵԱՆ		

«Նարոտ»ը հիմնադրուեցաւ 2014ին, Գեղնէլ, Զայիֆուհիոյ մէջ եւ կառավարութեան մօտ արձանագրուած է որպէս ո՛չ-շահաբեր եւ տուրքէ զուրկ հաստատութիւն մը (501 (c) 3 literary/educational non-profit organization): «Նարոտ»ին համար գործող խմբակը կազմուած է Հայ անդամներէ, որոնք միացած են հայթայթելու կերտումացած ճիգ մը, օգնելու Հայրորիներուն, որպէսզի կարենան զարգացնել անձնական եւ գաղութային ինքնութիւն մը:

ուիր: Սակայն Հայագիտութիւնը կրնայ կերպարանաւորել միտքը եւ լուսաւորել հասկացողութեան ճանապարհը, քանի որ ազնուութիւնն է յայտնաբերել անցեալի ձայները եւ ուշադրութեամբ ունկնդրել անոնց: Մեզի վնաս է, եթէ անտեսենք մեզմէ առաջ եկած-գացած Հայագիտութեան տիտանները, ինչպէս նաեւ վնաս է անոնց՝ որոնք կ'ուզենք սորվեցնել Հայ ինքնութեան արժէքները: Առանց մանրամասնօրէն ներդաշնակելու եւ յաճախակիօրէն տածելու անցեալի իմաստը, թէ՛ մօտակայ եւ թէ՛ հեռաւոր առումով, պիտի կորսնցնենք մեր մշակոյթը, քանի որ չէ՛նք ծնիր մշակոյթով, այլ կը կերտենք մշակոյթը եւ հետեւաբար՝ կարելի է գայն կորսնցնելը:

«Նարօտ»ը մագլցումի միջոց մըն է դէպի Արարատ, ուր կը քաջալերուի ուսումնասիրութիւնը, քանի որ այս ճանապարհով ջանք պիտի թափուի կերտելու եւ վերակերտելու, հաստատելու եւ վերահաստատելու Հայ Ինքնութիւնը: Հայագիտութիւնը իր ամբողջական ծիրով, այսինքն՝ ո՛չ թէ միայն լեզու, պատմութիւն, եւ ի՛նչ որ «Հայ»ուն հետ կապ ունի՝ անցեալի տիտաններէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, այլ նաեւ մարդկային ծիրէն ներս, ինչ որ մարդը արտադրած է, առանց խտրութիւն դնելու ազգութեան, Հայագիտութենէն ներս մուծել, Հայերէնով, անոր գաղափարներուն ծանօթացնելու Հայը՝ ի՛ր լեզուով, կերտելու համար ազնիւ մշակոյթ մը, որ Հայերէնով կրնայ մտածել եւ խորհրդածել: «Նարօտ»ը պիտի չըլլայ պարզապէս մտաւորական առաքինութեան կերպարանաւորման միջոց, այլ՝ տեղեկութիւն ջամբելու կողքին՝ պիտի փոխանցէ մշակոյթ: Ուշադիր ըլլանք, երկու տարբեր իմաստներ կան «մշակոյթ» եզրին մէջ. մշակոյթ որպէս մարդաբանական իմաստ, որ կը նշանակէ որոշ ազգի մը ամբողջ ապրելակերպը կամ նկարագիրը, եւ մշակոյթ՝ որպէս գիտակից կամ իրազեկ տիպարը մարդկային կատարելութեան:

Ինչպէս Ուայտհէդ գրած է, թէ բարոյական դաստիարակութիւնը անկարելի է առանց վեհութեան սովորութիւն դարձած տեսիլքին: Թէ՛ իրազեկ տիպարը մարդկային կատարելութեան եւ թէ՛ վեհութեան սովորութիւն դարձած տեսիլքը կը խօսին այս արարքներուն եւ մտածումներուն նշանակող մարդկային նուաճումներու ծայրակէտին մասին, մասնաւորաբար այն մտածումները, որոնք կը քննուին եւ կը վճռուին յաջորդող նշմարող սերունդներու կողմէ:

Պիտի մագլցինք Արարատը՝ ո՞վ կը միանայ մեզի... Մագլցիլ մարդկային կարելիութեանց բարձունքը, անդրադառնալ Հայուն կամքին՝ հասկնալու եւ ճանչնալու ինքզինքը, տեղադրուած ըլլալով խռովալի աշխարհին մէջ (թէ՛ Հայրենիք եւ թէ՛ Սփիւռք), որ աւելի վայրագացած է իր կիրքերով եւ «յաւերժական» պայքարումներով՝ ազատագրելու ինքզինքը այդ կիրքերու ոտնակապանքներէն: Առողջ ընկերութիւնը կը սկսի առողջ հոգիներով: Եւ առողջաբոյն հոգիները չեն կազմուիր առանց մտաւորական եւ մասնաւորաբար՝ հոգեւոր ջանքերու:

«Նարօտ»ը, ուրիշ միւսերու կողքին, պիտի պարունակէ նաեւ գրականութիւն, քանի որ գրականութիւնը մեր առաջնորդն է դէպի անցեալի իսկական իմաստին, ներկայի ուղիղ գնահատութեան եւ ապագայի ողջմիտ կանխատեսութեան:

Գրականութիւնը կը գօտեպնդէ եւ կ'ամբողջացնէ ուսումնասիր մարդը: Երեք տարրեր կան, որոնք կը կազմեն ուսեալ միտքը. բնութիւն, կրթութեան պատրաստութիւն եւ վարժութիւն: Ո՛վ որ այցելէ «Նարօտ»ի կայքէջն ու կարդայ անոր հրամցուցածը, անպայման պիտի օգտուի: «Նարօտ»ը պիտի ջանայ ցանել հունտերը, ոռոգել բոյսերը եւ յօտել պարտեզը: «Նարօտ»ի տնտեսները պիտի չգարմանան, եթէ ցանելու ատեն իսկ սկսին հնձել. քանի որ Հայագիտութիւնը պարզապէս մտաւորական արժանիք մը չէ, այլ մեզ կարողացնող է որպէս հաճոյք ստացող՝ հաճելիներէն: Հայագիտութիւնը վերապրելու է, որպէսզի կարենայ ուղղութիւն մը տալ մեր մտաւորական կեանքին. պարտինք վերահաստատել անոր մշակութային կարեւորութիւնն ու արժէքը: Հայագիտութիւնը տարբերութիւն մը ներմուծելու է մեր մտածելակերպէն ներս, մանաւանդ ապրելակերպէն ներս: Շատեր որոշած են, անգիտութեամբ եւ կամ անհոգութեամբ, թէ մշակոյթը, ինչ որ է, կերպով մը պիտի խնամէ ինքզինքը: Սակայն մշակոյթը չի՛ կրնար շնչել ինքնիրեն. մշակոյթը կը պահպանուի այն անհատներով, որոնք համոզուած են անոր արժէքին կարեւորութեան: Սա նոր «աւետարան» մը չէ, այլ պարզապէս ճշմարտութիւն է: Հայագիտութիւնը որպէս օրինաչափ, կը պահանջէ օրինաչափութիւն կերտողներ:

Հայագիտութիւնը չի՛ սորվեցնէր ապրուստ ճարել, այլ՝ ապրելու պատրաստուիլ: Հայագիտութիւնը (իր ընդարձակ առումով), մտաւոր լեղափոխութիւն մըն է մարդկային կեանքէն ներս: Անոր յանձնառարութիւնն է վերուղղել անհատը, կարողացնել գայն ունենալու աւելի հարուստ եւ աւելի իմաստալից հայեացք մը՝ իր փորձառութիւններուն հանդէպ:

Հայագիտութիւնը կը վեհանձնէ հոգին: Ան վարժութիւն մըն է, որուն արժէքը պարզապէս մշակութային չէ, այլ կ'ընդլայնէ ուսանողին միտքը, կ'ընդարձակէ անոր կարողութիւնները, կը վարժեցնէ բառերու եւ գաղափարներու ճկուն գործածութիւնը: Ա՛յլ խօսքով, Հայագիտութիւնը մտաւորական կազմաւորութեան աշխատանք է: Հայագիտութիւնը չի՛ սորվեցնէր ապրուստ ճարել, այլ՝ ապրելու պատրաստուիլ: Հայագիտութիւնը (իր ընդարձակ առումով), մտաւոր լեղափոխութիւն մըն է մարդկային կեանքէն ներս: Անոր յանձնառարութիւնն է վերուղղել անհատը, կարողացնել գայն ունենալու աւելի հարուստ եւ աւելի իմաստալից հայեացք մը՝ իր փորձառութիւններուն հանդէպ: Հայագիտութիւնը ազատարար դեր մը ունի Հայուն մտածողութենէն ներս, ո՛չ թէ քաղաքական իմաստով, այլ բառին բուն իմաստով, այսինքն՝ ազատագրել միտքը ամբոխածառայութենէն եւ ռամիկ-գեղեցիկ շահասիրութենէն: Հայագիտութեան ստեղծած մշակութային կատա-

րումը կ'ազնուացնէ, կը վերանձնացնէ, կը բարտքէ: Հայագիտութիւնը կը սնուցանէ երախտագիտութեան ոգին մեր մէջ՝ մեզմէ առաջ եկող-անցնող տիտաններուն աշխատանքի բերքը մատնանշելով, ինչպէս նաեւ գիտակցութեան հոգին, թէ կանգնած ենք նոյն տիտաններուն ուսերուն վրայ: Պատմութիւն ուսանողը պիտի կարենայ ունենալ դատողութեան առողջ հոգի մը, նշմարելու ժամանակները եւ քննարկելու զանոնք լրջօրէն եւ արդարօրէն: Ան պիտի նշմարէ՝ որ տարբեր քաղաքակիրթ մշակոյթը նրբօրէն հակակշռուած ապարանք մըն է, դիրաբեկ ստեղծագործութիւն մըն է, կառուցուած է հոյակապ ջանքով մը, բայց եւ այնպէս՝ շատ դիրաւ կործանելի: Մշակոյթը կը կառուցուի ժրջանութեամբ, ծանր աշխատանքով, քրտինք թափելով, ճիշտ նման հոյակապ քաղաքի մը եւ կամ երկնաշէնքի մը, սակայն ո՛չ անտառի մը, որ գոյացաւ Աստուծոյ մէկ հրամայական ստեղծագործ խօսքով: Մեզմէ առաջ, եղած են Արարատը մագլցողներ: Եւ այդ մագլցումը սատարած է անկերպարան մտքերու կերպարանաւորման: Ճգնաջան մագլցումը սնուցած է մտաւորական եւ գեղագիտական մշակոյթ մը, անոնց կեանքէն ներս, որոնք դիմացած են մագլցումի դաժանային ճիգին: Պահ մը երեւակայեցնք Գիրերու Գիտի ժամանակաշրջանին պատահած վերածնունդը. ի՛նչ խանդավառութիւն, ի՛նչ աշխատանք, ի՛նչ Արարատի մագլցում: Կիզակիտային մտադրութեամբ տիտանները բերին Հայուն մտաւոր եւ զգացական կարգուկանոնը եւ դուրս հանեցին զանոնք քահոսի ստրկութենէն, այսինքն՝ օտարին մշակոյթին ենթարկուածութենէն: Հայը սկսաւ զարգացնել ի՛ր սեփական ինքնուրոյն մշակոյթը, վերահաստատել ի՛ր ինքնութիւնը: Հայագիտութիւնը, այսօր ալ, կրնայ հայթայթել մեզի հաստատուն հիմքը ուսեալ մտքին եւ բարձր աշտարակ մը, որուն վրայէն կրնանք նայիլ ա՛յլ ազգերու ժամանակաշրջաններուն: Հետեւաբար առանց Հայագիտութեան (եւ ըստ իս՝ մանաւանդ, առանց Գրաբարի) կը քշուինք՝ կը ծփանք դէպի մեր անհատական արմատախլուած, փոքր «կղզիները»: Եւ կը դառնանք ճարակ ամբոխավարութեանց: Կարիք չունինք յեղափոխութեան, այլ վերահաստատման: Ունինք մատենագիրներ, որոնք արտադրեցին մատենաներ: Մատենաները Պարսկերէն է, որ կը նշանակէ յաւերժական, Պարսկաստանի բանակը ունէր մատենան անունով խումբ մը, որ քառասուն էզ ձիերէ կազմուած էր, եթէ ասպետ մը մեռնէր՝ պատերազմի միջոցին, իսկոյն անոր տեղը կու գար ուրիշ մը, եւ այսպէս՝ քառասունը կը մնար յաւերժական: Մեր մշակոյթի տիտանները որդեգրեցին այս եզրը, քանի որ իրենց արտադրանքը յաւերժական արժէք ունեցող գիրքեր էին: Մատենաները (գիրքերը), Էութեամբ, յիշատակներ յաւերժացնող են: Անոնք կ'ամբարեն մշակութային տախտակներ: Կրնան պարունակել օգտակար եւ վերանցական տեղեկութիւն, սակայն կը պարունակեն գաղափարէ աւելին, այսինքն՝ արտայայտութիւն: Իրօք, ճշգրիտ արտայայտութիւնը կ'երաշխատէր մտքի վերապրումը: Իսկ միտքն ալ՝ ունենալու ոճ մը: «Նարոտ»ը պիտի ջանայ հաւատարիմ տնտեսն ըլլալ այս աւանդութեան: Սակայն Արարատի գագաթին հասնելու համար,

պարտինք քաջածանօթ ըլլալ Հայերէնին: «Նարոտ»ը ո՛րեւէ հաւակնութիւն չունի ո՛րեւէ թերթի կամ հանդէսի հետ մրցելու, մանաւանդ՝ պիտի լրացնէ պակաս մը—եթէ կարելի է ըսել պակաս, բայց անհրաժեշտութիւն մը պիտի նկատենք «Նարոտ»ը, որովհետեւ պիտի ջանայ ամէն տարիքի, քաղաքական տեսութեան տարբեր խաւերուն ներկայանալ՝ շինիչ ու առողջ մօտեցումով: Վահան Թէքէյեանի խօսքը շատ կը յարմարի մեր բնաբանին. «Բարձրացի՛ր, բայց նաեւ եթէ կրնաս բարձրացնել»: «Նարոտ»ը մեր ձեռքին, մեր բարձրանալուն պիտի հրաւիրենք բոլոր անոնք որ կը տառապին Արարատը բարձրանալու խենթութենէն: Կարգ մը խենթութիւններ, մանաւանդ մշակոյթի ասպարէզներու մէջ—խենթութեան վարակիչ են:

Մեզմէ առաջ, եղած են Արարատը մագլցողներ: Եւ այդ մագլցումը սատարած է անկերպարան մտքերու կերպարանաւորման: Ճգնաջան մագլցումը սնուցած է մտաւորական եւ գեղագիտական մշակոյթ մը, անոնց կեանքէն ներս, որոնք դիմացած են մագլցումի դաժանային ճիգին:

Յոյսով ենք, որ շնորհիւ ընթերցողներու եւ գրողներու, «Նարոտ»ը պիտի բազմաճիւղաւորուի, աւելի փայլ ստանայ եւ սատարէ իր նպատակին, որ է՝ խայծ տալ Հայագիտութեան յառաջացումին: Խօսք մը Հայ գրողին. Երբ մշակութային ո՛րեւէ բնագաւառին մէջ բան մը ունիս հրամցնելիք, «Նարոտ»ը պիտի քակէ իր շղթան, քու օգտակար օղակը կապելու: Դէպի Արարատ մեր մագլցումին մէջ քու յօդուածը պիտի նմանի քարտէզի, որ կը դիրքնցնէ գագաթը հասնելու դժուարութիւնը: Խօսք մը Հայ ընթերցողին. Մեր բարձրանալուն մէջ պիտի քաղենք Արարատեան շունչ, Արարատեան ոգեւորութիւն, Արարատեան կանթեղէն իւղ եւ քեզի պիտի փոխանցենք զանոնք: Վստահ ենք, թէ թիւերուն մէջ պիտի գտնես քու միտքը հարստացնող յօդուածներ, քու սիրտը յուզող հարցերու պատասխան եւ քու ճաշակը յագեցնող արուեստ ու գեղարուեստ: Պիտի մագլցինք Արարատը, ո՞վ կը միանայ մեզի...

Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ

Ազատ Խօսքի սկզբունքին հետեւելով, «Նարոտ»ի հրատարակած արտայայտութիւնները կը պատկանին հեղինակներուն:

«Նարոտ»ին յղուած ո՛րեւէ յօդուած հրատարակելու իրաւունքը կը մնայ խմբագրութեան:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐԻՉՆԵՐԸ

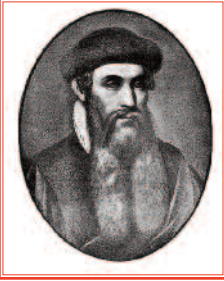
Երկու տարի առաջ, մեծ շուքով տօնուեցաւ Հայ տպագրութեան 500ամեակը՝ համայն աշխարհի մէջ: Արդարեւ 1512ին Վենետիկի մէջ լոյս տեսաւ առաջին տպագրուած հայերէն գիրքը՝ ՌԻՐԲԱԹԱԳԻՐՔ անունով, շնորհիւ տեսիլքի տեր հայորդիի մը. Միհչդեռ Ռուսիոյ նման մեծ տէրութեան մը մէջ առաջին տպարանը հիմնուեցաւ շա՛տ ակելի ուշ՝ 1564ին, իսկ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ՝ գրեթէ մէկ դար ետք, 1640ին:

Հայոց առաջին տպագրիչը ՅԱԿՈՒ ՄԵՂԱԿԱՐՏ

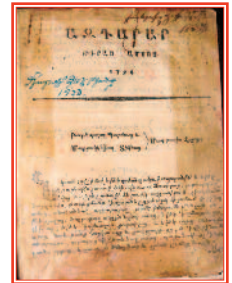
Հայ տպագրահայրը կը կոչուէր Յակոբ Մեղապարտ. կը կարծուի թէ եկեղեցական մըն էր, քահանայ կամ վարդապետ: Այդ ժամանակներուն՝ Վենետիկ աշխարհի ամենամեծ տպագրութեան կեդրոնն էր: Ուստի հոն մեկնեցաւ այս ռահվիրան, եւ գերմանացի Յոհան Գիլբերտերգի հիմնարար գիտէն հագիւ 57 տարի ետք տպարան մը բացաւ,

շատ հաւանաբար՝ այդ քաղաքը իջեւանող հայ վաճառականներու բարոյական ու նիւթական օգնութեամբ: Միջնադարեան ձեռագիրներու տառերուն նմանող կապարէ տպատառեր ձուլել տուաւ տեղւոյն վարպետներէն մէկուն կողմէ, ապապրեց զարդագրեր, գնեց տպագրական մամուլ, թուղթ, երկու գոյնով մելան (սեւ եւ կարմիր), ապա հրատարակելիք նիւթեր ընտրեց, գրաշարութիւն սորվեցաւ, մամուլով թուղթեր տպեց ու զանոնք կազմելով գրքի վերածեց՝ 1512ին:

«Ուրբաթագիրք»էն

գրեթէ մէկուկէս դար ետք՝ 1668ին, Ամստերդամի մէջ հրատարակուեցաւ առաջին տպագիր հայերէն ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉը: Գաղափարը յղացողն ու զայն իրագործողը Ոսկան Վարդապետ Երեւանցին էր, Յակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսին հովանաւորութեամբ: Հոն ալ հայկական տպատառեր ձուլուեցան՝ հայթայթուած գծագրութիւններուն համեմատ: Իսկ երրորդ կղերականի մը կը պարտիքը առաջին հայերէն թերթին լոյս ընծայումը 1794ին, ԱԶԳԱՐԱՐ անունով:

Նախաձեռնողը Մատրասի հոգեւոր հովին էր, Յարութիւն Քահանայ Շմաւոնեան, որ կը վայելէր հնդկահայ մեծահարուստ վաճառականներու աջակցութիւնը:

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆՆԵՐԸ

Յակոբ Մեղապարտէն մինչեւ երկրորդ Աշխարհամարտ, հայ տպագրիչներ ընդհանրապէս հետեւեցան Կիւբենպերկի հնարած գործելակերպին: Անկէ ետքն է որ սկսան օգտագործել տողաշար* մեքենաները: Կապարէ տառեր մի առ մի եւ քով քովի զետեղելու փոխարէն, 90 ստեղ պարունակող ստեղնաշարի մը առջեւ նստած

գրաշարին հնարաւորութիւն կը տրուէր լման տողեր ձուլել, որոնք իրարու տակ դրուելով ընթացիկ էջը կը կազմէին: Մեքենան կը հսկէր այս գործողութեան վրայ, ու զայն գործածողին մատները չէին յոգներ կամ աղտոտեր: Նմանապէս՝ տպագրութենէն ետք՝ մետաղէ գրերը կրկին իրենց յատուկ արկղներուն մէջ մէկկիւմ-մէկկիւմ վերադարձնելու տաղտկալի աշխատանքը այլեւս ակելորդ դարձած էր: Կը բաւէր զանազան տողերը կազմող կապարը ընդունարանի մը մէջ հաւաքել ու կրկին հալեցնել: Սակայն անոր հոտը կը շարունակէր կապարախտ յառաջացնել: Բաց աստի, մէկ տառ սրբագրելէ ետք՝ ամբողջ տողը կրկին շարուելու էր, ինչ որ նոր վրիպակներու դուռ կրնար բանալ: Իսկ տիրող մթնոլորտին հեղձուցիչ տաքութիւնը, մեքենաներու աղմուկը եւ անոնց գրաւած ծաւալը՝ տպարանները վերածած էին վատառողջ արգելարաններու...:

Բ. Աշխարհամարտի վախճանին, նոր անկիւնադարձ մը տեղի ունեցաւ լուսատիպ* գործիքներու երեսմով: Գրաշարները վերջնականապէս ձերբազատուեցան կապարախտի սպառնալիքէն, որովհետեւ տառերը գծուած էին թափանցիկ երիզի մը վրայ՝ մէկ մեծութեամբ: Լոյսի ճառագայթ մը անոնց պատկերը կը դրոշմէր լուսանկարչական ժապաւնի մը վրայ, որ յատուկ հեղուկի մը մէջ «լուսցուելով» կը վերածուէր մեքենագրուած էջի: Ծարք մը ոսպնեակներու միջոցաւ գրերուն չափերը շատ դիւրութեամբ կը փոխուէին, սակայն որոշ սահմաններու մէջ: Գծագրութիւնը երբեք չէր մաշէր՝ կապարէ տպատառերուն նման: Սրբագրութեան ժամանակ՝ միայն սխալ մեքենագրուած տառը կը ճշտուէր, փոխանակ ամբողջ տողը կրկին շարելու. Ուստի նոր վրիպակներ չէին ակելնար: Միանգամ ընդմիջտ շարուած գրութիւն մը, որ կը պահուէր մեքենային յիշողութեան մէջ, կրնար տարբեր տառատեսակներով եւ էջադրութեամբ վերատպուիլ առանց յաւելեալ գրաշարութեան, ու մանաւանդ սխալներ մտցնելու: Այս պարագան յոյժ նպաստաւոր էր Սբ. Գիրքի յաջորդական տպագրութեանց համար:

Հայ տպարանատէրերը, ժամանակին հետ քայլ պահելով, օգտագործեցին լուսատիպները: Սակայն, հակառակ նշուած բոլոր առաւելութիւններուն, ասոնք ունէին որոշ թերութիւններ: Տրամադրուած տպատառերը մէկ ձեռքի մատներուն վրայ հագիւ կը համրուէին, եւ իրենց չափերը սահմանափակ էին: Նամանաւանդ պաստառին վրայ, Մետրոպեան տառերուն տեղ՝ լատինականները կը ցուցադրուէին, տպագրական փորձերուն սրբագրութիւնը տաժանքի վերածելով...: ԲԱՆԲԵՐ հոգեւոր ամսաթերթի խմբագրութիւնը ջանք

դուրեցաւ, անսպառելի հնարաւորութիւններու դուռ բանալով: Կարելի դարձաւ ամէն ուղղութեամբ գրել, ու մանաւանդ՝ որեւէ կոր գիծի հետեւիլ: Հնարաւոր է տառատեսակները բոլորովին փոխել՝ անճանաչելի դարձնելու աստիճան: Այժմ ո՛րեւէ անձ կարող է նկարագարողաձ կլոր կնիք, դրոշմաթուղթ կամ զինանշան պատրաստել, նաեւ իր համակարգիչի պատահաճ վրայ ո՛րեւէ պատկեր շրջապատել գրութիւն պարունակող տողերով, մինչդեռ ասեմօք հարկ էր մկրատ, խէժ ու թուղթ գործածել՝ սեղանի վրայ:

Հետզհետէ նոյնիսկ գրաշարութիւնը անելորդ կը դառնայ կարգ մը պարագաներու մէջ: Թուանշագրիչներու* եւ տառերու տեսողական ճանաչման* յայտագիրներու գործածութեամբ՝ հնարաւոր է ներկայիս նոյնիսկ ձեռագիր վաւերաթուղթեր համակարգիչին յիշողութեան մէջ ներմուծել առանց մեքենագրելու, եւ փափաքելի ոճով տպել: Հետեւաբար, ո՛րեւէ գիրքի վերահրատարակութիւնը անմիջական կը դառնայ. կը բաւէ ընտրել նոր տառատեսակներ ու փոխել էջադրութիւնը՝ եթէ պէտքը զգացուի:

ՃԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՒԷՐԸ

Յակոբ Մեղապարտի օրերուն, տպագրիչը պէտք էր նախ եւ առաջ կապարէ հայ տպատառեր ճարեր՝ օտար ձուլարաններու դիմելով: Ապա անձամբ զանոնք իրարու քով շարելու էր՝ ոտքի կեցած, ու կազմուած էջը մելանով ներկելէ ետք՝ մամուլի տակ դնելու էր, նախապէս վրան թուղթ մը զետեղելով: Տողաշար մեքենային երեւումէն ի վեր՝ ստեղծաշարներ սկսան գործածուիլ, եւ տպագրիչը նստած կը մեքենագրէր: Իսկ ներկայիս՝ ամէն հեղինակ կրնայ իր համակարգիչով մեքենագրել, սրբագրել, ու գրուածքը համացանցի միջոցաւ փոխանցել տպարանատիրոջ, որ պէսզի ան թուղթի վրայ վերարտադրէ՝ օգտագործելով իր նկարատիպը: Ա՛յո՛, է որ այժմ կը կատարուի, երբ Լոս Անջելըս, Բուենոս Այրես կամ Սիդնի բնակող սփիւռքահայ մը փափաքի մատչելի գինով իր գիրքը կամ թերթը տպել Երեւանի մէջ, առանց իր տունէն դուրս ելլելու: Հետեւաբար տպարանները այլեւս գրաշարի շատ պէտք չունին:

Նման գործընթաց տեղի կ'ունենայ, որովհետեւ հնարաւոր է հայկական համակարգչային տպատառեր ձեռք ձգել առանց օտարներուն դիմելու եւ անոնց պայմաններուն ենթարկուելու: 1990ականներուն՝ զանազան անձեր կամ ընկերութիւններ բաւական ճոխ տառատեսակներ կ'առաջար-

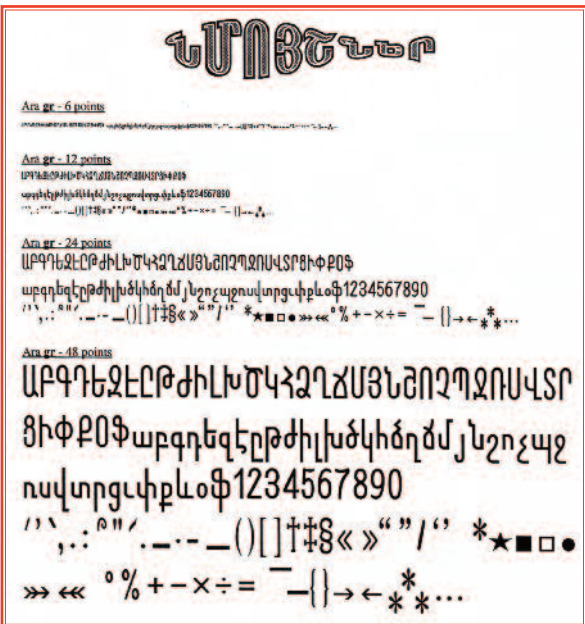
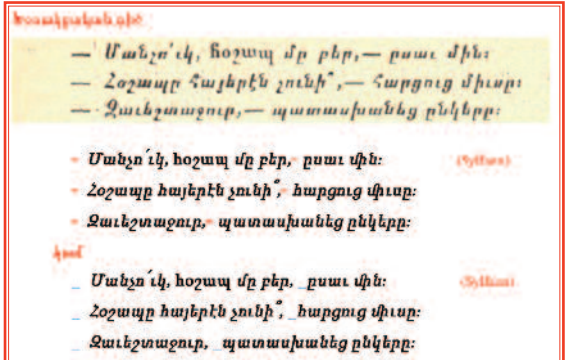
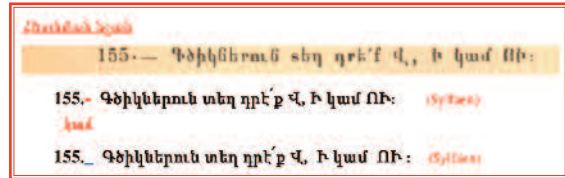
կէին: Իսկ ԻԱ. դարու առաջին տասնամեակին մէջ՝ բառավարում*ի յայտագիրները սկսան Հայ տառեր պարունակել: Ուստի մեր հայրենակիցները այլեւս չդիմեցին արհեստավարժներու յղացած բարձրորակ տպատառերուն:

Եթէ ներկայիս ուշադրութիւն չդարձուի, տպուած էջերուն որակը կը ցածնայ, եւ ամէնուրեք միօրինակութիւն կը տիրէ: PC տեսակի համակարգիչներու մէջ գործածուած ամէնէն ընդհանրացած տառատեսակը Սելֆէյան (Sylfaen) կը կոչուի, եւ շատ թերութիւններ ունի: Նախ եւ առաջ ան կը հետեւի Ունիկոդ (Unicode) դասաւորումին, որուն նպատակը թոյլ տալ է՝ որ համացանցով ուղարկուած հայերէն ո՛րեւէ գրութիւն կարդացուի ստացողին կողմէ, նոյնիսկ եթէ ան չունենայ առաքողին օգտագործած տառատեսակը: Բայց անպատեհութիւնը՝ կէտադրական նշաններու աղքատութիւնն է: Արդարեւ Unicodeի ցուցակին մէջ անոնցմէ միայն 7ին տեղ տրուած է. – ապաթարց (մակակէտ), շէշտ, երկար (բացագանջական), բութ, պարոյկ (հարցանիշ), վերջակէտ ու ենթամնայ: Ո՛չ ստորակէտ կայ, ո՛չ միջակէտ, չակերտ, փակագիծ, միացման գծիկ եւ անջատման գիծ, ո՛չ ալ ուրիշ շատ մը օգտակար նշաններ, որոնց ամբողջութիւնը կը տեսնուի նկարին վարի երկու տողերուն մէջ: Զանոնք ստանալու համար՝ պէտք է դիմել օտար տառատեսակներու, որոնց գծագրութիւնը ընդհանրապէս չի՝ յարմարի հայկականին, ոճի անմանութիւն ալ յառաջացնելով:

Այս նկարին վերի տողը ուղղագրութեան գիրքէ մը պատճենահանուած է. 155 թիւին տեսը դրուած է հետեւման նշան մը (կէտ–գիծ): Եթէ ուզենք զայն Sylfaenով վերատպել, չենք կրնար գիծը դնել կէտին մակարդակին վրայ: Կա՛մ անելի վեր կ'ըլլայ կա՛մ անելի վար:

Յաջորդ նկարին վերի մասը ցոյց կու տայ երեք տող՝ դարձեալ դասական տառատեսակով: Եթէ ուզենք նոյնը վերարտադրել Sylfaenով, խօսակցական գիծերը կա՛մ տառերու մակարդակէն վեր կը մնան, կա՛մ ալ՝ վար: Ասկէ զատ՝ շատ կարճ են:

Ուրիշ անհանդուրժելի թերութեան մըն ալ կը տառապի Sylfaenը: Իր կէտադրական 7 նշանները շատ բարձր դրուած են. հետեւաբար դժուար կը նշմարուին, մանաւանդ երբ վերի տողի երկար տառերէն մէկուն տակ գտնուին: Նկարին վերեւ կ'երեւնայ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան պաշտօնաթերթ ՍԻՈՆԻ նախկին թիւերէն արտատպուած քանի մը տող, ուր հարցանիշը տառերու վերի մակարդակին հագիւ կը հասնի: Իսկ եթէ նոյնը Sylfaenով մեքենագրենք, կը տեսնենք թէ հարցանիշը շա՛տ անելի բարձր դիրքի վրայ կը գտնուի: Այս է պատճառը որ նոյն ամսագրին 2012ի թիւէն առնուած երկու օրինակները, որոնք նկարին վարի մասին մէջ վերատպուած են, ցոյց կու տան

ՄեՌՆ – Յուլի-Դեկտ. 2008 – էջ 257

Վասիկ: Ազգային հիւանդութիւն է, յիշողութեան խոց: «Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ եղաւ»ը տակաւին կը պտըտէր մեր

«Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ» դասական տառատեսակ

«Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ եղաւ» Sylfaen տառատեսակ

ՄեՌՆ – 2002 – էջ 11 (Sylfaen տառատեսակ)

ցուցած Պաղտատի մէջ 1946-ին, Ֆիլատելֆիա եւ Նիւ-Եորք 1946-1951, Երուսաղէմ եւ Ամման 1957-1959: Միացեալ Նահանգացի Արեւելեան Թեմին մէջ եւ Թեմին Առաջնորդ Տիրան Արք. Ներսիսեանի թելադրութեամբ 1947-ին կազմակերպած է «Կարաց Դասերու

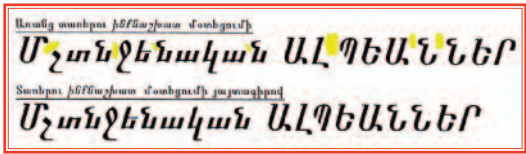
ցուցած Պաղտատի մէջ 1946-ին, Ֆիլատելֆիա եւ Ամման 1957-1959: Միացեալ Նահանգացի Արեւելեան Տիրան Արք. Ներսիսեանի թելադրութեամբ 1947-ին

ՄեՌՆ – 2002 – էջ 29 (Sylfaen տառատեսակ)

ժամայրութիւնը Միացեալ Նահանգներու Արեւմտեան եւ Արեւելեան Թեմերու մէջ երկար տարիներ որպէս Թեմական Առաջնորդ եւ սպա վերադարձուով այստեղ իր հոգեւոր տունը, 1990թ. որպէս արժանաւոր Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի: Անկէկա կրցաւ արդարեւ,

Արեւմտեան եւ Արեւելեան Թեմերու մէջ երկար սպա վերադարձուով այստեղ իր հոգեւոր տունը, Հայոց Երուսաղէմի: Անկէկա կրցաւ արդարեւ,

բութեան թաքնուիլը վերի տողերուն երկար տառերուն տակ: Կ'արժէ՛ նաեւ մատնանշել թէ Sylfaen եւ համացանցէն ընդօրինակուած տառատեսակներ հիմնական անկատարութիւն մըն ալ ունին. զուրկ են ինքնաշխատ մօտեցում*ի հնարատրութեան: Ուստի երբ կարգ մը տառեր՝ գլխագիր կամ փոքրագիր, իրարու յաջորդեան բառի մը մէջ, իրենց միջեւ բացուածք մը կը մնայ, ինչ որ աչքերու անախորժ երեւոյթ է, նաեւ՝ տեղի կորուստ: Նկարին մէջ իբր օրինակ տրուած են Մ եւ Չ, Գ եւ Զ, Լ եւ Պ, Ա եւ Ն, նաեւ Ն եւ Ն զույգերը, որոնց դեղինով ներկուած միջոցները նուազագոյնի կը հասնին ինքնաշխատ մօտեցումով օժտուած յայտագիրներով, պայմանաւոր տառատեսակը յօրինողը նախատեսած ըլլայ այս կարեւոր յատկութիւնը:

Արդեօք ի՞նչպէս կարելի է ներկայիս վերադառնալ բարձրորակ տպագրութեան, երբ գրութիւն մը Unicode դաստորոնով մեքենագրուած ըլլայ: Պէտք է օգտագործել յատուկ յայտագիր մը՝ որ կը կոչուի փոխարկիչ*, եւ կ'ընդօրինակուի համացանցէն: Այս կերպով տպագրիչը իրեն յանձնուածին տառատեսակը անմիջականօրէն կը փոխէ առանց դոյզն յոգնութեան ու ծախսի, որպէս թէ ի՞նչ զայն մեքենագրած ըլլար իր սեփական, բարձրորակ տպատառերով, օգտագործելու համար ասոնց կէտադրական բոլոր նշաններն ու գեղեցիկ ոճերը: Այս է միակ միջոցը՝ ժամանակակից հայ տպագրութիւնը նախանձելի մակարդակի վրայ պահելու համար:

Դոկտ. Արի ԹՕՓՈՒԶԻԱՆԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

- (1) Բագրատ Ուլուքաբեան – Հայկական Տպագրութեան Ուղեգիծը, «Մասիս», 6 Յուլիս 1996, էջ 15
- (2) Ռաֆայէլ Իշխանեան – 470 Տարի Առաջ, «Հայրենիքի Չայն», 1 Սեպտեմբեր 1982, էջ 4
- (3) Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան – Հայ Տպագրութեան Նախակարապետը՝ Մեղապարտ Յակոբ, «Կամք», 26 Մարտ 1993, էջ 3
- (4) Ա. Ստեփան – Մանրակարգիչը Որպէս Հայապահպանման Նոր Եւ Անմրցելի Միջոց , «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1985, էջ 13
- (5) Ա. Ստեփան – Յետ-Կիւթեմպերկեան Դարաշրջանը , «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1985, էջ 16
- (6) Ա. Ստեփան – Երրորդ Սերունդի Հայատառ Մանրակարգիչին Համակարգը, «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1985, էջ 21
- (7) Ա. Ստեփան – Ճանչնա՛նք Գ. Սերունդի Հայատառ Մանրակարգիչը , «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1985, էջ 33
- (8) Ա. Ստեփան – Մանրակարգիչին Դերը Ազգապահպանման Պայքարին Մէջ, «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1985, էջ 37
- (9) Ա. Ստեփան – Տպագրութեան Երրորդ Յեղնփոխութիւն, «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1991, էջ 15
- (10) Ա. Ստեփան – Մշակութային Ժողովրդավարութիւն Եւ Անկախութիւն Մանրակարգիչներու Ծնորհիւ, «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1991, էջ 21
- (11) Ա. Ստեփան – Աստուածաշունչ Մատեանի Համակարգչային Տպագրութիւն Ս. Էջմիածնի Մէջ, «Բանբեր», Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր 1991, էջ 28

ԲԱՌԱՅԱՆԿ

- * Ասեղնագիր տպիչ = Imprimante à aiguilles / Dot-matrix printer
- * Բառավարում = Traitement de textes / Word processing
- * Թուանշագրիչ = Numériseur / Scanner
- * Ինքնաշխատ մօտեցում = Crénage / Kerning
- * Լազերագիր տպիչ = Imprimante à laser / Laser printer
- * Լուսատիպ = Photocomposeuse / Phototypesetter
- * Համակարգչային հրատարակութիւն = Publication Assistée par Ordinateur (P.A.O.) = Desktop Publishing (D.T.P.)
- * Նկարատիպ = Imageuse / Imagesetter
- * Պատկերագրական = Graphique / Graphic
- * Տառերու տեսողական ճանաչում = Reconnaissance Optique de Caractères (R.O.C.) = Optical Character Recognition (O.C.R.)
- * Տողաշար = Linotype / Linotype
- * Փոխարկիչ = Convertisseur / Converter (www.unicodenow.com)

Քանի մը ամիս առաջ էր, երբ Արմենակ Եղիայեանը, Պէյրուֆէն, իր հերթական «ի պէտս զարգացելոց»ով գրեթէ անզսպելի բարկութեամբ կը չախեր կարգ մը թերթերու խմբագիրներն ու աշխատակիցները իրենց անհոգութեան համար հայերէնի հանդէպ: Կը նմանէր ուսուցչին, որ յատուկ զայրոյթով կը սաստեր անփոյթ ու ծոյլ աշակերտը: Կ'ակնարկեմ Արմենակի զայրոյթին, որովհետեւ անմիջականօրէն կապ ունի քննարկուող գրքի հեղինակին՝ Արամ Սեփեթճեանի հետ: Պահու մը հասած էր Արմենակը իր հանդիմանութեան մէջ, կարծէք յուսահատութեան մղուած տեղ մը կը փնտռէր կառչելու համար, որպէսզի ըսելիքը ըսէր առանց բառերը ծամծմելու եւ կը բարբառէր.

- Ու՞ր ես, ականջդ խօսի, Արամ Սեփեթճեան, այս մարդոց քիչ մը Հայերէն սորվեցուր:

«Մարդիկ»ը, որոնց կ'ակնարկէր Արմենակը՝ էին կամ եմ մեր թերթերու աշխատակիցներ, խմբագիրներ եւ որոնց լեզուական անփութութիւնը կը ճաղկէր: Սքանչելի է տեսնել, հաստատել մարդիկ, որոնց համար Հայերէն ճիշտ գրելը հաճոյք է եւ պարտաւորութիւն եւ բծախնդիր եմ մանաւանդ այդ լեզուի մետրոպէան շքեղութիւնը պահելու: Արամը անոնցմէ մէկն է: Մենք, ընթերցողներս, պարզապէս կը հաստատենք Արմենակին լեզուական զգայնութեանց ստուգութիւնը երբ կը կարդանք Սեփեթճեանի հրապարակագրական յօդուածները՝ խորքին մէջ գրախօսականներ, որոնց շքեղ հանդիսարանն է քննարկուող հատորը՝ «Գրական Հանդիպումներ»ը: Մխիթարական իրականութիւն մը նաեւ կայ Արմենակի կատարած ճշգրտութեանց մէջ, ա՛յն՝ թէ ներկայի խմբագիրներէն ոմանք լաւ որ գոյութիւն չունէին 19րդ դարու վերջաւորութեան ու 20րդի սկիզբը, երբ Զարդարեաններն ու Աղբալեանները, Թէքէեաններն ու Սիամանթոները, Վարուժաններն ու միւսները բոլոր, որոնք արեւմտահայերէնն ու արեւելահայերէնը յղկեցին ու վերածեցին արդի սքանչելի լեզուին: Եթէ ակնարկուած խմբագիրներն ու պատասխանատուները գոյութիւն ունեցած ըլլային այդ տարիներուն, արեւմտահայերէնի մայրը լացուցած կ'ըլլային մինչեւ հիմա:

Երբ հեղինակ մը, կամ անոր գործը, կը քննարկուի, անխուսափելիօրէն քննարկողները կ'անդրադառնան հեղինակին լեզուամտածողութեան, լեզուի տիրապետումին, լեզուի գործածութեան ճկունութեան ու վարպետութեան եւ անոնց մէջէն ոճին, որ տուեալ հեղինակին գրական ինքնութիւնն է, մտաւորականի, գրողի ինքնութեան թուղթը,

գործածելով Սեփեթճեանի մէջբերած խօսքը Ծատօրիյեանէն, գրողին ոճը այն նշածօղն է, «ինքնատիպը, որուն ո՛չ ոք կրնայ նմանիլ»: Այդ ոճը յատուկ է միայն գրողին այնքան մը, որ երբ ընթերցողը կը կարդայ գործը առանց գիտնալու թէ ո՞վ է հեղինակը կարդացուածին, պիտի կարենայ հետեւեցնել ու ճանչնալ անհատը կարդացուածի բնոյթէն, լեզուական գնացքէն եւ ըսելաճեւէն: Կա՞յ արեւմտահայ մը, քիչ մը տեղեակ մեր գրականութենէն, որ գործ մը երբ կարդայ անհրաժեշտ զգայ ստուգելու՝ թէ ո՞վ է հեղինակը երբ կարդացածը Թէքէեանէն է, կամ Սիամանթոյէն կամ Յակոբ Օջականէն: Ասոնց եւ միւս հարագատ գրողներու պարագային, բան մը, լեզուական ճարտարապետումի վարպետութիւն ըսենք, գործածուած բառերու համը, Չարենցի պատկերով «արեւահամ բառ»ը, կը զատորոշեն անհատը խուժանէն եւ ինչու՞ չէ նաեւ մեր համեստ խմբագիրներէն:

Գրքին առաջին էջէն, առաջին պարբերութենէն, ուր կը հրաւիրէ ընթերցողը երեւակայելու աշխարհ մը, ուր չկան արուեստ ու մշակոյթ, ճարտարապետուած անիմանալի, փարթամ գեղեցկութեամբ կոթողներ, առաջին հերթին Զուարթնոց մը, ու արուեստի ու մշակոյթի ա՛յլ վկայարաններ, կը հայթայթէ իր բացատրութիւնը՝ թէ ինչու՞ նման կացութիւն կարելի չէ երեւակայել, որովհետեւ «աշխարհային հրապոյրին մէջ մարդ էակին ունեցած մասնակցութիւնն է որ երկրային այս կեանքին տեւողութիւնը կ'երկարաձգէ, եւ ինքնաբերաբար արուեստին ներկայութիւնը մեր առօրեայ կեանքին համար կը դարձնէ հրամայական պահանջ մը»: Ա՛յլ խօսքով, մարդը ինք անկարող է տոկալու առանց իր ստեղծագործական հրայրքին կերպարանք, ձեւ ու ձայն տալու:

Խօսելով լեզուի մասին, Սեփեթճեանի գործը ոչ միայն հաստատումն է մեր լեզուական շքեղութեան, այլ նաեւ այդ շքեղութեան նպաստող նոր բառակերտումներով, որոնք ինք իրեն համար, իր մտքերը փոխանցելու համար, յօրինած է անելի յստակ ձեւով փոխանցելու գաղափար մը, զգայնութիւն մը տալու, օրինակ «բաղատրատարեր», «առաքելավայր», «Էոյթ», եւ բազմաթիւ ա՛յլ բառեր, որոնց գործնական բնոյթը ակներեւ է եւ որոնց երկարակեցութիւնը մեր լեզուին մէջ ուղղակիօրէն պայմանաւոր է մեր ժողովրդի տրամադրութենէն, բծախնդրութենէն իր մայրենի լեզուն պահելու: Յատկապէս չվերածելու զայն խայտաբղէտ կտաւներէ շինուած լեզուական ծածկոցի՝ մեր ինքնութեան ամէնէն էական էատար-

րին՝ Հայոց Լեզուին անցնելի խաթարման, ապականացման եւ հանգիտաբար մեր հաւաքական ունայնմտութեան՝ մտաւորական, գաղափարական համազգային համագոյքի մերկութեան ծածկոցին: Ի վերջոյ գրողը, ստեղծագործողը կը կատարէ իր գործը, լեզուի շքեղութիւնը խորացնելու եւ լեզուի ճկունութիւնը դարձնելու աւելի իրաւ ու հարազատ նոր կեանքի հնարաւորութիւնները բացատրելու, պատկերելու գիտութեան թէ արուեստի մարզէն ներս, ժողովորդն է սակայն որ պիտի կենսաւորէ զայն իբրեւ իր իւրայատկութեանց, իմացականութեան արտայայտչամիջոցը:

Հատորը 570 էջի վրայ տարածուած, 1957էն մինչեւ 2011, 54 տարուան հրապարակագրական, գրադատական քննարկումներու վաստակի մը դիւանն է, հարուստ նուաճում մը որ կը հանդիսանայ գրական հրապարակը ուր Սփիւռքի ու հայրենի գրողներն ու մտաւորականները մէկ-մէկ ման կու գան եւ հեղինակը համբերութեամբ կը մօտենայ անոնց, կը զրուցէ անոնց հետ մտերմաբար ինչպէս հատորը սկսող գրոյցը Թէքէեանի հետ եւ Սուրէն Դանիէլեանի - Երեւանէն – Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան նոյրուած «Միջուկի Տրոհումը» հատորին վերլուծումը գրքին վերջաւորութեան: Այդ երկու յօդուածը գրքի սկզբնաւորութեան ու ակադեմիային կը հանդիսանան գրքի բովանդակութեան կառոյցին ամուր գրքակալները (bookend):

Շարունակելով վերի ճարտարապետական պատկերը, երբ կը կարդանք գիրքը կարծէք կը գտնուինք հսկայական ճեմասրահի մը մէջ, ուր ամէն քայլափոխի կը հանդիպինք ծանօթ ու սիրելի եւ երբեմն անսիրելի անհատներու: Այսպէս կ'ըսեն, որովհետեւ մեր գրականութեան անդաստանէն ներս քաղաքացիական իրաւունքէ զուրկ հտպիտներ նաեւ կան հոն: Պահ մը անտեսելով այդ վիժուածքները, կը հանդիպինք օրինակ Թէքէեանին, որուն հեղինակը կը խօսեցնէ իր քերթողական տողերով, միեւնոյն ատեն տալով իր մեկնութիւնները, պատասխանները, ապրումներու դրսեւորումով այդ տողերուն յառաջացուցած խռովքին, զգայնութիւններու հեղեղէն: Քանի մը քայլ անդին կը տեսնենք Նիկոլ Աղբալեանը Թումանեանի հետ խօսելու պահուն Սայաթ Նովայի քերթողութիւնը եւ երգերուն համայնապատկերը ունենալով իբրեւ հիացմունքի առարկայ՝ այնքան քնքշօրէն համակուած աշուղին հանճարեղ արարումներով: Երբեմն, եւ անխուսափիօրէն, մէկէ աւելի անգամներ կը հանդիպինք նոյն անհատներուն ինչպէս Գեղամ Սեւանին, Մխիթարեանի մեր Հա-

յրենի ուսուցչին եւ հետագային Սեւան գրատան տիրոջ, ուր իմ շաբաթականներս ա՛յնքան արագ ու հեզասահ ձեւով կ'անյայտանային իրենց ետին ձգելով Հայպետհրատի նոր ժամանած հատորները՝ Զարեմցէն, Բակունցէն, Ռաֆֆիէն ու այլոց գործերուն: Գեղամ Սեւանի հետ կը հանդիպի Երեւանի մէջ, այս անգամ արդէն եղած գրականութեան դոկտոր, եւ որուն «Հող եւ Սէր»ը լոյս է տեսած Երեւանի մէջ՝ արեւելահայերէնով: Յատկանշական է իր կերպագրումը Գեղամ Սեւանին, «ի՞նչ որ ալ ուզէ գրել այս տղան, որ երէկի մեր Գեղամն էր իր սրտի ճամբով կը կատարէ»: Ընթերցողը անմիջապէս կ'անդրադառնայ ընկերական մտերմութեան երկուքին միջեւ: Ընկերական փոխադարձ ջերմ յարգանքի արտացոլումն է որ կը վկայենք գրախօսականին մէջ: Հետեւաբար քանի մը պարբերութիւն անդին տրուած բացատրութիւնը «առանց խորաչափելու անձնական միջամտութիւններէն յառաջ եկած հարցերն ու հարցադրումներու խորքը» կու տայ տպաւորութիւնը՝ թէ արդարացումի մը մեկնութիւնը կայ: Անկախ ատկէ, սակայն, քննարկողը, գրախօսողը պարտադրանքին տակը չէ՞ վերլուծելու ճիշտ այդ «հարցերն ու հարցադրումները», որոնց տրուած պատասխանը պիտի կոփէր եւ ուրուագրէր գրողին ինքնութիւնը, խառնուածքը, մարդը: Կ'անդրադառնամ այս արժեւորումին, որովհետեւ համայնական խմորումներու կ'ակնարկէ այդ հաստատումը, ուրկէ նաեւ անոր կիրարկումը գրեթէ ո՛րեւէ անհատի գրական յառաջընթացը բնութագրող:

Պարակագիրներու հայրենի թէ Սփիւռքէն, նուիրուած վերծանական, գրադատական 90 գրախօսականներ: Այսպէս, ճոխ գրական պտղասեղան մը, ուր իւրաքանչիւր ընթերցող կրնայ հանդիպիլ իր սիրած եւ երբեմն... չսիրած պտուղին՝ գրողին:

Կը հանդիպինք Թէքէեանէն մինչեւ Վահէ-Վահեան, Օճնիկ Սարգիսեան, Մուշեղ Իշխան եւ նաեւ Վաչէ Սեմերճեանի «Ապրուած Սփիւռք»ին, որուն վերլուծումը հմտօրէն կատարած է հեղինակը ճշտելով մանաւանդ կարեւորութիւնը գործին երբ գալիքի պատմաբանը, գրականագետը պիտի ուզէր ներկայացնել Սփիւռքը այնպէս ինչպէս որ է: Սահմանափակ իր սխրանքներով բայց շռայլ ու խելայեղ գծուց հաշիւներով: Հոն կը հանդիպինք նաեւ Պուրճ Համմուտի, Նոր Հաճընի մէջ աշխատող անփոխարինելի կօշկակարներու տիպերուն՝ Սարգիս Վահագնի պատմուածքներու «Մատանիներ» հատորին մէջ յաւերժացուած: Ինձի համար հարազատ են, ծանօթ են այդ անհատները, որոնք կը հայթայթեն մարդկային դիմագիծը գաղութին,

որոնք կ'ապրին, կը շնչեն «Կօշկակարներ»ը պատմուածքին մէջ: Անոնք այդ կօշկակարները տարտղնուած Պուրճ-Համմուտի զանազան թաղերու մէջ եւ որոնցմէ ոմանք տօնական օրերուն մեր կօշիկները կը կարէին եւ անհրաժեշտ եթէ ըլլար կը շինէին նաեւ Ստալինի նուէր ճամբուած կարմիր կաշիէ շինողուած հսկայական սապօր եւ երբեմն նաեւ ուշ գիշերին օրուան անցուդարձները... կը քննարկէին անկրկնելի զուարթախոհութեամբ: Այս բոլորը կ'ըսուին շեշտելու համար այդ կօշկակարներուն հնարամտութիւնը՝ երբեմն մեղաւոր իրենց յանգնութեամբ բայց միշտ ինքնուրոյն եւ ուրեմն, իրենց հնարամտութիւնը չզիջելով ոչ ոքի: Անհետացաւ այդ սերունդը որ իր կարգին իր զոհերը տուաւ մեր ժամանակներու ազգային խելագրութեան յանուն օտարածին ու օտարացնող եւ այլեւս վիժած գաղափարախօսութեանց, որոնց հեղինակը կ'ակնարկէ Վաչէ Սեմերճեանի գործին վերլուծման ընթացքին: Բայց այդ մեր խելագարութիւնը, հեռատես անհատի մը իմաստութեան հետ պիտի բաղդատուէր ի տես 1975 Ապրիլ 13ին սկսած լիբանանեան իսկական խելագարութեան, որուն հարազատ քրոնիկագիրը եղաւ Սարգիս Մինասեանը: Իր վտիտ ու միհար հատորը ձեռնհասօրէն գրախօսուած ներկայացուող գործին մէջ, իր տեսակարար կշիռով սակայն պիտի մրցէր ո'րեւէ հատորի հետ: Սարգիսը յաջողած էր ժամանակագրականօրէն անշարժացնել վայրերը, դէպքերը, անհատները, որոնցմէ մին իր ահռելիութեամբ կը սեւեռուի ընթերցողի մտապատկերին, յիշողութեան մէջ՝ երիտասարդ մը իր մահացած մայրը գրկած դուրս կ'ելլէ տունէն եւ փողոցին մէջ վառելանիւթով ողողելէ յետոյ կրակի կու տայ իր հարազատ մայրը, խնայելու համար տաքէն անոր նեխումը եւ յաջորդելիք անհաճոյ հետեւանքները: Առասպելական ու անհաւատալի կը թուին այս բոլորը, բայց առասպել չեն եւ նման օրինակներ ցրուողուած են լիբանանեան 17ամեայ քաղաքացիական կռիւներու ակերներու անապատային սրճագոյնին տուող համայնական ու անսահմանափակ վայրագութեան մէջ: Միեւնոյն ատեն, կան նաեւ իրապէս խրախուսող երեւոյթներ, իրականութիւններ այդ ոճային խորապատկերին մէջ, երբ Սեփեթճեան կ'անդրադառնայ երիտասարդ վանականի մը՝ Հայր Մեսրոպ Հայունիի խոր յարգանքին ու սիրոյն՝ իր հոգեւոր երէց հօր հանդէպ, Հայր Գրիգոր Հեպոյեանի, Մխիթարեանի մեր վերջին տարիներու տնօրէնին, աճին ու երաժշտական վաստակին հանդէպ:

Այս քննարկումը պիտի սկսէի երկու բնաբանով, իրարմէ մէկ բառով տարբերող: Աւելի յարմար նկատեցի սակայն, գրախօսականը եզրափակել այդ բնաբանով: Ահա առաջինը

«Կեանքէն ինծի ի՞նչ մնաց.

Ինչ որ առի ուրիշէն, տարօրինակ այն միայն»

Իսկ երկրորդը

«Կեանքէն ինծի ի՞նչ մնաց.

Ինչ որ տուի ուրիշին, տարօրինակ այն միայն»

Առաջին տեսակէն քանի մը հատ կայ քննարկուած գրքին մէջ, իսկ երկրորդը կ'երթայ ուղղակի գրախօսուած հատորի հեղինակին՝ Արամ Սեփեթճեանին, որ յիսունէ ավելի տարիներու տարածութեան վրայ սփռուած այս գիրքը գրած է անմնացորդ սիրով, բծախնդրութեամբ, խանդաղատանքով: Բանաստեղծին չխամրով բառով «ուրիշ»ը այդտեղ մեր ժողովուրդն է, որուն գրական անդաստանին, իր «առաքելավայր»ին, կը վերադարձնէ իր գրական, ստեղծագործական, հրապարակագրական «էոյթ»ին համագումարը գործածելով իր կերտած երկու բառը՝ «առաքելավայր»ն ու «էոյթ»ը:

Զարմանալի չէ ուրեմն, թէ արդար ու քրտնաթոր վաստակի այս դիւանին ընթերցումը կը վերածուի սփիւռքի մեր կեանքը պեղելու, հասկնալու տօնահանդէսին գալիքի պատմութեան սպասարկումներուն համար:

Դոկտ. Մարգարետ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

«Սփիւռքը կրնա՞յ գոյատեւել առանց իր լեզուին եւ անով ստեղծուող իր մշակոյթին, գրականութեան: Այս հիմնահարցը կը կարօտի պատասխանի, լուծումներու միջոցառումներու, նոյն կարեւորութեամբ՝ որքան քաղաքական նախաձեռնութիւնները»

Յակոբ Պալեան

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼՈՒՄ
ԿԱՄ**

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ՄԸ
ՓՆՏՈՏՈՒՔԻ ՓՈՐՁ**

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության նախագահ Լևոն Տէր Պետրոսեան որակեց զայն «սուտ գատեկորիա»: Օրին շշմեցանք ու վրդովեցանք, բայց եւ այնպէս ձգեցինք, որ հարցը անցնի ու երթայ: Այսօր արդէն ակտի քան քսան տարի անցած է մեր վերջին անկախութեան ու ազգային գաղափարախօսութեան հարցը կը մնայ շարքին այն հարցերուն, որոնց կը մօտեցանք հաստեկ ձեռնոցներով՝ այնպէս, ինչպէս պիտի մօտեցայինք զօրաւոր թթուներու:

Վերջերս այս հարցը սկսայ արծարծելու իմ հրապարակային ելոյթներու ընթացքին: Հետաքրքրական էր, որ լսողներու մեծամասնութիւնը դրական մօտեցում կը ցուցաբերէր հարցին կարելորութեան ու այժմէականութեան նկատմամբ ու հարց կու տար, որ ինչու՞ մեր մտաւորականութիւնը ընդհանրապէս լուռ կը մնայ այս կարելոր խնդիրը արծարծելու գծով: Անդին կայ նաեւ փոքրամասնութիւն մը, որ իր մտահոգութիւնը կը ձեւաչափէ հետեւեալ կերպով.- համաշխարհայնացումի դարուն ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէ ազգային գաղափարախօսութիւնը...

Ըսեմ, որ այս գրութեամբ երբեք յաւակնութիւնը չունիմ հարցին լուծում կամ դարման գտնելու: Կատարածս պարզ վերլուծում մըն է ու միտքերը շօշափելու փորձ՝ տեսնելու համար, թէ մեր ակադեմական-մտաւորական շրջանակները պատրա՞ստ են ու փափաքը ունի՞ն այս հարցի քննարկման անցնելու:

Քննարկումը սկսելու համար կ'ուզեմ նախ մէջբերում կատարել «Ազդակ-Շաքաթօրեակ/ Դրօշակ»ի 1982ի թիւերէն մէկուն մէջ լոյս տեսած խմբագրականէ մը, որ օրին կ'արտացոլացներ ՀՅԴ 19րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումները, այն օրերուն, երբ տակաւին չկար Հայաստանի երրորդ Հանրապետութիւն, հետեւաբար հարցը կը դիտուէր սփիւռքեան պրիսմակէն.-

«Քաղաքական բոլոր արեւելումներուն մէջ ամէնէն ուղիղ եւ ամէնէն իմաստուն արեւելումը անկախ կամ ինքնուրոյն արեւելումն է, կուսակցական, ազգային թէ պետական մակարդակի վրայ: Հայ ազգի պարագային ալ, բնականաբար, հայկական արեւելումն է:

Այս է այբ բեն գիմը, որով կը շարահիստիմ կամ կը կառուցուին ազգային, ազատագրական կամ քաղաքական բոլոր միաւորներու եւ շարժումներու կեանքը, պատմութիւնն ու մարտավարութիւնը:

Քաղաքական վարքագիծ մը, որ իբրեւ նպատակ եւ գործելակերպ կը մեկնի տուեալ մեր պարագային Հայ ազգի գերագոյն շահերէն, կը զարգանայ այդ շահերու պաշտպանութեան միակ ուղիով եւ պէտք է յանգի նոյն գերագոյն շահերու ապահովման:

Անկախ, ինքնուրոյն, հայկական արեւելումով մտածելը, ապրիլն ու գործելը հիմնական, վճռական նշանակութիւն ունի ո՛չ միայն քաղաքական կեանքի կամ ազատագրական պայքարի ճակատագիրին վրայ, այլ նաեւ գաղափարաբանական, լեզուամշակութային, գիտաարհեստագիտական, տնտեսական կամ պատմափիլիսոփայական մարզերու մէջ հաւասարապէս...» (1):

Վերելի բնութագրումէն մեկնելով է, որ կը սկսինք յօդուածին ճանապարհը, որուն նեղ սահմաններով հանդերձ, պարտաւոր ենք քննարկման ու վերլուծման նիւթ դարձնելու այն, թէ որո՞նք էին այն քաղաքական, ռազմական, ռազմավարական, կենցաղային, մշակութային ու ա՛յլ կարելոր նախադրեալները, որոնք մեր ժողովուրդը առաջնորդեցին ու տակաւին պիտի առաջնորդեն, իր հողին վրայ հայկական ազգային ինքնուրոյն նկարագրի կերտման, իսկ միւս կողմէ՝ պատմաքաղաքական ի՞նչ պատճառներ արգելք հանդիսացան նման նախադրեալի չգոյանալուն...: Հարկաւոր է նաեւ, որ մեր մտքերը պարպենք դուրսէն մեզի պարտադրուած կաղապարներէն ու այս հարցի վերլուծումը կատարելով բնութագրենք նաեւ այն, թէ նման ինքնուրոյն հայկական արեւելում ներկայ հանգրուանին ինչպիսի՞ հրամայականներ կը դնէ մեր առջեւ...

ՄՈՒՏՔ

Այս յօդուածը կը նպատակադրէ բացատրել, թէ հայկական «ազգայնականութիւն» (nationalism) նորանշանը (ֆեմիններ) ի՞նչպիսի զարգացում ապրեցաւ օսմանեան եւ ռուսական կայսրութիւններուն մէջ, 19րդ դարու ընթացքին: Հարցումը, որուն պարտինք պատասխան տալ ա՛յս է.- Արդեօք այս «ազգայնականութիւն»ը Արեւմտեան (Western) իսկական հասկացողութեամբ լիիրաւ գաղափարախօսութիւն մըն էր, ոչ թէ «ազգասիրական» կամ «հայրենասիրական» (patriotic)

կերտուածք մը, զոր ժամանակահատուածի երեք տարբեր կայսերական միջավայրերէն (օսմանեան, ռուսական եւ պարսկական) ծնունդ առած Հայ յեղափոխական ու քաղաքական մտաւորականութիւնը փորձեցին օգտագործել՝ հայկական հարցի հետապնդման ի խնդիր: Հետեւաբար, հայկական «ազգայնականութիւն»ը «ազգասիրութենէն» ու «հայրենասիրութենէն» տարբերելը կարելոր տուեալ մըն է, եթէ մեր նպատակը ինքնին այս գծով տիրող պատմագրութիւնը (historical paradigm) ուղղելու փորձ մըն է:

Եւ որպէսզի կարողանանք ի սկզբանէ չկասուիլ այս գծով տիրող արեւմտեան մեթոտաբանութեան կամ կաղապարներու, որոնք հայկական «ազգայնականութիւն»ը պիտի ուզէին բացատրել միապաղաղօրէն՝ իբր թէ ան հիմնուած ըլլար հինէն՝ ցեղային-կրօնական տուեալներու վրայ, որոնք 19րդ դարու երկրորդ կիսուն վերածուեցան այսպէս կոչուած սնուող եւ ուռնացող «ազգայնականութեան»՝ Հայ մտաւորականութեան մը արտադրած գրականութեամբ, հոս ճամբան կը շեղենք, որպէսզի դուրս գանք Եւրոկեդրոն այս մտածելակերպէն, որ իսկական բացատրութիւն չի՝ կրնար տալ Հայ «ազգայնականութիւն» առեղծուածին:

Իր հռչակ վայելող «Երեւակայական հաւաքականութիւններ» (Imagined communities: Reflections on the Origins and Spread of nationalism) հատորին մէջ Պենետիքթ Էնտըրսըն (Benedict Anderson) կ'ընդգծէ.-

«Եւրոպացի ակադեմականներ՝ վարժած ըլլալով, որ ժամանակակից աշխարհին մէջ ամէն կարելոր բան Եւրոպայէն ծնունդ առած է, շատ դիւրաւ կարճ ճամբան առին՝ ընդգծելով, որ հունգարական, չեխական, յունական, լեհական եւ այլ ազգայնականութիւնները սկիզբը առած են ցեղային-լեզուական տիպարէն: Ես իսկապէս ապշած էի, որ երբ «Երեւակայական հաւաքականութիւններ» հատորիս առաջին օրինակը լոյս ընծայուեցաւ, անոր դէմ գրուած բացասական մեկնաբանութիւնները ցոյց կու տային, թէ այս եւրոպական տիպարը որքան խարսխուած է Եւրո-կեդրոն մտածելակերպին վրայ...» (2):

Խնդիրը կը կայանայ այն իրողութեան մէջ, որ Եւրո-կեդրոն տիպարի ընտրութեամբ Հայ «ազգայնականութիւն» եզրը կրնայ բացատրուիլ իբրեւ արեւմտեան կերտուածք, առանց նկատի առնելու Հայ ժողովուրդին անցած պատմական հոլովոյթի առանձնայատկութիւնները, որոնք ամբողջովին տարբեր են նոյնիսկ Եւրոպայի երկիրներու պատ-

մական փուլերու հոլովոյթներէն: Էնտըրսըն խորապէս գիտակից է այս հարցին ու կը մատնանշէ.-

«...Ազգ, ազգութիւն, ազգայնականութիւն եզրերը ցարդ փաստած են, որ իսկապէս դժուար կրնան բնութագրուիլ, տակաւին չըսելու համար վերլուծուիլ: Հակառակ մեր ժամանակակից աշխարհին վրայ ազգութիւն ըսուածին բանեցուցած հուժկու ազդեցութեան, զայն լաւապէս ու լիիրաւ կերպով բնութագրելու հաւանական փորձերը իսկապէս թիւով քիչ են: Հյու Սիթըն-Ուաթսըն (Hugh Seton-Watson), որուն կարելի է ազգայնականութեան մասին անգլերէնով գրուած լաւագոյն ուսումնասիրութեան հեղինակը նկատել եւ անձ մը, որ ժառանգորդն է ազատ ու անկաշկանդ պատմագրութեան ու ընկերային գիտութեան, դժբախտաբար այսպէս կ'եզրակացնէ.- «Ու այսպէս, ես պարտաւոր եմ յանգելու այն եզրակացութեան, որ նորանշան երեւոյթը [ազգայնականութիւն] գոյութիւն ունեցած է ու պիտի շարունակէ ունենալ, սակայն անկարելի է անոր գիտական բնութագրում մը ներկայացնել...» (3):

Հետեւաբար, յստակ է, որ եթէ Եւրոպան իր իսկ ապրած պատմական հոլովոյթով տակաւին չէ կրցած ամբողջական բնութագրում մը տալ ազգայնականութիւն կոչուած նորանշան երեւոյթին, ապա ի՞նչպէս կարելի է ակնկալել, որ այդ նոյն Եւրո-կեդրոն կաղապարով պիտի կարողանայ բացատրել ա՛յլ ժողովուրդներու պատմական փուլերը ու անոնց «ազգայնականութեան» փուլի առանձնայատկութիւնները: Հոս արդէն խնդիրը կը սկսի ակնկալ խոր դառնալ ու մասնագիտական վերլուծութեան կը կարօտի՝ բան մը, զոր պիտի փորձեմ կատարել յաջորդող բաժիններուն մէջ:

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՓՈՒԼ

Եւրոպական պատմագրութեան մէջ դէպի ազգայնականութիւն ու ապա ազգ-պետութիւն անցման գործընթացին մէջ հիմնական տեղ կը տրուին տարբեր երկիրներու անցուցած արքայական փուլերուն: Թէեւ Եւրոպացի ակադեմականներ փորձ կատարած են ու տակաւին կը կատարեն տարբեր արքայական դրոյթներու պատմական հոլովոյթները միացնել ու անոնցմէ յառաջ բերել միատեսակ մոտել (կաղապար) մը, որ կաղապարը կը դառնայ եւրոպական ազգայնականութեանց, ապա ազգ-պետութեանց պատմական հոլովոյթները բացատրել, սակայն յստակ է, որ նման բան գրեթէ անկարելիութիւն է՝ պարզ այն պատճառով, որ, ինչպէս Եւրոպայի պատմութեան ծանօթ ո՛րեւ

անձ պիտի համաձայնի, այդ ցամաքամասին վրայ չկան երկու արքայական ընտանիքներ, որոնց պատմական հոլովոյթը նույնը ըլլայ: Ու՛ր մնաց ուրեմն զանոնք մէկ հասարակ յայտարարի տակ առնելն ու անոնցմէ միակ տեսութիւն մը յառաջացնելը: Ստացուածը լաւագոյն պարագային կրնայ ըլլալ կոպիտ սխալներով լի տեսութիւն մը, որ նպատակին ծառայելու փոխարէն ճիշտ հակառակ հետեւանքին կը յանգի:

Կայ նաեւ երկրորդ հարց մը: Եւրո-կեդրոն մտածելակերպը շարունակականութիւն կը տեսնէ արքայականէն դէպի ազգ-պետութիւն անցումին մէջ: Այսպէս՝ արքայական համակարգ, աւատական կարգեր, Ճարտարարուեստի զարգացում ու քաղքենի դասակարգի ստեղծում, ազգայնականութեան խմորում, ապա՝ ազգ-պետութեան կազմութիւն: Հոս խնդիրը կը բարդուի, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք, որ կարգ մը ժողովուրդներու համար փոկէ-փոկ անցումային այս հայեցակարգը շարունակական չէ եղած, ինչպիսին է պարագան հայութեան, որուն արքայական/աւատական փոկը առնուազն հազարամեակով մը առաջ է եւրոպականէն... (4)

Հայաստանի մէջ, ինչպէս էր անելի ուշ եւրոպականի պարագային, արքայական փոկը կը յատկանշուէր արքայի բացարձակ (absolute) իշխանութեամբ՝ առնուազն մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան առաջին կէսը: Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, յայտնի է, որ այս կացութիւնը փոփոխութիւն ենթարկուած է Ք.Ե. 4րդ դարէն սկսեալ, երբ մեր պատմագրութեան մէջ թագաւորը այլեւս երկրի բացարձակ իշխանաւորը չէ, այլ կը ճանչցուի լատիներէն հասկացութեամբ իբրեւ՝ Primus Inter Pares, այսինքն Առաջինը՝ հաւասարներու մէջ: Սա կը նշանակէ, որ նախորդ դարերուն թագաւորներու իսկ ձեռամբ աւագանիի աստիճանին հասած հայ նախարարները, որոնք իրենց նախարարական կոչումները արդէն իսկ ժառանգականի վերածած էին, այլեւս չէին հանդուրժեր բացարձակ ուժով օժտուած թագաւոր մը: Արդէն ժամանակահատուածին ծանօթ ընթերցողը կրնայ կռահել, որ Խորենացիին կողմէ մեզի հասած գահնամակն ու զօրանամակը, թէեւ կարելոր պատմական փաստաթուղթեր են, սակայն նաեւ կ'ընդգծեն թագաւորին պաշտօնի տկարացումը՝ ի հեճուկս նախարարներուն: (5) Այս շրջանին է նաեւ, որ ակնատես կ'ըլլանք Հայաստանի պետականութեան տկարացման ու ապա երկրի բաժանումներուն՝ բիւզանդական ու պարս-

կական կայսրութեանց միջեւ, ՄԹ 387 եւ 428 թուականներուն: Ընդգծելու համար ըսենք ուրեմն, որ հայկական արքայական դրութեան պարագային դարերու ընթացքին զարգացած նախարարներու կեդրոնախոյս դիրքը առիթ չտուաւ արքայական ընտանիքին կողմէ կեդրոնաձիգ դրոյթի մը կազմաւորման: Այս երեւոյթը եւս հայկական մոտելը կը տարբերէ Եւրոպայի արքաներու խորամանկութեամբ եւ, հարկ եղած պարագային, բիրտ ուժի գործածութեամբ կեդրոնաձիգ դրոյթներ պարտադրելու: Այս գծով յատկանշական են Արշակ Բ. (Արշակունեաց) եւ իր զաւկին՝ Պապ թագաւորներու արքայական պաշտօնի ամրապնդման գծով թափած ճիգերը, որոնք սակայն, ինչպէս գիտենք, յանգեցան առաջինին դէմ դաւաճանութեան ու պարսիկներու կողմէ բանտարկութեան, իսկ երկրորդին պարագային մինչեւ իսկ արքայատան նախարարներու կողմէ ահաբեկման:

ՕՏԱՐԻ ԼՈՒԾՆ ՈՒ ԳԱՂԹԻ ՖԵՆՈՍԵՆԸ

Հայկական արքայական կեդրոնաձիգ ուժի վերացման պայմաններուն տակ, հայկական աւագանին, որ անմեղ չէր թագաւորական հաստատութեան վերացման գործընթացին մէջ, փորձեց դէմ դնել 7րդ դարու գրեթէ կէսերուն Հայաստանի վրայ սկսած արաբական արշաւանքներուն: Յստակ էր, սակայն, որ այս մաքառումը չէր կրնար երկար տեւել կամ յաջող ելք ունենալ: Երկիրն ու ժողովուրդը պարտաւորուած էին օտարի ծանր լուծին տակ մտնել: Ի՞նչ եղան այս կացութեան հետեւանքները: Առաջին անգամ ըլլալով օտար, մահմետական ցեղախումբեր բերուեցան հայկական բարձրաւանդակի վրայ ու այսպիսով սկսաւ ֆէնոմեն մը, ուր հայութիւնը իր հողը պիտի կիսէր իր կենցաղով, ապրելակերպով, մշակոյթով ու կրօնքով հայութեան տարբեր ժողովուրդներու հետ: Նոյնիսկ 9րդէն 11 դարերու միջեւ յառաջացող Բագրատունեաց թագաւորութիւնը չկրցաւ դէմ դնել այս օտարներու ներգաղթի ալիքներուն: Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, ինքնին ֆէոտալական շրջանի տուեալներուն համեմատ տարանջատուեցաւ ու բաժան-բաժան եղաւ, իսկ անդին՝ վասալ թագաւորութիւններէն Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը համաձայնեցաւ իր պապենական հողը փոխանակել՝ բիւզանդական կայսրութեան մէջ իր ժողովուրդին հետ նոր օթեւան մը գտնելու: Հոս տեղն ու ժամանակը չունինք նման երեւոյթի մը մանրամասնութիւնները քննելու: Կը բաւէ ընդգծել, որ նման բան ցոյց կու

տայ, թե Հայ իշխանաւորը ո՞րքանով կապուած էր իր հողին ու անոր պաշտպանութեան:

Աւելի խօսուն է Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան պարագան, որ իր կենցաղով ու կարգ ու սարքով հայկականէն աւելի կը նմանէր իր ժամանակակից Խաչակիրներու շրջանին մէջ հաստատած իշխանութեանց: Ա՛յլ խօսքով, Հայ աւագանին ժողովուրդէն իսկ առաջ կը լքէր իր պապենական հողը ու ա՛յլ տարածքի վրայ կը փորձէր նոր բախտ որոնել...

Այս հարցը մեզ կը տանի հոն, ուր մենք պէտք է ընդգծենք, որ իր հայրենասիրական զգացումները մէկ կողմ դրած՝ Հայը նախընտրած է գաղթել իր բնօրրանէն՝ Մեծ Հայքէն, հասնելով մինչեւ Խրիմ ու Արեւելեան Եւրոպա: Հարկ կա՞յ ըսելու, որ նման անճարակ փախուստով չէ, որ հայրենիքները կը պաշտպանուին:

Անիի անկումն ու թրքական իրերայաջորդ արշաւանքներու զուգահիսրող արտագաղթի այս հոսքը պատճառ դարձաւ հայկական նոր «սփիւռք»ի մը յառաջացման: Այս նոր միջավայրերուն մէջ ծագում առաւ հայրենասիրութեան մէկ նոր մոտել մը, որ հիմնուած էր «երեւակայական» հայրենիքի մը գաղափարին վրայ, որ որոշ կերպով քննարկուած է կարգ մը սփիւռքահայ պատմաբաններու կողմէ, բայց ոչ յագեցուցիչ կերպով ու տակաւին կը սպասէ զայն իբրեւ ֆենոմէն համապարփակ ուսումնասիրութեան ենթարկող հմուտ պատմաբանին: (6)

Այսուհանդերձ, տակաւին կային հայեր, որոնք մնացին իրենց հողին վրայ: Անոնց մէկ մասը, կամայ թէ ակամայ, մահմետականացան ու այլեւս դուրս եկան հայ ժողովուրդի պատմութեան էջերէն: Հոս դէմ յանդիման կը գտնուինք հարցի մը, որ առնչութիւն ունի ժամանակաշրջանի մեր պատմագրութեան ուղղութեան հետ: Սեդա Տատոյեանը վերջերս երեք հատորներ հրատարակեց «Հայերը միջին դարերու իսլամական աշխարհին մէջ» ընդհանուր խորագիրին տակ: (7) Հարաւէն քիւրտ ու ա՛յլ իսլամական տարրերու Հայաստան բերուիլը արդէն հիմնական փոփոխութիւն բերաւ երկրի ցեղային բաղադրութեան մէջ: Եթէ ասոր վրայ աւելցնենք իսլամացած հայերու պարագան, արդէն նախակերպարը կը կազմուի պատմագրական նոր պարատիկմայի մը, ուր հայութեան նախորդ, ընդունուած արեւելումը, ու այդ գծով ցարդ գրուած պատմագրութիւնը, որ հայը կը ներկայացնէ իբրեւ Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան սուրհի առաջատար ծայրը տարածաշրջանին մէջ,

այլեւս ի գօրու չէ ու ան այժմ պարտի դիտուիլ իբրեւ Միջին Արեւելքի միջնադարու բաղադրիչ տարր: (8) Այս հարցադրումները մեթոտաբանական դրոյթով ներկայացնելէ ետք, Տատոյեան հարց կու տայ, որ արդեօք ժամանակը հասած չէ՞ որդեգրելու այս նոր պատմագրական յարացոյցը, որ կրնայ նոյնիսկ այսօր հայութեան ու անոնց պետականութիւնը բնութագրող Հայաստանի Հանրապետութեան տեղն ու դերը աւելի լաւ կերպով բացատրել անոնց ապրած տարածաշրջանին մէջ:

Գիտակից եմ, որ առաջարկած դրոյթիս փոփոխութիւնը իսկապէս խրթին է: Դարեր շարունակ կրօնաքաղաքակրթական բազմապիսի կապերով ինքզինք Արեւմուտքին առնչուած տեսնող հայութեան համար այլեւս տոկմաթիք դարձած Արեւմտեան արեւելումէն հրաժարիլն ու անոր փոխարէն Արեւելեան կամ նոյնիսկ տեղական (իմա՝ զուտ հայկական) մը ընդունիլը անաթեմա մըն է ինքնին: Տակաւին, պէտք է ընդգծենք, որ իրենց հարեւան ժողովուրդները եւս, նոյնիսկ մահմետական, չունենալով պատմագրական ա՛յլ յարացոյց՝ (պարատիկմա) իրենց պատմագրութիւնը մշակած են արեւմտեան տիպարի հիմունքով: Մեր սերունդին համար այս հարցին նկատմամբ գիտակցութիւնը եկաւ երբ Էտուրտ Սայիտ (Edward Said) 1979ին հրատարակեց իր հռչակաւոր «Օրիանթալիզմ» (Orientalism) հատորը, (9) ուր առաջին անգամ ըլլալով մերկացուց եւրոպայի կողմէ ա՛յլ ժողովուրդներու վրայ գաղութատիրութեան ժամանակաշրջանին եւ ետքը պարտադրուած պատմագրութեան արեւմտեան մոտելը ու առաջադրեց, որ ժողովուրդներ իրենք իրենց օրինաչափութիւններով վերագրեն իրենց պատմագրութիւնները, որպէսզի զայն մաքրեն արեւմտեան տիպարի արատներէն (10):

ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝ ԻԲՐԵԻ «ՆՆԴՐԱՅԱՐՈՅՑ» ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

Թէեւ հայկական եկեղեցին ֆէոտալական հաստատութիւն մըն էր, սակայն ան նախարարութեանց նման զինուորական ոյժ չէ ունեցած: Բայց անոր քաղաքական դիրքը եղած է հզօր: Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան կղերականութիւնը, ըլլալով զանազան նախարարական ընտանիքներու անդամներէն, հետապնդած է իրեն պատկանած տոհմին շահերը:

Հետեւաբար, եւ ի հեճուկս իրենց հաստատութեան հոգեւորական բնոյթին, կղերական պետերը

(կաթողիկոսէն մինչեւ առաջնորդ սրբազաններն ու եպիսկոպոսները), միջամուխ էին Հայաստանի ներքին քաղաքական անցուդարձերուն: Տակաւին, հայկական եկեղեցին ֆէոտալական շրջանի ամէնէն հարուստ հաստատութիւններէն էր: Ան կալուածներ ուներ Մեծ Հայքի բոլոր նահանգներուն մէջ, ուր հազարաւոր ճորտեր հողին կապուած էին: Հետաքրքրական է, որ Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ եկեղեցւոյ ֆէոտալական լուծին դէմ արձանագրուած են ապստամբական երկու դէպքեր, որոնք ցոյց կու տան, թէ հաստատութիւնը որքա՛ն ասելի էր իր ճորտերուն կողմէ... Թէեւ Հայ պատմագրութիւնը լուտանք կը տեղացնէ այս ապստամբներու գլխուն, բայց այդ ակնկալելի է գտնել կղերական շարքերէն եկած պատմագիրներուն մօտ: Բայց եթէ այսօրուան ընկերային չափանիշերով քննենք հարցը, պիտի տեսնենք, որ թէ՛ 7րդէն Ցրդ դարերուն ծաւալած Պաղիկեան ապստամբութիւնը, եւ թէ 9րդէն 11րդ դարերուն արձանագրուած Թոնդրակեան շարժումը ա՛յլ բան չէին, եթէ ոչ խոր ընկերային հիմքեր ունեցող ապստամբութիւններ, որոնք նաեւ շղարշուած էին կրօնական բարեմոքոզական տուեալներով: (11)

Միւս կողմէ, Թոնդրակեան շարժումը իսկական «հակա-աւատապետական» աղանդ կը նկատուի, որ զարգացաւ Հայաստանի զանազան շրջաններու մէջ՝ 9րդէն 11րդ դարերուն: Հիմնադիրը՝ Սմբատ Զարեհաւանեցիին կը քարոզէր նոյնիսկ եկեղեցւոյ ու անոր արարողութեանց ամբողջական վերացումը: Թոնդրակեանները ամբողջովին դէմ էին աւատապետական կարգերու ու նման մենաշնորհներու, ճորտերուն հողի ու ինչքի իւրացման իրաւունքը կը պաշտպանէին, ինչպէս նաեւ հաւասարութիւն՝ այր մարդոց ու կիներուն միջեւ: (12)

Հիմնական հարցը, որուն պարտինք անդրադառնալ եկեղեցւոյ պարագային այն է, որ երբ հայկական քաղաքական ղեկավարութեան բացակայութեան ժողովուրդի քաղաքական ղեկավարութիւնը եւս վստահուեցաւ եկեղեցւոյ, ան կարողացա՞ւ իր վրայ դրուած գործը լիովին ու լաւապէս կատարել: Պատասխանը այնքան ալ դիւրին չէ: Եթէ վերը նշուած ժողովրդային ապստամբութիւնները նշան են եկեղեցւոյ ղեկավարութեան նկատմամբ տիրող զգացումներուն, ապա յստակ է, որ եկեղեցին ձախողած է հայ ժողովուրդը իր շուրջ համախմբել: Իսկ եթէ նկատի ունենանք այն պարագան, որ նոյնիսկ նախարարական վերջին տուներու անկումէն ետք, երբ եկեղեցին քանի մը

դար շարունակ մինակը ստանձնեց հայութեան ղեկավարութիւնը, այդ շրջանէն չունինք մեր հայրենասիրութիւնը փայփայող ո՛րեւէ դէպք մեր պատմագրութեան մէջ: Եկեղեցին մնաց հարուստ հաստատութիւն, նոյնիսկ օտար տիրակալներու լուծին տակ, երբ անդին հողը սակաւ առ սակաւ կը պարպուէր իր իսկական ժողովուրդէն: Պատմագրութիւնը դարձած էր «ողբ»երու կոյտ մը, իսկ ժողովուրդին խրատ կը տրուէր հնազանդիլ օտարին:

Եւ կարծէք այս բոլորը բաւարար չըլլար, Մայր Աթոռը եւս, գաղթականի ցուպը ձեռին կը լքէր Մեծ Հայքն ու ժողովուրդին մնացեալը եւ կը փորձէր նոր օթեւան մը գտնել «ֆրանկ»ներով շրջապատուած Կիլիկիոյ թագաւորութեան մօտ: (13) Հետեւաբար, ի՞նչպէս բացատրել քաղաքական աւագանիէն ետք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բուն հայրենիքը լքելու ու տակաւին, հոն ապրող ժողովուրդը անտէր ձգելու նման քայլ...:

Ինչեւիցէ, 16րդ դարուն Հայկական Բարձաւանդակը արդէն իսկ վերջապէս բաժնուեցաւ օսմանեան ու պարսկական կայսրութիւններուն միջեւ: Պէտք էր տակաւին մօտ երկու դար սպասել՝ նախքան հայրենասիրական նոր ծաղկումի մը առաջին ղօղանջները լսելը...

ԴԱԻԻԹ ԲԷԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԵՒԵԼԱԶԱՅԱՍՏԱՆԻ «ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ»՝ ՌՈՒՍԻՈՅ ԿՈՂՄԷ

Այս յօդուածի նեղ սահմաններուն մէջ տեղ չունինք 18րդ դարու հիմնական հարցերուն մասին մանրամասն խօսելու: Պիտի փորձեմ ամփոփել ու միտք բանին ներկայացնել:

Դաւիթ Բեկի ապստամբութիւնը՝ պարսկական լուծին դէմ, մեծատառ գիրերով գրուած է մեր պատմագրութեան մէջ: Թէեւ դէպքը տեղական է ու Սիւնիքի ու Ղարաբաղի սահմաններէն անդին չ'անցնիր, սակայն դարաւոր լուծեմէ ետք հայու մարտական ոգիի վերափթթումը չէր կրնար ամբողջ ազգը չխանդավառել:

Նոյն արժեքափով Հայ պատմագրութիւնը դիտած է նաեւ Իսրայէլ Օրիի ու Յովսէփ Էմինի առաքելութիւնները Եւրոպայի մէջ: Դարձեալ մանրամասնութեանց մէջ չմտնելով, երկու պարագաներուն ալ յստակ է, որ Եւրոպայի այդ ժամանակուան արքաները միանշանակ մէկ խրատ տուած են թէ՛ Օրիին, եւ թէ Էմինին.- Չեր հարցը, այսինքն հայ ժողովուրդի ազատագրումը օսմանեան կամ պարսկական լուծէն (իմա՝ Հայկական հարց) պէտք է փնտռել Ռուսիոյ ձարին մօտ: Այս-

պես է, որ կը սկսի Հայկական հարցի ռուսական արեւելում (օրիանդագիան), բան մը, որուն քաղաքական ոլորտները կը շարունակուին մինչեւ օրս:

Երբ Օրին Ղարաբաղի մելիքներու նամակը 1701ին Մոսկուայի մէջ կը յանձնէր Ռուսիոյ Մեծն Պետրոս ձարին, արդէն յստակ էր, որ արեւելահայութիւնը Ռուսիոյ մէջ կը տեսներ իր ազատագրման հարկաւոր դաշնակիցը: Ի՞նչ էր Օրիի առաջադրած ծրագիրը, զոր ան գրեց ու յանձնեց ձարին, վերջինիս խնդրանքով: 18 կէտերէ բաղկացած «Մոսկովեան տեղեկագիրը» կ'առաջադրէր 25,000անոց ռուսական բանակի մը արագընթաց յարձակումը դէպի Լոռի, Ղափան եւ Նախիջեւան, ուր անոր պիտի միանար հայ ապստամբ բանակ մը: Միասնական այս ուժը Արեւելահայաստանը պիտի ազատագրէր պարսկական լուծէն ու Ռուսիոյ իշխանութեան պիտի յանձնէր աշխարհատարածք մը, որ հարուստ էր երկրագործական բերքով ու մետաղներու շտեմարաններով: Գրեթէ նոյնաման էր նաեւ Յովսէփ Էմինի առաջարկը: (14) Յստակ է անշուշտ, որ ռուսական նման արշաւանք իրականութիւն պիտի դառնար միայն 1804–1830ականներուն միջեւ՝ Պարսկաստանի դէմ երկու, իսկ օսմանեան կայսրութեան դէմ մէկ պատերազմով: (15) Իբրեւ հետեւանք այս պատերազմներուն, Արեւելահայաստանը կազմող պարսկական չորս խանութիւնները (Երեւան, Նախիջեւան, Ղարաբաղ եւ Կիաննա [հետագային Ելիզավեթփոլ]) պիտի անցնէին Ռուսիոյ, ինչպէս նաեւ տեղի պիտի ունենար բնակչութեան տեղափոխում, որուն հիմամբ հայութեան համեմատութիւնը զգալի աճ պիտի կրէր «ազատագրուած» տարածքներուն մէջ: 1850ականներուն, գրաւուած հողերը պիտի միացուէին՝ կազմելով «Հայկական Կուպերնիա»ն (հայկական նահանգ):

Այստեղ պէտք է ընդգծել, որ 1830ին յառաջացած իրավիճակով արեւելահայութեան ռուսական արեւելումը արդէն իսկ իրականութիւն դարձած էր: Հայկական հողերու ազատագրումը կը հասկցուէր այնպէս, որ զանոնք պէտք է դուրս բերել մահմետական լուծէն ու կցել Ռուսիոյ: Այսուհանդերձ, հայութեան քաղաքական, քաղաքակրթական օճախները բուն Արեւելահայաստանէն դուրս կը գտնուէին, յատկապէս Թիֆլիսի եւ Պաքուի մէջ:

Անդին, օսմանեան լուծին ենթակայ Արեւմտահայաստանին մէջ, հայութեան ստուար մասը կ'ապրէր կայսրութեան արեւելեան վեց վիլայեթներուն մէջ, մեծ մասամբ հողագործութեամբ

զբաղելով: Հայութեան քաղաքական ու քաղաքակրթական կեդրոնը մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսն էր, կային նաեւ կարեւոր համայնքներ ա՛յլ կարեւոր քաղաքներու մէջ, ինչպէս Իզմիր:

Հայկական զարգացած գաղութներ կային նաեւ Խրիմի եւ նոյնիսկ Մոսկուայի ու Սենթ Փետրասպուրկի մէջ: Ա՛յլ խօսքով, շուտով յառաջանալիք Հայկական զարթօնքի խմորումները կը կազմաւորուէին բուն Հայաստանէն դուրս:

Օսմանեան կայսրութեան պարագային Հայութիւնը կ'ապրէր կայսրութեան բոլոր տարրերը կառավարող «միլլէթ»ի դրութեան մը ներքեւ: (16) Մինչ քաղաքներու մէջ ապրող հայերու ֆիզիքական ապահովութիւնն ու ունեցուածքը պաշտպանուած էր սուլթանի կողմէ, քրիստոնեայ տարրին նկատմամբ ցուցաբերուած «բարեացականութեամբ», անդին, Արեւմտահայաստանը, ըլլալով կայսրութեան սահմանային շրջաններէն մին, ենթակայ կը մնար քիւրտ եւ չերքեզ ցեղախումբերու կեղեքման ու կը տառապէր կեդրոնական իշխանութեան ու օրէնքի տիրապետութեան բացակայութենէն: Ահա, Արեւմտահայոց վիճակուած այս տխուր իրավիճակն էր, որ հրամայականի պիտի վերածէր զարթօնքը...

ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ԶԱՐԹՕՆԵՐ»Ը

Մենք արդէն իսկ մեր պատումին մէջ յառաջացած ենք որոշ աստիճանի մը, ուր կրնանք ըսել, թէ ցարդ մեր ներկայացուցած քննարկումի լոյսին տակ ալ անելի յստակ կը դառնայ յօդուածի սկզբնաւորութեան մեր ընդգծած խնդիրը՝ այն, որ հայկական «ազգայնականութիւն» հասկացութիւնը չի համընկնիր տերմինի արեւմտեան բնութագրման:

Դարձեալ ապաւինելով Պէնէտիքթ Էնտրսընի օժանդակութեան, հոս պէտք է ընդգծենք, որ «Երեւակայական հաւաքականութիւններ»ու յարգելի հեղինակը ամբողջ գլուխ մը կը տրամադրէ ազգայնականութիւն, ազգ-պետութիւն անցումային փուլի ընթացքին իր խիստ կարեւոր նկատած տպագրական գիտին ու անոր առթած խօսակցական բարբառի տարածման գործընթացին: Էնտրսըն կը շեշտէ, որ մարդոց լուսաւորման առաջնորդող այս առանցքային գործընթացը քանի մը դար խլեց Արեւմուտքի պարագային: (17) Այսպէս.-

«20,000,000 հատորներ արդէն իսկ տպուած էին 1500ին...1600ին այդ թիւը հասած էր 200,000,000ի, Պատահական չէ, որ հռչակաւոր

Շաղախի Հայերը

անգլիացի ակադեմական Ֆրանսիս Բեկըն կը հաւատար, որ «տպագրութիւնը առ յաւետ փոխած էր երկրագունդին իրավիճակը...» (18):

Հետեւաբար, հոս եւս զարմանալի պիտի ըլլայ հաւատալ, որ հայկական տպագրութիւնը, որ Վեներտիկի, ապա Վիեննայի Մխիթարեան հայրերով սկսաւ տպագրուած գիրքեր մատչելի դարձնել Հայութեան, ու այդ ալ շատ փոքր տպագրաբանակով, պիտի կարողանար նոյնանման դեր խաղալ ինչպիսիք էր տպագրութեան դերը Արեւմուտքի պարագային: Այսուհանդերձ, Մխիթարեաններու կողքին, տպագրական իմաստով Հայութեան լուսաւորեալ դասին զարթօնքի գաղափարներով օժտելու մէջ կարեւոր դեր խաղացին նաեւ Թիֆլիսը, Մոսկուան ու Սենթ Փեթերսպուրկը: Կարելի չէ նաեւ մոռնալ այս գծով «Մատրասի խմբակ»ի տարած կարեւոր աշխատանքը, յատկապէս «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ»ը, որուն հեղինակութիւնը վերագրուած է Մովսէս Բաղրամեանին, եւ որ Հայութեան կը վերաներկայացնէ իրենց պատմութիւնն ու արմատները, իսկ թերեւս ամենակարեւորը՝ թէ դէպի ու՞ր կ'երթայ հայ ժողովուրդը այդ հանգրուանին (իմա՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ անոր ապագան, մանաւանդ առանց ազգային պետական կառոյցի մը հովանիին ներքեւ ապրող սփիւռքեան գաղութներու պարագային): Աւելի զօրաւոր էր «Յորդորակ»ին յաջորդող «Որոգայթ Փառաց»ը, որ նոր իմաստ կու տար պետականութիւն հասկացութեան: Գիրքին հեղինակն է Յակոբ Շահամիրեանը: Քանի մը տարի ետք կը յաջորդէ «Որոգայթ Փառաց»ի շարունակութիւնը, որ ընթերցողին կը ներկայացնէ ապագայ հայկական պետութեան մը սահմանադրութիւնը, որուն ազդեցութեան հիմնական աղբիւր կը ծառայէ 1770ական թուական-

ներուն Անգլիոյ դէմ յեղափոխական շարժումի արդիւնքով ծնունդ առած նորաստեղծ Ամերիկեան հանրապետութիւնը (իմա՝ Ամերիկեան Միացեալ Նահանգները):

Աւելի'ն. Որոգայթի շարունակութիւնը յանձնարարութիւններ կ'ուրուագծէ սփիւռքեան գաղութներուն՝ իրենց կեանքը շարունակելու մինչեւ նման ժողովրդավարական հայրենիքի մը ստեղծումը: Յստակ է անշուշտ, որ այս բոլորը, կարեւոր ըլլալով հանդերձ, քաղաքական մտքի մարզանք ըլլալէ անդին չանցան, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք այն, որ առաջադրուածը ժողովրդավարական հիմունքներու վրայ կառուցուելիք հայկական արդի հանրապետական կառոյց մըն է, տարածաշրջանի մը մէջ, ուր հայութիւնը կ'ապրէր միջնադարեան հնամաշ կայսերական (օսմանեան, պարսկական) կարգերու ներքեւ: Տակաւի'ն, գրութիւններու լեզուն կիսագրաբար ըլլալով այդքան ալ մատչելի չէր հանրութեան վարի շերտերուն: Պէտք էր սպասել քանի մը տասնամեակ եւս՝ մինչեւ խօսակցական բարբառով ու ազգային կամ հայրենասիրական թեմաներով գիրքերու հրապարակումը:

Արեւելահայութեան պարագային, այս տիպի առաջին ռահվիրան հանդիսացաւ Խաչատուր Աբովեանը, որ իր գլուխ գործոցը հանդիսացող «Վերք Հայաստանի» (19) պատմավէպին մէջ առաջին հերթին հայութեան պանծալի անցեալը կը փառաբանէր.-

«Ամէն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամէն սհաթ մահուան հրեղէն սարը գլխիս պտտում էր, ամէն րոպէի ձեր սիրտն ու դարդը հոգիս էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ձեր ազնիւ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն ու բարեկամութիւնը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութիւնը, մեր առաջին, է՛ն հիանալի թագաւորաց, իշխանաց գործքն ու կեանքը, մեր Հայրենեաց, մեր սուրբ աշխարհի առաջուան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի անման բնութիւնը ու արած քաջութիւնները: Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցոյց էր տալիս, թէ ի՞նչ աշխարհի ծնունդ էմ ես. դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երագում թէ լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատուականութիւնը իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսաւորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրա՛նց որդին եմ...» (20):

Ապա, Աբովեան հայու մէջ ռազմական ոգիի տկարացման ու նոյնիսկ վերացման հիմնական

պատասխանատուն կը նկատէր նոյնիմքն հայ կղերը.-

«Իմ դուշմանս նրանց ձեռը չընկնի, սաղ-սաղ կ'ուտեն մարդի: Ինչ ասես՝ նրանցից դուս ա գալիս: Աւետարանը իրանք են կարդում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում, թէ մեր ասածն արեք, մեր գործքին մեք նայիլ: Ախր ի՞նչպես չնայեմ, հո քոռ չեմ, փառք աստծու: Ինչ ճամբով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամբովը պետք է հետդ գամ. տո՛, դու դուզ գնա՛, որ ես էլ դուզ գնամ, է՛. գողի բան չի՛ հո: Տո՛, դու խեցգետնի պէս ծուռն ես ետում, ինձանից պահանջում ես, թէ ծուռը մի գնար: Առաջ դու արա՛, յետոյ ինձ խրատ տո՛ւր, է՛:» (21)

Աւելի յախուռն ու շեշտակի էին Ռաֆֆի գրութիւնները, որոնց պատմական նիւթը 1876-1878 ռուս-Օսմանեան պատերազմն էր ու յատկապէս Պայազիտի հայութեան ջարդը: (22)

Յատկանշական է մանաւանդ «Ճելալէտտին»ի մէջ Ռաֆֆիի կերպարներէն մին, նախապէս քահանայ ու ետքը դաչախ (23) ու աւագակ՝ Տելի Պապայի բերնով ներկայացուցած «բաժակաճառ»ը, որ ինքնին տիրող կղերա-քաղքենիական փտածութեան դէմ ահաւոր պոռթկում մըն է.-

«Ո՛վ Հայրեր, ո՛վ պապեր, այս գաւաթը խմում եմ, բայց առանց նուիրելու ձեր ոսկորներին: Եթէ դուք այս վանքերի տեղ որոնցմով լիքն է մեր երկիրը, բերդեր շինէիք,- եթէ դուք սուրբ խաչերի եւ անօթների փոխարէն, որ սպառեցրին մեր հարստութիւնը, զէնքեր գնէիք,- եթէ դուք այդ անուշահոտութեանց տեղ, որ խնկում են մեր տաճարներում, վառօդ ծխէիք,- այժմ մեր երկիրը բախտաւոր կը լինէր: Այլեւս քուրդերը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որդիքը չէին կոտորի եւ մեր կանայքը չէին յափշտակի...: Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը, նրանք խլեցին մեր սիրտը ու քաջութիւնը, նրանք ձգեցին մեզ ստրկութեան մէջ, սկսած այն օրից, երբ Տրդատը թողեց իր սուրը եւ թագը, առեց խաչը եւ մտաւ Մանիա այրում ճգնելու համար...- Ո՛վ հայոց հին աստուածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ. Նուիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ յիշատակին, դուք փրկեցէք մեզ...» (24):

Եթէ Աբովեանի գրականութեան թիրախը Արեւելահայաստանն էր, Ռաֆֆիով այդ թիրախը ընդարձակուեցաւ իր մէջ ներառելով նաեւ Արեւմտահայաստանը: Սա կը նշանակէր, որ արեւելահայը նաեւ իր վրայ պարտք կը զգար ամբողջական հայրենիքի ազատագրումը: Այս կարեւոր հանգամանք մըն էր, որ

իր գործնական հոլովոյթը պիտի ունենար յաջորդող յեղափոխական շարժման մէջ: Ռաֆֆին, օրինակի համար, «Մշակ»ի մէջ այսպէս կը բնութագրէր Արեւմտահայոց հարցի նկատմամբ Արեւելահայոց դիրքը.-

«Մենք, որպէս սկզբում ասացինք, դեռ ոչ բոլորովին ճանաչում ենք մեր տաճկաստանցի եղբայրներին, չը գիտենք ինչ բանի կարօտ են նրանք, եւ նրանց դրութիւնը իւր բոլոր կողմերով դեռ մեզ յայտնի չէ. ուրեմն ինչ որ գրենք, ինչ որ մտածենք նրանց մասին, բոլորը կը լինեն թերի, միակողմանի եւ շատ անգամ անհիմն ենթադրութիւններ: Պէտք է ունենալ ճիշտ տեղեկութիւններ: Պէտք է մեզ հիմնուել խնդրի բարձր նշանակութեան վրայ եւ հասկանալ, որպէս հարկն է, նրանց պետքերը, եւ ուսումնասիրել նրանց կեանքի եւ կացութեան բոլոր էական գծերը, նրանց տնտեսական վիճակը, անցեալ եւ ներկայ քաղաքական դրութիւնը եւ այլն: Բաւական չեն միայն եղբայրական զգացմունքների արտայայտութիւնները կամ ազգասիրական դարտակ ցուցումներ, որ վերջանում են նրանով միայն, որ ողորմելի տաճկաստանցու համար օղեղէն ամբողջներ ենք ստեղծում, մինչդեռ նա իւր գլուխը դնելու եւ հանգչելու տեղ չունի:

Մեր մէջ պետք է կազմուի փոխադարձ հասկացողութիւն: Մենք դեռ չունենք ո՛չ մի օրինաւոր շարադրութիւն տաճկական Հայաստանի մասին: Մի քանի հատուկտոր, չնչին, անիմաստ յօդուածներ ի՞նչ լոյս կարող են ձգել նրանց կեանքի վրայ: Մեզ պետք են կատարեալ ժողովրդագրական (էտնոգրաֆիական) տեղեկութիւններ, հիմնուած փաստերի վրայ, ոչ միայն հայերի կեանքը ուսումնասիրելու համար, այլեւ թիրքերի, քիւրդերի, չէրքեզների եւ բոլոր ցեղերի, որ այժմ Հայաստանում բնակուած են: Մեզ պետք են կատարեալ աշխարհագրական տեղեկութիւններ Հայաստանի ազգաբնակչութեան, արդիւնաբերութեան, տեղագրութեան, ճանապարհների հաղորդակցութեան եւ նրա թէ՛ բնական եւ թէ՛ քաղաքական կեանքի մասին: Մեզ պետք են ճիշտ վիճակագրական եւ տնտեսագիտական տեղեկութիւններ հայոց ազգաբնակչութեան մասին առանձնապէս եւ օտար ցեղերի մասին ընդհանրապէս: Մեզ պետք են մինչեւ անգամ գիտեմալ Հայաստանում բնակուող ժողովրդների մէջ տիրող ոգին, նրանց բնաւորութիւնները, ուղղութիւնը, ձգտումները, կրօնական եւ բարոյական զգացմունքները, մի խօսքով, նրանց բոլոր մտաւոր եւ հոգեբանական կողմը»: (25)

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ ՈՒ «ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՋԱՐ»Ը

Մինչ արեւելահայութիւնը Ռուսիոյ իշխանութեան ներքեւ հասած էր իր «ազատագրման», անդին արեւմտահայութեան պարագային 19րդ դարու կէսերէն սկսեալ հիմնական կարգախօսը բարենորոգումներն էին: Հայկական միլլէթի ներքին բարենորոգումներն իրականացան 1860ականներու սկիզբը ու 1865ին, իբրեւ ներքին սահմանադրութիւն, վաւերացուեցան սուլթանին կողմէ: (26) Սա առիթ ընծայեց հայութեան լուսամիտ տարրին իր տեղը գրաւելու ամիրաներու ու կղերականներու տիրապետութեան տակ գտնուող Ազգային ժողովին մէջ:

Աւելի՛ն, շարժում յառաջացաւ «Դէպի Երկիր» պիտակին տակ կայսրութեան արեւելեան նահանգներու հայութեան ուսումնական կարիքներուն հասնելու՝ դպրոցական ցանցի մը շնորհիւ: Տակաւի՛ն, կար կեդրոնական կառավարութեան բարեփոխման հիմնական խնդիրը, որուն հիմամբ ան իր հովանին պիտի տարածէր հայաբնակ գաւառներուն վրայ ու ֆիզիքական ապահովութիւն բերէր: Հոս տեղը չէ օսմանեան բարենորոգումներու պատմագրութեան քննարկման: Կը բաւէ ընդգծել, որ այդ մէկը Եւրոպայի կողմէ պարտադրուած էր ու կը նպատակադրէր ոչ թէ պետական վարչամեքենայի իսկական բարեփոխումն ու զարգացումը, այլ նորանոր առիթներ կ'ընծայէր եւրոպական պետութիւններուն օսմանեան «հիւանդ մարդ»ուն ներքին գործերուն մէջ անելի եւս միջամուխ դառնալու: «Բարենորոգում»ներու իսկական հետեւանքներէն հանդիսացաւ նաեւ պետական ու պետական այրերու անհատական պարտքերը եւրոպական պետութիւններուն ու անոնց դրամատուներուն, ինչ որ երկիրը ալ անելի մխրճեց անոնց ներքին մրցակցութեան մէջ: Աւելի՛ն, «բարեփոխում»ներ կոչուած առեղծուածը, որ պիտի յանգէր երկրի արդիականացման ու անոր իւրաքանչիւր տարրին քաղաքացիական իրաւահաւասար մակարդակ ունենալուն, չէր կարող իրականութիւն դառնալ նամանաւանդ աշիրաթական կարգ ու սարք ունեցող արեւելեան նահանգներուն մէջ՝ ուր կ'ապրէր Հայութեան ստուար մասը: Հայութիւնը, սակայն, անիմաց ըլլալով այս քաղաքական ճամարտակութիւններուն, իսկապէս հաւատացած ըլլալով բարենորոգումներուն, շուտով իրազեկ պիտի դառնար այս խաբկանքին: Նոյնիսկ Միտհաթ փաշայի յառաջ քշած առաջին սահմանադրութիւնն ու անոր իբրեւ հետեւանք ընտրուած օսմանեան առաջին խորհրդարանը շուտով պիտի առկախուէին Ապտուլհամիտ

Հայ հերոսամարտիկները ինքնապաշտպանութեան ընթացքին

Բ.ի միջոցով, որուն յաջորդող անելի քան 30 տարուան կեղեքիչ ու ճնշիչ իշխանութիւնը իսկապէս անկարելի կացութեան պիտի մատնէր արեւելեան նահանգներուն մէջ ապրող հայութիւնը: Պերլինի վեհաժողովէն վերադարձող Խրիմեան Հայրիկի «Երկաթե Շերեփ»ի քարոզը խթան պիտի հանդիսանար ինքնապաշտպանութիւնը միակ ելքը ըլլալու իրազեկութեան:

Հայ Յեղափոխական Շարժման ու անոր զուգորդող Հայ ազգային ազատագրական պայքարի խորքային քննարկումը կարելի չէ ներկայացնել սոյն յօդուածի սահմանափակ էջերուն մէջ: Այդքանը ընդգծելու եմք սակայն, որ մինչ արեւմտահայ հատուածը կ'ընթանար անելի եղափոխական կշռոյթով ու որոշ վայրերու մէջ յեղափոխական խմորումներ կը ցուցաբերէր, (27) իրականութեան մէջ յեղափոխական գործելակերպը հոն պիտի մտնէր Արեւելահայաստանէն:

Թէեւ Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր ծրագիրին մէջ ընդունած էր անկախ Հայաստանի մը հեռաւոր նպատակը, սակայն գիտակցութիւնը կար, որ այդ բաւականին ուշ իրականանալիք բան մը կրնար ըլլալ միայն: Գալով Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, անոր պատմագիրը հետեւեալ ձեւով կը մեկնաբանէր հարցի ելութիւնը, երբ կը գրէր 1878ի Պերլինի վեհաժողովէն ետք ստեղծուած իրավիճակին ու անոր յաջորդող Հայկական Յեղափոխական Շարժման ու Ազգային ազատագրական պայքարի ռեզոն տէթրի մասին .-

«Օսմանեան կայսրութեան մէջ քրիստոնեայ ժողովուրդներու (յոյներ, ռումանացիներ, սերպեր, մակեդոնացիներ, պուկարացիներ) զարթօնքը վարակիչ ազդեցութիւն ունեցաւ հայութեան համար: Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1 | ՅՈՒՆՈՒԱՐ–ՄԱՐՏ, 2016

... [Հայկական] Պատրիարքութեան ու անոր ազգային մարմիններուն ամլութիւնը՝ երկրի ներքինի հայութեան համար բարենորոգումներ խնդրելու հարցով ...բաւարար էին յեղափոխական խմորումներ ստեղծելու: Աւելի՛ն, Հայ Ազգային Շարժումը խաղաղ ու բարենորոգիչ նկարագիր մը ուներ եւ կը ջանար հայերուն ապահովել այն՝ ինչ արդէն բնատուր կը նկատուէր կայսրութեան մահմետական տարրին համար: Ասոնք կ'ընդգրկէին.- Մարդկային արժանապատուութիւնը, ինչպէս նաեւ հաւասարութիւն՝ ընկերային, տնտեսական եւ կրօնական մարզերուն մէջ: Եթէ հայերու մտքին մէջ գոյութիւն ուներ տեղական ինքնավարութեան ո՛րեւէ պահանջ՝ նման բան իր քաղաքական ու գաղափարախօսական յստակ շարադրումը չէր գտած տակաւին»: (28)

Հոս պարտինք ընդգծել, որ Ռուսիան, ինչպէս բնութագրեցինք մեր ներածականին մէջ, հաւանաբար նաեւ իր շահերէն մեկնած, 1878ի Պերլինի վեհաժողովին ընդունեց Անգլիոյ խորամանկ քաղաքականութեամբ իրեն հրամցուած Կարս-Արտահան-Պաթում հողաշերտը ու զայն միացուց իր Հայկական նահանգին ու այդպիսով մոռցաւ, թէ պատերազմի ընթացքին արեւելքէն յառաջացած էր մինչեւ Էրզրում, իսկ արեւմուտքէն մինչեւ Սան Սթեֆանօ: Ա՛յլ խօսքով, Ռուսիան բաւականացաւ Այրարատեան դաշտի մնացեալը կցելով ու անտարբերութիւն ցուցաբերեց իր քանի մը ամիս առաջ «հետապնդած» Հայկական Հարցին նկատմամբ: Չմոռնանք, որ նոյն պայմանագիրի արդիւնքով Պալքաններու մէջ ստեղծուեցան անկախ Սերպիա ու թուղթի վրայ կիսանկախ, բայց իրողապէս անկախ Պուլկարիա: Հայկական հարցի պարագային Ռուսիոյ նման դիւանագիտական քայլի դիմելուն պատասխանը կարճ ու մեկին էր ու խորիմաստ բառեր պիտի զգենուր 1885ին՝ Բուլգարիոյ կողմէ իրեն դէմ խաղցուած յոխորտանքին (bluffին) իբրեւ հետեւանք, երբ կայսրութեան վարչապետ՝ իշխան Լոպոնով, պիտի յայտարարէր.- «Մենք կարիքը չունինք հայկական Պուլկարիոյ մը»... (29)

1908ի Օսմանեան երկրորդ սահմանադրական յեղափոխութեան յաջողութենէն ետք, Հայ Յեղափոխական Շարժումը իր քաղաքական աշխատանքին առանցքը դարձուց կայսրութեան մէջ Օսմանականութեան (Ottomanism) իբրեւ քաղաքացիական գաղափարախօսութիւն ընդունուիլը, որովհետեւ կայսերական վարչակարգի մը ներքեւ նման գաղափարախօսութիւն հայութեան կ'ընծա-

լէր անոր հետապնդած հիմնական պահանջները, որոնք կը խտանային ֆիզիքական ապահովութեան, օրէնքի առջեւ հաւասարութեան եւ ունեցուածքի ապահովման մէջ: Սակայն, Պալքանեան պատերազմներն ու Առաջին Աշխարհամարտը այս կացութիւնը թաւազլոր պիտի դարձնէին, ու հայութիւնը խստագոյն վնասով դուրս պիտի գար պատերազմէն...

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ՄԱՏՆԱՆՇՈՒՄՆԵՐ

Պատերազմի աւարտին յառաջացած անկախ Հայկական Հանրապետութիւնը կարճատեւ կեանք ունեցաւ (1918-1920): Ան հարկադրաբար մաս կազմեց նորաստեղծ Խորհրդային Միութեան ու կրցաւ իր անկախութիւնը վերակերտել միայն 1991ին՝ խորհրդային կարգերու փլուզումով:

Այսօր անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կտրած է ավելի քան 20ամեայ ճանապարհ: Սակայն յստակ է, որ անոր առջեւ կը ծառանան հիմնական խնդիրներ, որոնք կը վերաբերին «ազգայնականութիւն», «ազգ-պետութիւն» եզրերուն, հայ ժողովուրդի պատմագրութեան ինքնուրոյն տիպարի փնտռութիւն, ինչպէս նաեւ քաղաքական ու ռազմական արեւելումի հարցին: Այս նոյն հարցերը նոյնքանով եւ եթէ ոչ ավելիով ծառացած են նաեւ Սփիւռքին դիմաց, որ իր կարգին լինելիութեան ու ինքնութեան պահպանման կիզակետային մարտահրաւերներ կը դիմագրաւէ:

Առաջին հերթին յստակացնեմ, որ ինչպէս յօդուածի սկզբնաւորութեան մատնանշեցի, մեր հիմնական հարցերէն մին «ազգայնականութիւն» եւ «ազգ-պետութիւն» տերմիններուն (եզրերուն-Խմբ.) նոր բնութագրումներ գտնելն է: Սա կու գայ այն մտածումէն, որ եթէ կամովին պիտի հրաժարինք Եւրո-կեդրոն մոտելէն, որովհետեւ ան չի՛ համապատասխաներ մեր պատմագրական յարացոյցին, ուրեմն պիտի կերտենք նորը: Հոս կանգնած ենք հիմնական խնդրի մը դէմ յանդիման: Յստակ է, որ նոյնիսկ տեղական, զուտ հայկական իմաստով ազգ-պետութիւն յառաջացնելու գործընթացը բաւականին երկար գործընթաց մըն է, եւ անոր նախապայմանն է անոր քաղաքացի տարրին՝ հայ ժողովուրդին աշխարհագրական մէկ հնոցի մէջ դաստիարակելը: Նկատի ունենալով, որ մենք ունինք սփիւռք, ի՞նչպէս պիտի լուծենք այս հարցը: Գիտենք, որ անկարելի է բոլոր Հայութիւնը ինքնուրոյն ազգ-պետութեան ուսումնական, ռազմական, ռազմավարական, կենցաղային, մշակութային, տնտեսական ու ա՛յլ կարեւոր չափորոշիչներու

ներքեւ մէկ հնոցի մէջ դաստիարակելը: Ահաւասիկ իսկական ու բացարձակ առումով գերխնդիր մը, որ մեր մասնագէտներուն ուշադրութեան կը յանձնուի՝ անոր գիտարար լուծում կամ լուծումներ առաջադրելու:

Առաջադրուած ազգ-պետութեան ամենակարեւոր ուսուցանող առարկան ինքնուրոյն պատմագրական պարատիկման է, որ ցարդ չենք կարողացած մշակել ու մթոտաբանականացնել: Ի՞նչ կ'ենթադրէ նման պատմագրական պարատիկմա.-

1. Հրաժարիլ այն հնամաշ վարկածէն, որ Հայաստանը Արեւմուտքի ամէնէն յառաջացեալ մասն է Արեւելքի մէջ (ա՛յլ խօսքով՝ Արեւմտեան սուլիմի Արեւելքի փափուկ որովայնին մէջ խրուած սուր ծայրը):

2. Եթէ տակաւին կը հաւատանք, որ մեր ազգային պետութեան կերտման գործընթացին մէջ կարելորդեր վերապահուած է Հայց. առաքելական եկեղեցւոյ, ապա ժամանակը եկած է վերարժեւորելու անոր ընդհանրական դերը մեր ընդհանուր պատմական հոլովոյթին մէջ ու մանաւանդ ծանրանալու այն ժխտական երեւոյթներուն վրայ, որոնք այսօր այս հաստատութիւնը բաւականին հեռացուցած են ժողովուրդէն: Այս հարցի դժուար մարտելի կողմը այն է, որ ոչ միայն եկեղեցին իր կղերական բարձրաստիճան դասու ներկայացուցիչներով չ'արժեւորեր իր ազգային հաստատութիւն ըլլալու հանգամանքը, այլ ընդհակառակն՝ դարձած է յետադիմական հաստատութիւն մը, որ իր անցեալի բարոյական «դրամագլուխ»ը ծախսելով կը գոյատեւէ: Պէտք է յեղաշրջել այս կացութիւնը, ու այս յեղաշրջումը պիտի գայ դուրսէն, որովհետեւ եկեղեցին ինքն իր մէջէն նման փոփոխութեան ատակ ըլլալու նշաններ ցոյց չի տար: Կայ նաեւ ա՛յլ իրողութիւն մը, որ կարելորդ է մանաւանդ Սփիւռքի պարագային, ուր տասնամեակներու վրայ զայն տարանջատող ազդակներու շարքին եկեղեցական բաժանումը առաջնակարգ տեղ կը գրաւէ: Հոս եւս զօդման ու միացման կարելորդ գործ կայ կատարելիք, որուն ժամանակը եկած ու անցած է արդէն...:

3. Ընդունիլ, որ Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով ու նաեւ կենցաղային ու ա՛յլ չափորոշիչներով Միջին Արեւելքի մաս կը կազմէ ու այս տուեալներէն մեկնելով է, որ պիտի պատրաստէ իր պատմագրական նոր պարատիկման ու

զայն ջամբէ նոր սերունդներուն: Թէեւ այս հարցի պարագային մեր ամբողջ պատմութիւնն է, որ ուսումնասիրութեան ու վերլուծման առարկայ պէտք է դառնայ, բայց կեդրոնացումը յատկապէս պիտի ծանրանայ հայ ժողովուրդի 1800էն ասդին պատմագրութեան վերարժեւորման ու վերարտադրման վրայ: Այս հարցը կը բխի նաեւ այն հրամայականէն, որ հայութեան դիմագրուած 1915ի Յեղասպանութիւնը հետեւանք է պատմական նախադրեալներու, որոնց պատասխանը պարտինք գտնել վերը սահմանուած ժամանակաշրջանին մէջ՝ յատկապէս խորանալով հետեւեալ պատմական դէպքերուն մէջ.-

ա. Օսմանեան կայսրութեան մէջ «Թանգլիմաթ»ի (բարենորոգում կամ բարեփոխում) ընդհանուր թղթածրարի ուսումնասիրութիւնը ու հայ ամիրա ու սարրաֆ դասակարգերու ազդեցութիւնը, ինչպէս նաեւ լուսաւորեալ եւ ուսանած երիտասարդ խաւի ներդրումը այս իմաստով:

բ. Եւրոպական պետութիւններու հակ բարենորոգչական քաղաքականութիւնը ու անոր ազդեցութիւնը՝ օսմանեան կայսրութեան հայ եւ ա՛յլ քրիստոնեայ ա՛յլ փոքրամասնութիւններուն վրայ:

գ. Զարթօնքի տարբեր եղանակներու ընձիւղման պատճառականութիւնը Հայութեան Արեւելեան ու Արեւմտեան հատուածներուն մէջ:

դ. Հայ Յեղափոխական Ծարժման ու Ազգային ազատագրական պայքարի պատճառաբանութիւնն ու առաջադրանքները եւ այդ իմաստով Արեւմուտքի ու Ռուսիոյ խաղացած երկդիմի քաղաքականութեան նպատակները: Հիմնական հարցումներէն մին, որուն պէտք է պատասխանուի այն է, որ այս շարժումները ինչու՞ ժողովրդային լայնածաւալ ակտեր չդարձան կամ եւ ինչու՞ մնացին փոքրաթիւ ընտրանիի մը սաղմին մէջ...: Արդեօք այս հանգամանքը աղերս ունի՞ մեր այսօրուն իրավիճակին հետ...:

ե. Համիտեան ջարդերէն մինչեւ Ատանայի ջարդերն ու իւրաքանչիւրին ինքնուրոյն պատճառաբանութիւնը:

զ. Հայ-Երիտասարդ թուրքեր համագործակցութեան պատճառականութիւնն ու 1908ի Օսմանեան Սահմանադրական երկրորդ յեղափոխութիւնն ու օսմանականութեան (ottomanism) գաղափա-

րախօսութեան ճախողութեան պատճառներն ու թրքականութեան (turkism) յառաջխաղացքի պատճառները:

է. 1907էն ետք (Պարսկական Սահմանադրական լեղափոխութեան սկզբնաւորութեան) Ռուսիոյ կողմէ հայութեան նկատմամբ «բարեկամական» քաղաքականութեան փոփոխութիւնն ու քրտամէտ քաղաքականութեան որդեգրումը:

ը. 1912ին Ռուսիոյ քաղաքականութեան կրած փոփոխութիւնն ու հայկական բարեփոխումներու անգամ մը եւս հակոտնեայ մէջտեղ նետելը ու այդ քայլի ազդեցութիւնը հայ-Երիտթուրք յարաբերութեանց վրայ, ու ապա՝

թ. 1912-1913 Պալքանեան պատերազմներն ու անոնց ազդեցութիւնը Հայոց Յեղասպանութեան վրայ:

4. Երրորդ կէտէն կը բխի այն մտածելակերպը, որ Հայաստան իր պատկանած տարածաշրջանին մէջ պիտի փնտռէ իր ապագայ ծաղկումն ու բարգաւաճումը: Սա բաւականին խրթին հարց է՝ նկատի ունենալով այն, որ այս հանգրուանին Հայաստան շրջապատուած է երկու թշնամի դրացիներով: Սակայն, ատկէ անկախ, Հայաստան կարելիութիւններ ունի բազմապիսի յարաբերութիւններ մշակելու անոնցմէ անդին գտնուող պետութիւններու հետ: Կարելոր է մանաւանդ Իրանը, որուն հետ մեր ժողովուրդը հնադարեայ ժամանակաշրջաններէն ի վեր կրօնական, կենցաղային, մշակութային ու ա՛յլ կապեր ունեցած է եւ այսօր ալ իբրեւ բարեկամ երկիր ու շրջափակման ենթակայ Հայաստանի մատակարարման հիմնական ու ապրանքներու ներածման կարելոր գործերակ կը մնայ ու պիտի մնայ անկասկած: Կարելոր են նաեւ Արաբական աշխարհն ու Կեդրոնական Ասիան, իսկ շուտով (եթէ ոչ արդէն իսկ սկսած է) հիմնական կարելորութիւն պիտի ստանայ քիւրտ ժողովուրդն ու ապագայ Քիւրտիստան մը: Ա՛յլ խօսքով, Հայաստան կ'ապրի ժամանակաշրջան մը, երբ Միջին Արեւելքի սահմանները հեղհեղուկ վիճակի մէջ են ու պէտք է խիստ ուշադիր, զգօն ու պատրաստ ըլլալ ապագայ իրադարձութիւններուն:

5. Հայութեան վերջին երկու հարիւր տարուան պատմութիւնը կը թելադրէ, որ մեր երկրի արեւելեան մասին «ազատագրման» գործին մէջ կարելոր ներդրում ունեցած է Ռուսական վարկածը:

Այս չի՛ նշանակեր, անշուշտ, որ Ռուսիան մեր սեւ աչքերուն համար կատարած է այն, ինչ որ կատարած է, բայց կը նշանակէ, որ հայ-ռուսական ռազմական ու ռազմավարական գործակցութիւնը եղած է ու կը մնայ մեր հայրենիքի ու ժողովուրդի ապահովութեան հիմնական կռուաններէն մին ու է՛ նոյնիսկ այսօր:

6. Ռուսական արեւելումը արդեօք կը նշանակէ ամբողջովին հրաժարի՞լ Արեւմուտքի հետ յարաբերելէ: Անշուշտ ո՛չ, մանաւանդ որ վերջին տասնամեակներուն հետզհետէ հզօրացող տնտեսական համարկման պայմանները նման բան աւելիով կը խթանեն: Ինչպէս վերը նշեցինք՝ մենք այսօր ռուսական արեւելումի պահանջը ունինք ապահովական իմաստով: Նման հարցով Արեւմուտքին ապաւինիլը երկիրն ու ժողովուրդը կը դնեն վտանգներու առջեւ, որոնցմէ պարտինք կարելի եղած չափով խուսափիլ այս հանգրուանին: Վերջապէս պատմական փորձառութիւնը նաեւ ցոյց տուած է, որ Եւրոպայի համար մենք իր քիթին տակ եղող բալկանները չենք եղած երբեք:

7. Եթէ մենք որոշակի կարելորութիւն կ'ընծայենք հայ-ռուսական գործակցութեան, ասիկա փոխադարձ շահերու վրայ հիմնուած ռազմավարական դաշինք մըն է եւ, հետեւաբար, փոքր գործընկերոջ կարծիքը կարելոր է նման դաշինքի ապագայ ուղեւորման համար:

Հոս փակագիծ մը բանալով՝ կ'ուզեմ Ջօրի Բալայեանի վերջերս Փութինին գրած նամակին ու անոր դէմ արձանագրուած պատասխաններուն կը վերաբերի: Իմ հասկցածովս, ան ճիշտ էր, երբ Պուտինին կը մատնանշէր, որ Արեւելահայաստանը Պարսկաստանի լուծէն ազատագրելով Ռուսիան այն օրէն ի վեր բարոյական յանձնառութիւն կը վերցնէր յաչս հայութեան: Ղարաբաղի Ադրբեյջանէն ազատագրումը իրականացաւ հայկական բազուկի ուժով ու Ռուսիոյ օժանդակութեամբ, իսկ ի՞նչպէս կրնայ պատահիլ, որ նոյն Ռուսիան այսօր արդիական զէնք ու զինամթերք կը վաճառէ հայութեան թշնամին նկատուող Ատրպէյճանին: Յստակ է, որ իբրեւ գերպետութիւն, Ռուսիան իր շահերը կը պաշտպանէ ու այս առումով, Հայաստանի ու Ատրպէյճանի միջեւ հողային հարցը անլոյծ ձգելով, զանոնք իրմէ կախեալ կը պահէ: Սա մերկ իրականութիւնը ըլլալով հանդերձ, Պուտինին պէտք է յիշեցնել, որ առնուազն Հա-

յաստանի նման գործընկերոջ մը հետ այդպիսի վերաբերմունք ընդունելի չէ, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք այն, որ Հայաստանը այսօր իր աշխարհագրական դիրքով ռազմավարական խիստ կարեւոր խարխալ է Ռուսիոյ համար:

Ի՞նչ հասկցանք այս բոլոր քննական ու վերլուծական փնտռտուրքէն.- Առաջին հերթին այն՝ որ մեր ներկայ ընթացքը ինքնուրոյն ընթացք մը չէ, այլ Եւրո-կեդրոն պատմագրական պարատիկմայի ընդօրինակուած մէկ տարբերակը: Տեսանք նաեւ, որ մեր մտաւորականութիւնն ու ժողովուրդը՝ իր հայաստանեան ու սփիւռքեան հատուածներով, տակաւին կը գտնուի հայրենասիրութեան մակարդակի վրայ ու նուաճած չէ ազգային պիտի չուզենք ըսել ազգայնական – ինքնուրոյն մակարդակ, որ մեզ պիտի առաջնորդէ դէպի ինքնուրոյն ազգ-պետութեան կազմաւորում: Հասկցանք նաեւ այն, որ մեր ապրած տարածաշրջանի աշխարհագրական տուեալներուն բերումով մենք Եւրոպայի ծայրամասը չենք ու քաղաքական եւ կենցաղային մակարդակներու վրայ Եւրոպական տարազումները (իմա՝ ռեֆորմիստ, reformist) չեն կրնար պատասխան տալ մեր իրականութեան: Այս մեզ պիտի առաջնորդէ մեր ապրած տարածաշրջանի հանգամանքներէն մեկնելով որոնելու մեր ապագայ ինքնուրոյն երթը ու նաեւ լուսաւոր խթան հանդիսանալու մեր շրջապատին՝ որ ինքն ալ – կամ իր բաղադրիչ տարրերը հանդիսացող երկիրները – ձերբազատուի Եւրոպական տիպարի կապանքներէն ու ընտրէ ինքնուրոյն ճանապարհ: Գալով քաղաքական արեւելումի հիմնահարցին, կարծեմ յստակացաւ, որ այդ եւս տեղի ու պայմաններու բերումով կ'որոշուի, ու ոչ թէ ընդօրինակուած պատումի մը տուեալներով: Ա՛յլ խօսքով՝ մենք այսօր գիտակցօրէն ընտրած ենք ռուսական արեւելում, բայց ոչ ռուսական ստրկացում... Գիտակցօրէն նաեւ ընտրած ենք Արեւմուտքի հետ ալ յարաբերութիւններ մշակել, բայց երբեւիցէ անոր խամաճիկը չդառնալ...

Եթէ Հայաստանի այսօրուան իշխանութիւնները անորոշութեան եզրին հասցուցած են մեզ, այդ երբեք չի՛ նշանակեր, որ այդ ընթացքը յաւիտեանս պիտի շարունակուի: Ու եթէ հարցը ազգընտիր իշխանաւոր դասակարգի մը անգոյութիւնն է, ապա ճիշտ պիտի չըլլա՞յ ամբողջացնել այդ հաստատումը ու ընդգծել.- Իսկ ու՞ր է ազգընտիր ու միացեալ քաղաքական ընդդիմութիւնը:

Հայաստանի 20 ու անլի տարիներու պատմութիւնը մեզի մէկ բան ցոյց կու տայ՝ այն, որ մենք

նոյնքանով կը տառապինք ազգընտիր ու միացեալ ընդդիմութեան մը պակասէն: Աւելի՛ն, «միացեալ»ի հարցը մէկդի ձգելով, մեր «ընդդիմութիւն» կոչուածը այնքա՛ն իրերամերժ, կտրատուած ու «իրմէ զատ ուրիշը չտեսնել»ու հիւանդութենէն կը տառապի, որ իր այդ վարքագիծով իշխանութիւններէն անլի ինքը ամլութեան կը մատնէ այս իմաստով ծլող երիտասարդական խայծերը: Դիւրին է այս բարդոյթը եւս օտարին վերագրել: Բայց, եկէք ընդունինք, որ նման բան արտաքին ուժի կամ ուժերու վերագրելը ապարդիւն փորձ է, եթէ ոչ չքմեղանք՝ իրականութենէն խուսափելու: Երկրի ներքին հարցը ու անոր բարուք լուծումը կը պատկանի նոյնի՛նքն անոր ժողովուրդին: Բայց նման հարց լուծելու եւ ազգընտիր իշխանութիւն հաստատելու համար առանցքային է միասնական ընդդիմութիւնը, որ այսօրուան պայմաններով տակաւին խմորուած չի թուիր ըլլալ, սակայն կարելիութիւն ունի իրականութիւն դառնալու: Մենք կարծէք տակաւին քայլ մը ետ ենք վերադառնալով նախարարական շրջանի Primus Inter Paresի կացութեան, ուր իշխանութիւնը, որ իր բացարձակ իմաստով սրբութիւն համարելու փոխարէն կը կատարենք այնպիսի արարքներ, որոնք ենթադրել կու տան, թէ պատրաստ ենք նոյնիսկ այդ սրբութիւնը խորտակելու, եւ իմացութիւնը չուզինք, թէ նման բան ինչ ողբերգական կացութիւն կրնայ յառաջացնել հայկական նոր պետականութեան: Հետեւաբար, մեր առջեւ կան երկու ուղիներ՝ կա՛մ այն, որ անգամ մը եւս մենք զմեզ պիտի մխթարենք իր անցեալով հպարտացող Խորենացիի «փոքր ածու»ի խօսքերուն փոխաբերական իմաստ տալով, եւ կամ յեղաշրջենք կացութիւնը ԱՌԱՆՅ հատու հարուած տալու «պետականութիւն» կոչուած ազգային հիմնական նախադրեալին:

Իբրեւ վերջաբան ամբոխավարութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք, որ հայ ժողովուրդը իր անլի քան երեք հազարամեայ պատմութեան ընթացքին դիմագրաւած է այնպիսի դժուարութիւններ, որոնց դիմաց մեզմէ շա՛տ անլի ուժեղ ազգեր ու պետութիւններ չդիմանալով զիջած են ու ջնջուած՝ պատմութեան էջերէն: Եթէ մենք դիմացած ենք, այդ մէկը բան մը կը նշանակէ ու նաեւ բան մը ցոյց կու տայ մեր ժողովուրդի դիմադրական ոգիին ու նկարագիրին մասին: Ես կը կարծեմ, թէ միայն մետասաներորդ պահուն արտայայտուող մեր ժողովուրդի հաւաքական ուժին վրայ է, որ գրաւ պիտի դնենք ու պիտի փորձենք այդ բացառութիւն եղող յատկութիւնը բնականի վերածել...:

ՆՕԹԵՐ.-

- (1) «Հայկական Արեւելում», «Հայրենիք» շաբաթաթերթ, տեսնել <http://www.hairenikweekly.com/archives/1708> կայքէջը (վերջին անգամ այցելուած՝ Դեկտեմբեր 13, 2013ին): Վերելի մէջբերումի մաս կը կազմէ «Հայկական Արեւելում» խորագիրով ՀՅԴի պաշտօնաթերթ «Դրօշակ»ի Դեկտեմբեր 12, 1982ի համարով (ԺԳ. Տարի, թիւ 45-45) լոյս տեսած խմբագրականին մէջ: Խմբագրականը, ըստ անոր գրական ոճին, գրուած է կուսակցութեան օրուան Բիւրոյի անդամ՝ Սարգիս Զէյթլեանի կողմէ, որ պաշտօնաթերթի խմբագիրն էր:
- (2) Benedict, Anderson, *Imagined communities: Reflections on the Origins and Spread of nationalism*, Revised Edition (London: Verso, 2006) , xiii:
- (3) Նոյն, էջ 3:
- (4) Ասիկա եթէ նկատի ունենանք, որ փուլը սկսած է Երուանդեաններով (4րդ դար ՄԹԱ), իսկ 15րդ դար ՄԹԱ, եթէ նկատի ունենանք Ուրարտականով սկսիլ: Այս յօդուածին նպատակներուն համար պիտի նախընտրենք սկսիլ Երուանդեան հարստութեամբ:
- (5) Խորենացիի յիշատակած երկու փաստաթուղթերը միասին առած կրնանք որակել իբրեւ հայկական «Մայնա Քարթա»ն (Magna Carta) գրուած ու գործի դրուած իրենց անգլիական տարբերակէն գրեթէ 7էն 8 դար առաջ:
- (6) Տեսնել, օրինակի համար, Razmig Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, (New York: Columbia University Press, 2006):
- (7) Seta B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World: Paradigms of Interaction Seventh to Fourteenth Centuries*, 3 Vol.s: *The Arab Period in Arminyah Seventh to Eleventh Centuries*, Vol. I, (New Brunswick: Transaction Publishers, 2011), *The Armenians in the Medieval Islamic World: Armenian Realpolitik in the Islamic World and Diverging Paradigms Case of Cilicia Eleventh to Fourteenth Centuries*, Vol. II (2013); *The Armenians in the Medieval Islamic World: Medieval Cosmopolitanism and Images of Islam, Thirteenth to Fourteenth Centuries*, Vol. III (2014):
- (8) Այս հարցի կապակցութեամբ տեսնել եզրակա-

- ցուքիւններու բաժինը:
- (9) Edward Said, *Orientalism* (London: Oxford University Press, 1979):
 - (10) Յամենայնդէպս, իմ կարծիքս է, թէ Տատոյեանի հատորները հետաքրքրական կարողալու նիւթ են մեր սերունդի մասնագէտներուն համար ու ներգործօն դեր պիտի ունենան հայ պատմաբաններու եւ ընկերային մարզի գիտնականներու յաջորդ սերունդին վրայ, որոնք, անդրադառնալով այս պարատիկմական փոփոխութեան կարեւորութեան, փորձ պիտի կատարեն վերագրելու մեր ժողովուրդի պատմութիւնը:
 - (11) *Encyclopedia Britannica* կը նշէ որ Պաւղիկեան շարժումը «...[Զրիստոնէական] երկբնայ աղանդ մըն էր, որ սկիզբ առաւ Հայաստանի մէջ 7րդ դարու կէսերուն, իբրեւ կնոստիզ շարժում... Պաւղիկեանները բիւզանդացի կայսրերու միջոցաւ քշուեցան դէպի Թրակիա, ուր ազդեցութիւն ունեցան նաեւ մակեդոնացիներուն, բուլգարացիներուն եւ յոյներուն վրայ...»: Այս գծով տեսնել <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/447143/Paulician> կայքէջը (վերջին անգամ այցելուած՝ 2 Դեկտեմբեր, 2013ին):
 - (12) Տեսնել <http://en.wikipedia.org/wiki/Tondrakians> կայքէջը (վերջին անգամ այցելուած՝ 2 Դեկտեմբեր, 2013ին): Ըստ կարգ մը սկզբնաղբիւրներու, Թոնթրակեանները եւս բիւզանդացիներու ու Հայ նախարարներու համատեղ ջանքերով քշուեցան դէպի Թրակիա: Հետաքրքրական է նաեւ կարգ մը արեւմտեան սկզբնաղբիւրներու այն մատնանշումը, թէ Պաւղիկեան ու Թոնթրակեան շարժումներու հիմունքները դարեր ետք տեղ գտան կաթողիկէ եկեղեցւոյ դէմ ծաւալած Լուսերական շարժման մէջ:
 - (13) Թէեւ կաթողիկոսութեան առած այս քայլը կրնայ դիտուիլ իբրեւ նորակերտ թագաւորութեան մօտ ու հետ ըլլալու եկեղեցւոյ տուած որոշումին, այսուհանդերձ մայր հայրենիքի մէջ ժողովուրդը լքելով ու զայն անտէր ձգելով նման կարգադրութեան դիմելը, ինչպէս՝ հոն իշխանութիւն ու ապա թագաւորութիւն հիմնելը, անբացատրելի կը մնայ պապեանական հողի վրայ ազգին ուռնացման ու ազգ-պետութեան կերտման իմաստով: Տակաւի՛ն, յօդուածի նեղ սահմաններուն մէջ անկարելի է անդրադառնալ հարցի Էկումենիզ խնդիրներուն ու մանաւանդ Կիլիկիոյ թագաւորութեան Հռոմի Պապին հետ մշակած դրական որոշ մօտեցումին, զոր անպայման, կը մտահոգէր եկեղեցւոյ բարձ-

- րաստիճան հայրերը...:
- (14) Joseph Emin, *Life and Adventures of Joseph Emin (1726-1809)*, Second edition, revised by Amy Apkar, (India: Calcutta, 1918). Տեսնել նաև Sebouh D. Aslanian, *A Reader Responds to Joseph Emin s Life and Adventures: Notes toward a History of Reading in Late Eighteenth Century Madras*, *Hnades Amsorya*, No. 1-12, January-December 2012, 365-418:
- (15) Պատերազմներն ու անոնց աւարտին համապատասխանող դաշնագիրները հետեւեալներն են.– 1) 1804-1813ի ռուս-պարսկական պատերազմը, որ աւարտեցաւ Կիւլիստանի դաշնագիրով, 2) 1826-1828ի ռուս-պարսկական պատերազմը, որ աւարտեցաւ Թիւրքմենչայի դաշնագիրով, 3) 1828-1829ի ռուս-օսմանեան պատերազմը, որ աւարտեցաւ Ատրիանապոլսոյ դաշնագիրով: Յատկանշական է, որ օսմանցիներու դէմ պատերազմի իբրեւ արդիւնք Ռուսիան խլեց օսմանցիներու ենթակայ Կրաստանի հարաւ-արեւմտեան մասը, այսինքն՝ ձաւախքը, ուր Էրզրումէն հազարաւոր հայեր եկան հաստատուելու Կարապետ Բագրատունիի առաջնորդութեան օրերուն: Ռուսիան օսմանցիներէն խլեց նաև ներկայ Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան փոքր մէկ մասը:
- (16) Տեսնել՝ Kemal Karpat, *The Politicization of Islam, Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (London: Oxford University Press, 2002), ինչպէս նաև՝ Kevork Bardakjian, *The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople*, in Benjamin Braude and Bernard Lewis, Ed.s, *Christians and Jews*, vol. 1, 89-100:
- (17) Benedict, Anderson, *Imagined communities*, Chapter 3: *The Origins of national Conciosness*, 37-47:
- (18) Նոյն, էջ 37:
- (19) Խաչատուր Աբովեան, «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասէրի» թուայնացուած բնագիրը տեսնել <http://goo.gl/C0yQzf> կայքին վրայ (վերջին անգամ տեսնուած՝ Դեկտեմբեր 3, 2013ի): Վէպը 1824-1826 թուականներու պատմական անձուդարձերուն կը վերաբերի:
- (20) Նոյն, էջ 2:
- (21) Նոյն, էջ 9:
- (22) Ակնարկութիւնը Ռաֆֆիի (Յակոբ Մելիք Յակոբեան) «Ճելալէտսին» եւ «Խենթը» պատմա-

- կան վէպերուն մասին է:
- (23) Թրքերէն բառ, որ փախստական կը նշանակէ:
- (24) Տեսնել <http://hayeren.hayastan.com/english/poets.php?pr=rafi15.html> կայքէջը Ճելալէտսինի թուայնացուած օրինակին համար (վերջին անգամ տեսնուած՝ Դեկտեմբեր 13, 2013ի): Տեսնել նաև՝ Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955), 79:
- (25) Մելիքզադէ (Ռաֆֆի), «Ի՞նչ կապ կայ մեր եւ Տաճկաստանի Հայերի մէջ», «Մշակ», Թիֆլիս, 1879, Թիւ 218:
- (26) Հայկական «Միլլէթ»ի այս ներքին կանոնագրութիւնը, որ կը կրէր *Ermeni Milleti* *Esasi Kanunu* (Հայկական միլլէթի հիմնական օրէնքը) օսմաներէն վերտառութիւնը, հետագային իբրեւ նմոյշ ծառայեց նաև կայսրութեան ա՛յլ քրիստոնեայ «միլլէթ»ներուն: Սուլթանի վաւերացումով սահմանադրութիւնը ստացաւ պետական-օրինական հանգամանք: Այս գծով տեսնել՝ Hagop L Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul* (Yerevan: American University of Armenia Press, 2007):
- (27) Սկսելով Էրզրումի մէջ «Պաշտպան Հայրենեաց»ով ու հասնելով Վանի՝ «Արմենական»ներուն:
- (28) Հրաչ Տասնապետեան, «Պատմութիւն Հայ Յեղափոխական Շարժման ու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան», խմբագիր՝ Երուանդ Փամպուքեան (Պէյրութ: Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 2010), 20-22, 28-29:
- (29) J.A.R. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1924), 398-99:

Դոկտ.. Կարապետ ՄՈՄՃԵԱՆ

«Հայ անհատը, հակառակ իր առջեւ ցցուող բազմապիսի արգելքներու, պիտի հասկնայ ի՞ր մշակոյթի էականութիւնը, ապա թէ ոչ տեղի կու տայ անոր ինքնութիւնը»

Յակոբ Պալեան

Կ'ապրինք դարաշրջանի մը մէջ, որ դասական երաժշտութիւնը դարձած է ամբողջական դատարկութիւն մը (vacuum): Այս վիճակը կը կողոպտէ չափահասէն ու պատանիէն կեանքի հարստագոյն միջոցը խնդութեան: Միջանկեալ կերպով ալ, նման հարստութեան մը նկատմամբ անտեղեակ ըլլալը, այսինքն՝ դասական երաժշտութեան, կը բաժնէ անհատը բազմաթիւ ուրիշ անհատներէ, որոնց հետ պիտի փափաքէր հաղորդակցիլ, եւ սա արգելք մըն է անոնց հետ հաղորդակցելուն: Սակայն գլխաւոր տխուր իրականութիւնն է քիչ տեղեկութիւն ունենալը դասական երաժշտութեան մասին, որ կը պատահի փորձառութիւն ձեռք չձգելու իրականութեան ընթացքին: Վսեմ երաժշտութիւնը Աստուծոյ պարգեւներէն մին է, օգնելու մեզի տոկալու մեր աշխարհի թնճուկներուն, աղմուկին եւ շփոթութեանց ճնշումներուն ներքեւ:

Երբ նկատենք երաժշտութեան հսկաները, մանաւանդ Արեւմտեան երաժշտութեան պատմութեան մէջ, կարելոր հարցումի մը առջեւ կը գտնուինք, ո՛չ թէ «Արդեօք ի՞նչ կը խորհինք Հենդըլի, կա՛մ՝ Մոցարտի եւ կա՛մ՝ Ստրաւինսկիի մասին», այլ «ի՞նչ պիտի խորհի Հենդըլ մե՛ր մասին»: Երեւակայեցէ՛ք Հենդըլի զարմանքը, երբ իմանայ, թէ կ'ունկնդրենք միա՛յն իր ստեղծագործած «Մետիա», կամ «Ջրային երաժշտութիւն» կտորները, երբ շատ աւելին ու զանազանը յօրինած է: Եւ երբ կ'ունկնդրենք Մոցարտի նրբագեղ եւ անխնամ ձայներուն, արդար պիտի ըլլայ որ յիշենք, թէ հագիւ կը վճարուէր իր աշխատանքին համար, ե՛ւ՛ երբ մեռաւ՝ թաղուեցաւ աղքատաց գերեզմանատան մէջ: Թերեւս Ստրաւինսկի ուզէ որ միշտ յիշենք, թէ իր ջանքը՝ երաժշտութեամբ, որ յաճախ անճարպ միսի նման է, կը փորձէր ԺԹ. դարու երաժշտութենէն մնացած թանճր ձայները մերկացնել:

Որքան աւելի կը ծանօթանանք վսեմին ու գեղեցիկին, այնքան աւելի պիտի չհաւնինք մեզ շրջապատող ծանծաղն ու տգեղը: Ո՛ր ժամանակաշրջանի մէջ որ ըլլայ, իւրաքանչիւր արուեստագետ ինչ բանի որ համոզուած է, այդ կ'ազդէ իր ստեղծագործութեան վրայ, ինչպէս նաեւ կ'ազդէ իր հետետորդներուն վրայ:

Սկիզբ մը կ'ուզեմ տալ երաժշտութեան ուսումնասիրութիւններուն. Աստուածաշունչ Մատեանի մէջ գտնուող Սաղմոսներու Գիրքին ունեցած ազ-

դեցութեան մասին արտայայտուելով:

Սաղմոսները երաժշտութեան Պատմութեան Մէջ

«Սաղմո՛ս երգեցէք Տիրոջ՝ քնարով, քնարով ու նուագի ձայնով.

Փողերով եւ շեփորի ձայնով գոչեցէ՛ք Տիրոջ՝ Թագաւորին առջեւ» (ՍՂՄ. 98.5,6):

Գիտէի՞ք որ այս սաղմոսը ներշնչած է Իսահակ Ուազը (Isaac Watts)՝ յօրինելու «Ծափ զարկ աշխարհ» երգը, ինչպէս նաեւ Մարտին Լուտերի հռչակաւոր երգը յօրինելու՝ «Աստուած մեր բերդն է հաստատուն» (Էլմաճեան երգարանի թիւ 341 երգը), որ յարասութիւնն է 46րդ սաղմոսին: Աւետարանական համայնքին մէջ յաճախ երգուած «Փառաբանութիւն» երգը կ'երթայ մինչեւ ԺԶ. դարու Կալվինի՝ Ժընեւի Սաղմոսարանին:

Միլանի եպիսկոպոս Ամբրոզիոս ըսած է. «Սաղմոսները քաղցր են ամէն տարիքի, եւ կը ստեղծեն միութեան կապ մը, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը կը բարձրացնեն իրենց ձայնը միասնաբար»:

Այս ամէնէն սքանչելի «շարակնոց»ը պահպանուած է Աստուծոյ ժողովուրդին կոմէ դարեր շարունակ: Սաղմոսներու Գիրքը եղած է միա՛կ աղբիւրը խօսքերու՝ Արեւմուտքի երգահաններու համար: Սաղմոսերգութիւնը հնագոյն երաժշտական գործունէութիւնը եղած է եկեղեցիին, հաւանաբար որպէս ընդառաջում Պօղոս Առք.ի խրատին.

«Լեցուեցէ՛ք Հոգիով, որպէսզի ձեր սրտին մէջ խօսիք սաղմոսներով, օրհներգութիւններով ու հոգեւոր երգերով, որպէսզի երգէք եւ սաղմոս ըսէք Տիրոջ, ձեր սրտին մէջ» (Եփեսացիներուն Ուղուած Թուղթ 5.18,19):

Սրբազան երաժշտութեան ողնասիւնը եղած է Սաղմոսներու Գիրքը:

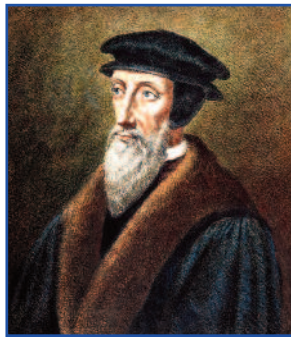
Սաղմոսները կեդրոնական տեղ գրաւած էին Զրիստոսի մենիկ պահերու եւ պաշտամունքի ընթացքներուն: Յաճախ հատուածներ մէջբերած է Սաղմոսներէն եւ վաւերացուցած ալ է, թէ անոնք վերագրուած էին Իրեն, ինչպէս Աւետարան ըստ Ղուկասու 24.44 հատուածին մէջ.

«Ասոնք ա՛յն խօսքերն են, որ խօսեցայ ձեզի, մինչ տակաւին ձեզի հետ էր. թէ՛ պէտք է կատարուի այն ամէնը, ինչ որ գրուած է իմ մասին Մովսէսի օրէնքին, մարգարէներուն եւ սաղմոսներուն մէջ» (ՂԿ. 24.44):

Գեթսեմանիի Պարտեզը երթալէն առաջ եւ ապա՝ դէպի խաչելութիւն, Քրիստոս երգեց սաղմոսներ իր աշակերտներուն հետ:

Պօղոս Առք. եւ Շիղա երգեցին սաղմոսներ, երբ կը փառաբանէին զԱստուած Փիլիպպէի բանտին մէջ: Միջին Դարերուն, Եւրոպայի վանքերու պատերը կ'արձագանգէին սաղմոսերգութիւնները, եւ բարեկարգութեան առաջնորդները անդադար կը գործածէին սաղմոսները իրենց պաշտամունքներուն մէջ: Նոյնիսկ այսօր, սաղմոսները շատ անելի ընդարձակ կերպով կը կարդացուին, քան ո'րեւէ ուրիշ ոտանաւոր կամ բանաստեղծութիւն. սաղմոսները կանոնաւորաբար կը գործածուին բոլոր եկեղեցիներէ ներս, ինչպէս նաեւ Հրէական ժողովարաններէ ներս:

Սաղմոսներու Գիրքին կեդրոնական բնանիւթն է վստահիլ կենդանի Աստուծոյ, որ կը լսէ աղօթքներն ու կը պատասխանէ անոնց: Աստուած անձնաւորութիւն մըն է, որ կը գործէ բնութեան եւ պատմութեան մէջ, ինչպէս նաեւ մարդուն կեանքէն ներս: Տերը ողորմութեան եւ ճշմարտութեան Աստուած է, լի է կարեկցութեամբ՝ տառապող մարդուն հանդէպ: Սաղմոսները չեն գրուած որպէս անտարբեր ծիսակատարութիւն մը, այլ անձնական արտայայտութիւններ են անոր մէջ գրուած՝ տիեզերքի գերիշխան Աստուծոյ հետ, որ կը հոգայ իրեն վստահողներուն համար: Մարդկային զգացումներուն մասին գրուած է անհատական կամ անձնական կերպով: Յովհաննէս Կալվին (John Calvin) ըսած է, որ ինքզինք տեսած է այս սաղմոսներուն մէջ եւ կիրարկած է անոնց պատգամը իր պարագային մէջ:

Յովհաննէս Կալվին (John Calvin)

Սաղմոսներու Գիրքին գլխաւոր բառն է պաշտամունք, եւ սա իր գագաթնակէտին կը հասնի երաժշտութեամբ: Բանաստեղծութիւնը յարմարագոյն կերպ մըն է արտայայտելու զգացումներ, եւ սակայն երբ անոր կ'անելցուի երաժշտութիւնը, զգացական ուժգնութիւնը կ'անելնայ: Սաղմոս կը նշանակէ քնարի լարերուն կամիդել, որ յիշեցում մըն է մեզի, թէ սաղմոսները երգուելու են:

Մինչեւ Յ.Տ. 200 թուական, երաժշտութեան պատմութիւնը մութի մէջ է, խազագրութեան հարցին պատճառով: Սաղմոսներուն նախնական երաժշտութեան ծանօթ չենք, քանի որ չունինք անոնց խազագրութիւնը, սակայն գիտենք որ Եբրայական

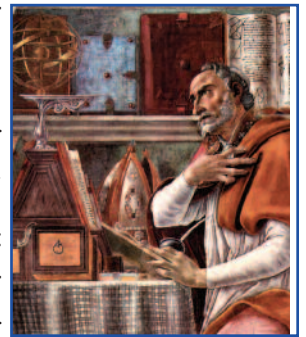
երաժշտութիւնը գլխաւորաբար հնչական էր, որ կը գործածէին փոխերգական երգեցողութիւնը, որոշ նուագարանային ընկերակցութեամբ:

Քանի որ երգահաններ կը գործածեն սաղմոսներու խօսքերը՝ իրենց յօրինումներուն ընթացքին, չի' նշանակեր որ անպայմանօրէն կը հաւատային անոնց բովանդակութեան: Հարկ է ստուգել անհատի մը կեանքը, ինչպէս նաեւ անոր հաւատամքի դաւանութիւնը: Նոյնիսկ այն ատեն ալ, տակաւին խորհուրդ մը կայ (գաղտնիք մը), որ միայն Աստուած գիտէ: Յամենայնդէպս, կրնանք հարցնել. ինչու՞ հսկայ երգահաններ գործածեցին Սաղմոսներու Գիրքը որպէս աղբիւր, շատ անելի յաճախ, քան՝ ուրիշ ո'րեւէ գիրք: Սաղմոսները ինչու՞ ա'յլքան կարելոր են, նոյնիսկ Քրիստոնեայ չէղողի մը համար: Անշուշտ սքանչելի գրականութիւն մը ըլլալուն կողքին կայ նաեւ ուրիշ կարելոր պատճառ մըն ալ. սաղմոսները կը բովանդակեն անկեղծութիւն, երաժշտութիւն, գեղեցկութիւն, եւ ասոնց գլխաւորը՝ քանի որ կենդանի Աստուծմէ ներշնչուած է:

Ամբրոզիոս (Ambrose)

Մինչ կը հետեւինք երաժշտական պատմութեան ընթացքին, կրնանք սկսիլ Միլանոյի Ամբրոզիոս Եպիսկոպոսով (339-397) (Ambrose, Bishop of Milan), որ շեշտեց ճշմարիտ սուրբ գրային Քրիստոնէութիւնը: Ամբրոզ ներկայացուց փոխերգական սաղմոսարանն ու շարակնոցը Արեւմուտքին, եւ մինչեւ այսօր՝ Միլանոյի մէջ տակաւին կը շարունակուի Ամբրոզեան երգեցողութիւնը: Օգոստինոս (354-430) (Augustine) հաւատքի դարձ ունեցաւ Ամբրոզիոս զօրաւոր քարոզներուն հետեւելով: Հետագային, Օգոստինոս ըսած է, որ շարականները փառաբանութիւններ են առ Աստուած՝ երգեցողութեան միջոցով: Ըստ անանդութեան, մինչ Ամբրոզիոս կը մկրտէր Օգոստինոսը, երկուքն ալ յանպատրաստից երգած են «Կը Գովաբանենք Քեզ, Ո'վ Աստուած» (Te Deum Laudamus) փոխասաց համարներով: Այս անանդութիւնը կրնայ ճշմարիտ ըլլալ, քանի որ վաղեմի եկեղեցիին սովորութիւնն էր շարականներ յօրինել, երբ ներշնչէին կրօնական փորձառութիւններէ: «Կը Գովաբանենք»ը կը կարծուի որ յօրինուած

Օգոստինոս (Augustine)

ըլլար Դ. դարու վերջաւորութեան, եւ արձակ գրութիւններէ հազուագիւտներէն է:

Գրիգոր Ա. Պապը (գահակալեց 590-604) միջոց եղաւ բազմաթիւ բարեփոխութիւններու՝ եկեղեցւոյ երաժշտական մարզէն ներս: Ի՛նչ է պատասխանատուն Արեւմտեան եկեղեցւոյ երաժշտութեան իւրայատուկ մէկ դրութիւն մը ստանալուն: (Pope Gregory I) Ի պատիւ իրեն, այս դրութիւնը կը կոչուի Գրիգորեան երգեր (Gregorian chants): Պաշտամունքի ժամանակ, արգիլուած էր բոլոր նուագարանները գործածել, եւ միայն այրմարդիկ արտօնուած էին երգել Գրիգորեան երգերը: Ա՛յս երաժշտութիւնը, իր միադէմ

Ջիովաննի Գաբրիէլի (Giovanni Gabrieli)

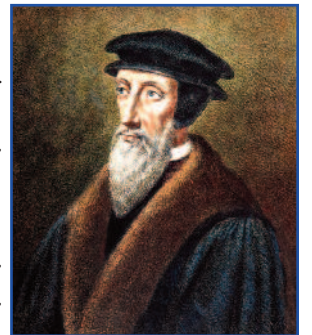

Անդրէա Գաբրիէլի (Andrea Gabrieli)

խորհրդագգաց որակով, զօրաւոր արտայայտութիւնն է Հռովմէական արուեստին: Ապշեցուցիչ է նկատել, թէ Գրիգորեան երգերուն երեք-քարորդը կազմուած է կա՛մ ամբողջական սաղմոսէ եւ կա՛մ՝ ընտրուած հատուածներէ: Այս երգերն էին աղբիւր եւ ներշնչում ամբողջ սրբազան Արեւմտեան երաժշտութեան՝ մինչեւ ժԶ. դար: Այս երգերու հաւաքածոն կը հանդիսանայ Արեւմտեան Քաղաքակրթութեան վսեմագոյն գանձերէն մին, դարձեալ նկարագրելով Սաղմոսներու կարեւորութիւնը երաժշտական պատմութեան մէջ: Վերածննդեան (Renaissance) ամբողջ ընթացքին, Անդրէա եւ Ջիովաննի Գաբրիէլի (Andrea եւ Giovanni Gabrieli) եւ «Սուիլինկի Սաղմոսները» (Sweelink) կը շարունակեն ներշնչել վսեմ երաժշտութիւն:

Մարտին Լուտեր (1483-1546) (Martin Luther) երաժշտութիւնը դարձուց էական մասը պաշտամունքին: Այս ժողովական երգերը, ներառեալ քարածայնը, օգտակար եղան ցանցելու Գերմանախօս հողամասերու մէջ երաժշտական վերածննդեան հունտերը: Խմբերգը ազդու ներկայացուցիչն էր

Աստուածաշունչ Մատեանին: Լուտեր ալ յօրինած է խմբերգներու հաւաքածոյ մը: Իր գործերէն ամենածանօթն է «Աստուած Մեր Բերդն Է Հաստատուն», որ միջոց մը եղաւ Բարեկարգութեան տարածուելուն ամբողջ Եւրոպայի մէջ: Լուտեր կոչեց Սաղմոսներու Գիրքը «Աստուածաշունչ Մանրամատեան» մը: Կ'ըսուի թէ, որ երբ գոյժ մը լսէր, իր ընտանիքի անդամներուն եւ բարեկամներուն կ'ըսէր. «Եկէ՛ք երգենք 46րդ Սաղմոսը»: Լուտեր ըսած է. «Ո՛վ որ կ'արհամարհէ երաժշտութիւնը, ինչպէս որ բոլոր ծայրահեղներ կ'արհամարհեն, չի հաճեցներ զիս: Երաժշտութիւնը պարգեւ մըն է Աստուծո՛ւմէ, ո՛չ թէ պարգեւ մը մարդոցմէ... Աստուածաբանութենէ ետք երաժշտութեան կուտամ բարձրագոյն դիրքը եւ մեծագոյն պատիւը»:

Յովհաննէս Կալվին (John Calvin)

Յովհաննէս Կալվին (1509-1564) (Jean Calvin) արգիլեց երգել ա՛յն հատուածները, որոնք չեն գտնուիր Աստուածաշունչ Մատեանին մէջ, միակ յիշարժան հրատարակութիւնը Կալվինական եկեղեցիներու կը հանդիսանար զանազան թարգմանութիւնները Սաղմոսի Գիրքերուն, որոնք երաժշտութեան գործածուած էին: Խնամքով պատրաստուած երաժշտութիւնը արգիլուած էր. այսպէս, ժընեւական Սաղմոսարանը ծաղկաքաղ մըն էր պարզ քարածայն երգերու, որոնք անգերազանցելի են պաշտամունքային երաժշտութեան համար: 1542ի ժընեւական Սաղմոսարանի հրատարակութեան նախաբանին մէջ, Յովհաննէս Կալվին աղօթքին կը կապէր կրօնական երաժշտութիւնը, ըսելով. «Գալով հանրային աղօթքներուն, երկու տեսակ են. միայն խօսք ունեցողները, եւ միւսները՝ երգեցողականը»:

Գլխաւոր ֆրանսական Սաղմոսարանը, հրատարակուած 1562ին, կը պարունակէ Լուիս Բուրժուայի յօրինած «Փառաբանութիւն» երգը, որ մինչեւ այսօր կ'երգուի ամէնուրեք: Ֆրանսացի Հիւզոնոսները երգեցին սաղմոսները թէ՛ սրահներու եւ թէ՛ բանակումներու մէջ:

Հայնրիխ Շուց (Heinrich Schütz)

Հայնրիխ Շուց (1585-1672) (Heinrich Schütz), մեծագոյն Գերմանացի երգահանն էր ԺԷ. Դարու

կիսուն, եւ Բարոկ (Baroque) ժամանակաշրջանի կարեւորագոյն երաժշտական անձնաւորութիւնն էր: Այս ժամանակաշրջանը հասաւ իր գագաթնակէտին Բախի եւ Հենդլի գործերով: Շուրջ յօրինեց իր երաժշտական

Յովհան Սեբաստեան Բախ (Johann Sebastian Bach)

ժամանակներու: Բախ անցուց իր կեանքը երաժշտական ծառայութեամբ առ Աստուած: Յօրինեց պաշտամունքային երաժշտութեանց մեծագոյններէն

Ջորջ Ֆրեդերիկ Հենդլ (Georg Frederic Handel)

կանը», կատարելապէս ծանօթ էր Աստուածաշունչ Մատեանին: Գործածեց Սաղմոսները հսկայ ստեղծագործութիւններու մէջ. ինչպէս՝ «Մեսիա» եւ «Իսրայէլ Եփայտոսի Մէջ»: Փոխերգական երգեցողութիւնը, զոր կը լսենք, ՍՂՄ. 110ի եւ 113ի իր յօրինումներուն մէջ, կը տեսնենք որ անոնք ունին Հրէական պաշտամունքի արմատներ: Իր «Քանդոս Քայլերգներ» յօրինումը (Chandos Anthems) ունի Սաղմոսներէն խօսքեր, որ Բարոկ ժամանակաշրջանի Անգլիկան

Ֆրանց Յովսէփ Հայդն (Franz Joseph Haydn)

կտորները յստակ ու զգուշաւոր ոճով, որպէսզի մարդիկ կարենային ստանալ խօսքերուն պատգամը: Իր փափաքն էր հռչակել Աստուածաշնչական ճշմարտութիւններ: Իր գործին կորիզը կը կազմէ Սաղմոսներուն երաժշտութեան յօրինումը:

Յովհան Սեբաստեան Բախ (1685-1750) (Johann Sebastian Bach) շատերէ նկատուած է որպէս մեծագոյն երգահանը բոլոր

ժամանակներու: Բախ անցուց իր կեանքը երաժշտական ծառայութեամբ առ Աստուած: Յօրինեց պաշտամունքային երաժշտութեանց մեծագոյններէն խումբ մը, որ աշխարհ երբեք գիտցած ըլլար: Իր ստեղծագործ աշխատանքին կորիզը կը կազմէ բազմաթիւ տաղեր (cantata), այս ոճը կը կազմէ իր ստեղծագործութեան կէսն: Ասոնք, յաճախ հիմնուած են սաղմոսներու վրայ: 131րդ տաղը, օրինակի համար, հիմնուած է ազդեցիկ ապաշխարողական 130րդ սաղմոսին վրայ:

Ջորջ Ֆրեդերիկ Հենդլ (1685-1759) (George Frederic Handel), «Երաժշտութեան Իշխանը», կատարելապէս ծանօթ էր Աստուածաշունչ Մատեանին: Գործածեց Սաղմոսները հսկայ ստեղծագործութիւններու մէջ. ինչպէս՝ «Մեսիա» եւ «Իսրայէլ Եփայտոսի Մէջ»: Փոխերգական երգեցողութիւնը, զոր կը լսենք, ՍՂՄ. 110ի եւ 113ի իր յօրինումներուն մէջ, կը տեսնենք որ անոնք ունին Հրէական պաշտամունքի արմատներ: Իր «Քանդոս Քայլերգներ» յօրինումը (Chandos Anthems) ունի Սաղմոսներէն խօսքեր, որ Բարոկ ժամանակաշրջանի Անգլիկան

երաժշտութիւնը հասցուց իր գագաթնակէտին:

Ֆրանց Յովսէփ Հայդն (1732-1809) (Franz Joseph Haydn) Աստուածավախ մարդ մըն էր: Իր գլուխ-գործոցը յօրինեց՝ «Ստեղծագործութիւն» անունով, իր կեանքի վերջին շրջանին, երբ ներշնչուած էր Հենդլի «Մեսիա» յօրինումէն: Այս սրբազան թատերագութեան (oratorio) գերազանց թույլներէն է «Երկինքը Կը Պատմէ» երգը, զոր Հայդն յօրինելու ատեն գործածեց ՍՂՄ. 19ն: Իր բարեկամը՝ Ուոլֆգանգ Ամադէիս Մոցարտ (1756-1791) (Wolfgang Amadeus Mozart), հաւանաբար բիրեղագոյն երաժշտային երգահանը, սքանչելի մշակում մը կատարեց Աստուածաշունչ Մատեանի կարճագոյն սաղմոսին վրայ՝ ՍՂՄ. 117:

Լուդուիկ վան Բէթովեն (1770-1827) (Ludwig van Beethoven), որ ժամանակին ապստամբ աշակերտն էր Հայդնին, եւ իր ժամանակին յեղափոխական երգահանն էր, որուն երաժշտութիւնը կամրջեց Դասական ժամանակաշրջանը Կիպականութեան հետ: ՍՂՄ. 19էն առաւ խօսքեր եւ երաժշտութեան յանձնեց, եւ ունինք իրմէ «Երկինքը Կը Պատմէ» երգը, որուն ունկնդրելով, կրնանք փայլփլող աստղերը տեսնել:

Հետագայ թիւերով աւելի մանրամասնութեամբ պիտի ծանօթանանք դասական երաժշտութեան երգահաններուն. այժմ այս թիւով ցոյց կ'ուզեմ տալ սաղմոսներու պատմականը երաժշտութեան ծիրէն ներս, որոնք «երկրի աղը» ըլլալու դերն ունեցան երաժշտութեան մէջ:

Վաղ վիպական երաժշտութեան (Romantic Music) երգահան՝ Ֆելիքս Մենդէլսոն (Felix Mendelssohn), որ երրորդ սերունդ Հրեայ Քրիստոնեայ մըն էր (1809-1847), բազմաթիւ սաղմոսներու յօրնեց սքանչելի երաժշտութիւն: Օրինակ՝ «Բարձրացու՛ր Քո Աչքերը Դե-

Ուոլֆգանգ Ամադէիս Մոցարտ (Wolfgang Amadeus Mozart)

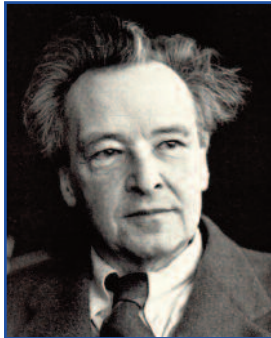
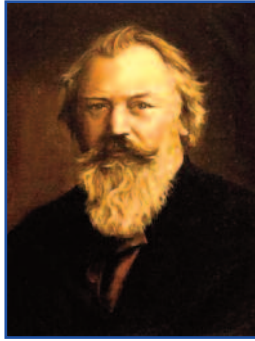
Լուդուիկ վան Բէթովեն (Ludwig van Beethoven)

Ֆելիքս Մենդէլսոն (Felix Mendelssohn)

պի Լեոները», ՍՂՄ. 121ԷԳ, որ կը գտնուի իր սքանչելի «Եղիա» սրբազան թատրերգութեան մէջ:

Գերմանացի Դասական-Վիպական երգահանը՝ Յովհաննէս Բրամզ (1833-1897) (Johannes Brahms), ըսած է, որ կրնար գտնել իր Աստուածաշունչ Մատեանը խաւարագոյն գիշերին, քանի որ միշտ կը պահէր իրեն հետ: Յովհաննէս Բրամզ Բրամզի երաժշտութիւնը, Շուլցի (Johannes Brahms) եւ Բախի նման, ներշնչուած է մարդուն մահկանացու վիճակով խորունկ մտահոգութենէն եւ անոր երկնքի յոյսէն: Իր գեղեցիկ «Գերմանական Հոգեհանգիստ» յօրինումին մէջ (German Requiem), կայ ՍՂՄ. 84ԷԳ հատուած մը: Երբ կ'ունկնորենք այս սաղմոսի յօրինման տարբեր ոճերը, պիտի կրնանք նկատել անոնց միջազգային ազդեցութիւնը:

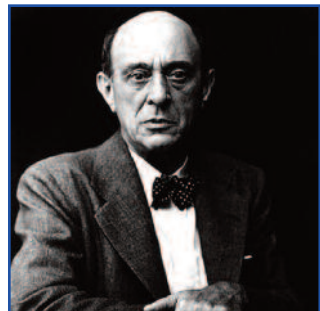

Արթըր Հոնըգըր (Arthur Honegger)

Իգոր Ստրավինսկի (Igor Stravinsky)

Արթըր Հոնըգըր (1892-1955) (Arthur Honegger), «Վեց»էն մին (Les Six, որ Ֆրանսացի երգահաններու խմբակ մըն է), հռչակաւոր դարձաւ «Դաւիդ Թագաւոր» սրբազան թատրերգութեամբ,

Առնոլդ Շոքնբերգ (Arnold Schoenberg)

որ ներկայացուեցաւ ակտրանման թատերասրահի մը մէջ, Զուիցերիոյ Մեգիէ (Լոզանի շրջան): Խօսքերը կը բովանդակեն բազմաթիւ սաղմոսներ, իսկ բնանիւթը (theme)՝ «Մի՛ վախճար, Վատահէ՛ Աստուծոյ» գաղափարն է:

Առնոլդ Շոքնբերգի (1874-1951) (Arnold Schoenberg) վերջին ամբողջացած

Կրզիցտոֆ Պենդերեկի (Krzysztof Penderecki)

Իսահակ Ուաց (Isaac Watts)

գործն էր ՍՂՄ. 130ի վերածումը խմբերգի, «Խորը ընկղմած՝ Զե՛զ օգնութեան կը կաչեմ, Տէ՛ր»: Նուիրեց այս յօրինումը Իսրայէլի ազգին:

Կրզիցտոֆ Պենդերեկի (1933-) (Krzysztof Penderecki), ծնած է Լեհաստան (Poland), եւ մեր ժամանակակից երգահաններուն լաւագոյններէն է: Իր առաջին հրատարակած յօրինումն է «Դաւիդի Սաղմոսները»:

Քրիստոնէութեան շարակնոցը լեցուն է Սաղմոսներով: Մեծագոյն շարականներուն կեդրոնական բնանիւթն է գովաբանութիւն առ Աստուած՝ Անոր Խօսքին մէջէն: Անգլիական շարակնոցի հայրը՝ Իսահակ Ուաց (Isaac Watts), գրած է բազմաթիւ յարասացութիւններ (paraphrases) սաղմոսներու, ներառեալ «Ո՛վ Աստուած, Մեր Օգնութիւնը Անցեալ Դարերուն», որ յարասացութիւն մըն է ՍՂՄ.

Յովհանն Ուալթեր (Johan Walther)

Պրետորիոս (Praetorius)

Բուխտենուդ (Buxtehude)

Բենեդետտո Մարչելլո (Benedetto Marcello)

Անտոնիո Վիվալդի (Antonio Vivaldi)

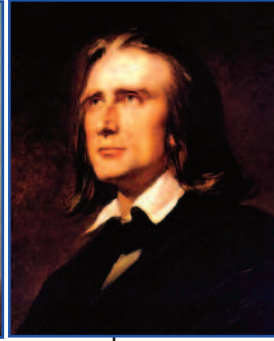
90ի, ինչպէս նաեւ «Ծա՛փ զարկ աշխարհ», որուն հիմքն է ՍՂՄ. 98: Նոյնիսկ այսօր, Սաղմոսներու Գիրքը

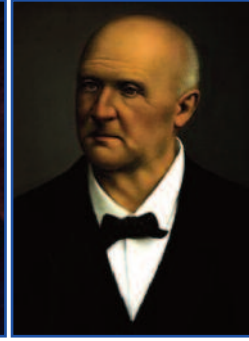
Ֆրանց Շուբերտ
(Franz Schubert)

Անտոնին Դվոժակ
(Antonín Dvořák)

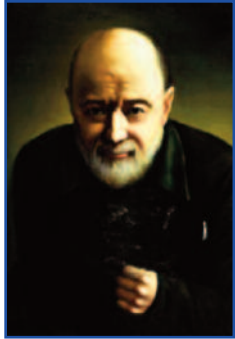
Ֆրանց Լիստ
(Franz Liszt)

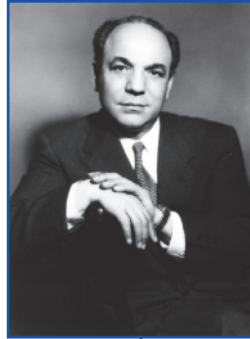
Անտոն Բրուկներ
(Anton Bruckner)

Ուիլյամ Բիլլինգզ
(William Billings)

Չարլզ Այվզ
(Charles Ives)

Պոլոս Կրեստոն
(Paul Crston)

Լեոնորդ Բըրնըստայն
(Leonard Bernestein)

Կ'օժանդակէ մեր նոր յօրինուած շարակնոցներուն:

Անհամար անհատներ ջանացած են երաժշտութիւն յօրինել սաղմոսներուն: Լաւագոյններէն են Յովհանն Ուալթեր (Johan Walther), Պրետորիոս (Praetorius), Բուխտեհուդ (Buxtehude), Վիվալդի (Vivaldi), Մարչելլօ (Marcello), Շուբերտ (Schubert), Դվոժակ (Dvorak), Լիստ (Liszt), Բրուկներ (Bruckner) եւ Ամերիկացիք՝ Ուիլյամ Բիլլինգզ (William Billings), Չարլզ Այվզ (Charles Ives), Պոլոս Կրեստոն (Paul Creston) եւ Բըրնըստայն (Bernestein): Հետաքրքրական է, որ Ամերիկայի մէջ առաջին գրուած ե՛ւ տպագրուած գիրքը եղած է «Օնցի Սաղմոսագիրք» (Bay Psalm Book):

Յուսամ այս ուսումնասիրութիւնները միջոց մը պիտի ըլլան ընթերցողիս, որ յաճախ եւ շարունակաբար վերադարձ մը ունենայ դէպի Աստուածաշունչ Մատեան՝ գիտութեան եւ իմաստութեան համար, ո՛չ թէ միայն ի՛նչպէս յոյսով ապրիլ սորվելու այս անկումի ենթարկուած աշխարհին մէջ, այլ ստանալու ներշնչում դէպի անելի ստեղծագործ ըլլալու: Ո՛վ երաժշտագէտ, իմ խօսքը քեզի՛ է, եւ մանաւանդ Քրիստոնեա՛յ երաժշտագէտին, կը քաջալերեմ քեզ որ ապրիս սաղմոսներուն մէջ, երգէ՛ զանոնք եւ յօրինէ՛ քո անձնական երաժշտութիւնը՝ ի փառս Աստուծոյ:

Թելադրելի են հետեւեալները՝ ունկնդրելու համար.

- Bach: Cantata 131
- Beethoven: «The Heavens Are Telling»
- Brahms: «How Lovely Are Thy Dwellings» (German Requiem)
- Gregorian Chants (Solesmes Recordings)
- Handel: Chandos Anthems; Dixit Dominus
- Haydn: «The Heavens Are Telling» (The Creation)
- Honegger: «Be Not Afraid» (King David)
- Ives: Psalms
- Luther: «A Mighty Fortress Is Our God»
- Mendelssohn: «Lift Thine Eyes to the Mountains» (Elijah)
- Mozart: «Psalm 117» (Laudate Dominum)
- Penderecki: Psalms of David
- Schütz: «Psalm 121»
- Stravinsky: Symphony of Psalms
- Watts (Խօսքը միայն): «O God, Our Help in Ages Past»

Jane Stuart SMITH
Betty CARLSON
Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ

շունչը տարբադադրել...

Եթէ ժամանակները

ներհայեցողաբար

կը զուգադիպին իրարու

ներառնելով քեզ իմ մէջ

կը մերձեանան այն վայրկեանները

երբ տեսար ինչ որ տեսար

վճռելով ջնջել գոյութիւնը ամէն ինչի...

«Ինչո՞րէ՛ եւ պիտի տրուի քեզի»

ըսաւ Ամենագէտ Շունչը

.....

մեծախօսութիւնը

կը վերածուի խմբային տրամախօսութեան

ուր դուն

կեդրոնական փարթամ պատկերը կը

դառնաս...

ԴԿ. Մարալ Փուշեան ՍՈՒԼԹԱՆԵԱՆ

**

Ա Ն Վ Ի Ճ Ե Լ Ի

... բառերս ինծի կը նային

ճայնիս ամբողջ կրակը հագած

գինին

մեր բեկ ապրումները կառուցանող

կեանքի հանդիպումին

ազդած է վրաս

... աշխարհին խորհուրդը

ի՞նչպէս սպառել

կը ճուլուիմ

ամէնէն խորունկը ըլլալու

առանց մուտքի կը սուզուիմ

- մէկ ենք

միատարր

ուրուակերպ

եւ

ամէն կաշկանդում

հիմա

դէպի խորութիւն կը տանի...

շիթ մը արցունք

- հոգի է -

դիտել

խորանալ ընդերքներէ

եւ

ապրիլ միայն

յիշատակի մը ետին

թաքուն ոյժ մըն եմ հիմա

կոկորդէս բարձրացող

մոգական շունչին պէս

կը վազեմ

դէպի կեանք կը վազեմ

անժամանակ

անհաւասար

յարափոփոխ

բայց համազարկ շարունակականութեամբ

... մէջդ

ներկայ եմ

... ու կը դրդայ մարմինս ամբողջ

աշնան երգող հազար գոյներով

կը բզքտուիմ

կը քակուիմ ալիք-ալիք

դէպի խորեր

խորութիւններ ...

պատուհանիս մէջ

պատուհանէս դուրս

ներխուժող վազքով

կը վերածուիմ երկուքի

... հիմա կրնամ

կեանքի տարածութիւններ չափել

վերածուիլ խենթ ձգողութեան....

միսթիք կրակին մէջ

կը մնամ լուռ

... ես եւ ալիքը

կրքոտ

տաք

աշխարհէն անպակաս

Դոկտ. Մարալ Փուշեան ՍՈՒԼԹԱՆԵԱՆ

ՏԻԵՋԵՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եթե օրերորդ դասարան էի, երբ ունեցանք նոր ուսուցիչ մը, որ պիտի դասաւանդէր մեզի գիտութիւն եւ բնագիտութիւն: Այնքան մօտ զգացինք այս դասախօսին, որ դասաւանդութիւնը սկսաւ Հայերէնով ըլլալ: Թէեւ Արաբերէնով ըլլալու հարկաւորութիւնը կար, որպէսզի պետական քննութիւնը սահուն ընթանար: Օր մը անակնկալ փորձառութիւն մը ունեցայ, երբ այս դասախօսը սկսաւ ըսել մեզի, որ մարդը պոչ ունէր, եւ քանի որ չգործածեց՝ ժամանակի ընթացքին կորսնցուց զայն...: Եւ Դարուիմականութեան վարդապետութիւնը սկսաւ մուծել մեր ուղեղին մէջ: Աւելի հետաքրքրականն ու ցաւալին այն էր, որ այս դասախօսէն առաջ ունէինք կրօնքի դասը, որ քահանան կը դասաւանդէր: Մէկը կ'ըսէր որ Աստուած ստեղծեց մարդը, միւսն ալ կ'ըսէր մարդը կապիկէ սերած է: Շփոթութիւն մը ստեղծուեցաւ իմ էութեան մէջ, սակայն կառչած մնացի Աստուծոյ ստեղծագործութեան: Երբ ակարտեցի ութերորդ կարգը, փոխադրուեցայ Ամերիկա, հաստատուելու եւ ապագայ մը կերտելու միտումով: Ապա սկսայ պրպտել այս երկու հայեացքներու տարբերութիւնը, նկատեցի որ բաւական խորունկ նիւթ մըն է. ո՛չ թէ միայն մարդուն կազմութեան մասին է հարցը, այլ նոյնիսկ ետ կ'երթայ մինչեւ տիեզերքին կազմութեան: Սակայն այս հայեացքներուն եզրակացութիւնը ավելի մտահոգեց զիս, քանի որ այս երկուքէն միայն մէկը կրնայ բարի եւ օգտակար ըլլալ մարդկութեան. ուստի մխրճուեցայ ավելի խորաքննարկելու ուսումնասիրութեանց, որոնց յայտնաբերումները միջոց եղան ինծի հաստատորոշումներ առնելու: Այս շարքով պիտի ջանամ բաժնեկցիլ իմ փորձառութենէն եւ ուսումնասիրութիւններէն:

Վերջին քսան տարիներուն բազմաթիւ հրատարակութիւններ տեղի ունեցած են գիտութեան եւ կրօնքի կապակցութեան մասին: Եւ այս հրատարակութիւններուն մէջ պզտիկ մաս մը կայ, որ հետաքրքրուած էր տիեզերաբանութեան եւ աստուածաբանութեան կապակցութեամբ: Այս հրատարակութիւններէն շատերը կ'ենթադրեն, որ արդի տիեզերաբանութիւնը ուղիղ տեսլականն է եւ, որպէս արդիւնք, կ'առաջարկեն զանազան փոփոխութիւններու կատարումը ուղղափառ Քրիստոնէութենէն ներս: Իսկ միւս կողմէն ալ կան ավելի քիչ թիւով հրատարակութիւններ, հեղինակուած աստուածաբանականօրէն

պահպանողական, ստեղծադաւաններու կողմէ, որոնք կը ջանան կա՛մ հերքել մեծ պայթումի տիեզերաբանութիւնը եւ կա՛մ՝ առաջացնել իրե՛նց մասնայատուկ այլընտրանի տիեզերաբանութիւնը:

Վստահաբար, շատ հարցումներ ներկայացուած են այս նիւթին շուրջ, սակայն իմ ուզածը պարզապէս պատասխանել չէ այս հարցումներուն, այլ ավելի խոր իջնել դէպի հիմնաւորուած իմաստասիրական հարցերուն եւ քննարկել, նաեւ, մօտիկ կապ ունեցող հարցերն ալ: Շեշտը պիտի ըլլայ մէկ կողմէն՝ աստուածաբանական նախաենթադրութիւններն ու լռելեայն իմաստներն արդի տիեզերաբանութեան, իսկ միւս կողմէն ալ Սուրբ Գրային տիեզերաբանութեան արժէքը:

Որպէս Քրիստոնէայ, որ կ'ապրի անջրպետային դարաշրջանի մը մէջ, կարելի՞ է տակաւին հաւատալ երկինքի, հրեշտակներու եւ անդենական կեանքի, թէ ոչ՝ արդի գիտական տեղեկութիւնը կը հերքէ նման միամիտ գաղափարները: Արդեօք մեծ պայթումի տեսլականը կը հայթայթէ՞ փաստ մը Ստեղծիչի մը գոյութեան, թէ ոչ՝ կասկածներ կ'արթնցնէ Օճնդոց Գիրքին նկատմամբ:

Հաւատացեալ Քրիստոնէաներ անդադար կը ունբակոծուին նման վրդովեցուցիչ հարցումներով: Այս ուսումնասիրութեանց շարքը պիտի քննարկէ ավելի խորունկ հարցերը, որոնք կը պահուրտին այս հարցերուն ետին: Մեր հետազօտութիւնները պիտի տանին մեզ տիեզերաբանութեան եւ աստուածաբանութեան ծիրէն ներս:

Տիեզերաբանութիւնը այն գիտութիւնն է, որ հետաքրքրուած է ամբողջական բնական տիեզերքին ուսումնասիրութեամբ. իսկ աստուածաբանութիւնը կ'ուսումնասիրէ զԱստուած եւ Անոր յայտնութիւնը: Այս պզտիկ յստակացումը հարկաւոր է, որպէսզի ենթահող մը ունենանք, երբ տիեզերաբանութիւն եւ աստուածաբանութիւն եզրերը կը գործածենք:

Ի՞նչպէս աստուածաբանութիւնն ու տիեզերաբանութիւնը կ'ազդեն իրարու: Ո՞րքանով ազդուած է տիեզերաբանութիւնը աստուածաբանական կողմնակցութիւններէն: Եթէ կայ ո՛րեւէ աստուածաբանական հետեւանք, ի՞նչ կարելի է հետեւցնել տիեզերաբանական ուսումնասիրութիւններէն: Նման հարցերով պիտի զբաղինք յառաջիկայ յօդուածներով: Պիտի կեդրոնանանք Քրիստոնէական աստուածաբանութեան վրայ, ընդունելով Աստուածաշունչ Մատեանը որպէս գլխաւոր աղբիւրը աստուածային յայտնութեան:

Քրիստոնէաներու համար մեծ հարց մըն է, թէ

Աստուածաշունչ Մատեանը ի՞նչ կ'ըսէ տիեզերաբանութեան մասին: Երբ ուշի ուշով կարդանք Աստուածաշունչ Մատեանը, պիտի տեսնենք որ բաւական յստակ կերպով կը խօսի տիեզերքի ծագումին եւ վախճանին մասին, ինչպէս նաեւ հոգեւոր աշխարհի մը գոյութեան մասին: Միջին Դարերու ընթացքին, կը կարծուի՝ թէ մանրագնին տիեզերաբանութիւն մը կազմուեցաւ, հիմնուելով նման Սբ. Գրային տուեալներու վրայ:

Արդի ժամանակաշրջաններուն, վիճակը փոխուեցաւ: Հին Միջին Դարերու տիեզերքի պատկերը շատո՛ւնց մերժուած է, փոխարինուած է նոր իշխող տիեզերաբանութեամբ մը, այսինքն՝ մեծ պայթումի տիեզերաբանութիւն (big-bang cosmology): Այս տեսլականը կ'առաջարկէ, թէ բնական տիեզերքը (ֆիզիքական տիեզերքը), իր ամբողջ բովանդակութեամբ, գոյացած է սկզբնաւոր պայթումով մը (մեծ պայթումը), եւ հետեւաբար գոյացած է հսկայական կերպով խտացուած ոյժի եւ իրի միաձուլուած գնդակ մը:

Հաշտեցում Տիեզերաբանութեան եւ Աստուածաշունչ Մատեանի

Արդի տիեզերաբանութիւնը ի՞նչպէս կարելի է հաշտեցնել Քրիստոնէութեան հետ: Քրիստոնէացիներ ունեցած են շատ անելի ընդարձակ տեսակէտի ընդառաջումներ: Յստակ է, որ մեծ պայթումի տիեզերաբանութեան կը հակառակի անհրաժեշտ մեկնաբանութիւնը Աստուածաշունչ Մատեանին: Մեծ պայթումի տիեզերաբանութիւնը ընդունողներ կը կարօտին նոր նայուածք մը նետելու Աստուածաշունչական գրութեանց վրայ, որոնք ունին տիեզերաբանական ենթադրութիւններ:

Մերձեցումներու կարելիութիւններէն է համաձայնութեան դրութիւնը (concordism), որ կը ջանայ վերամեկնաբանել Աստուածաշունչ Մատեանը ա՛յնպիսի կերպով, որուն միջոցով կրնայ համերաշխել զայն արդի տիեզերաբանութեան հետ: Իսկապէս, որոշ հեղինակներ կը հռչակեն, թէ մեծ պայթումը իրապէս կը հաստատէ Ծննդոց Գիրքի տուեալները, թէ յարմարօրէն ուսումնասիրուի:

Ուրիշներ, համոզուած են որ նման համաձայնական մեկնաբանութիւնները անվաւեր են, ստիպուած կրնան ըլլալ որդեգրելու անելի վճռական կերպեր: Գուցէ Աստուածաշունչ Մատեանը, գրուած կարծուելով նախագիտական դարաշրջանէն առաջ, սխալած կ'ըլլայ՝ երբ կը խօսի գիտական հարցերու մասին: Գուցէ Աստուածաշունչ Մատեանը մտահոգուած է միայն աստուածաբանա-

կան հարցերով: Վերջերս ընդհանրացած տեսութիւն մը յայտնուած է, որ կը կոչուի լրութեանականութիւն (complementarianism). այս տեսութիւնը կը հռչակէ, թէ տիեզերաբանութիւնն ու աստուածաբանութիւնը ամբողջապէս անկախ են իրարմէ, իւրաքանչիւրը շօշափելով տարբեր միւրեր. կու տան իրարու լրացուցիչ նկարագրութիւններ՝ նոյն իրականութեան մասին: Աստուածաբանութիւնը, ըստ այս տեսութեան, հետաքրքրուած է «Ո՞վ» եւ «Ի՞նչու» հարցումներով, իսկ գիտութիւնը՝ «Ե՞րբ» եւ «Ի՞նչպէս» հարցումներով:

Ուրեմն, ըստ այս տեսութեան առաջարկութեանց, թէ յարմարցնենք Աստուածաշունչ Մատեանը մեծ պայթումի տիեզերաբանութեան, կա՛մ քաշկռտելով պիտի ընդլայնենք Սբ. Գրային մեկնաբանութիւնը, եւ կա՛մ պիտի ստիպուինք համառօտել անոր հեղինակութիւնը:

Փոխընտրական մերձեցումը պիտի ըլլայ յարմարցնել տիեզերաբանութիւնը Աստուածաշունչ Մատեանին, կա՛մ գոնէ, Աստուածաշունչ Մատեանի անհրաժեշտ ընթերցման, ինչպէս որ դարերու ընթացքին ընդունուած է Քրիստոնէութեան մեծամասնութեան կողմէ: Եւ սա պիտի ենթադրէ մերժումը մեծ պայթումի տիեզերաբանութեան. եւ այս պարագային հարցականի տակ կը դրուի տիեզերաբանութեան տեսութեանց հեղինակութիւնն ու մակարդակը. օրինակ՝ մեծ պայթումի տիեզերաբանութիւնը ո՞րքան հաստատուն հիմք ունի. արդեօք կարելի՞ է կառուցել կենսունակ, Աստուածաշունչ Մատեանի վրայ հիմնուած՝ փոխընտրելի տիեզերաբանութիւններ:

Տիեզերաբանական Նմոյշներու Զննարկում

Աստղագէտներուն մեծամասնութիւնը, ինչպէս նաեւ աստուածաբաններէն շատեր, համոզուած են, թէ մեծ պայթումի տեսութիւնը հիմնականօրէն ճիշտ է: Յառաջիկայ յօդուածներով անելի մանրամասնութեամբ պիտի անդրադառնանք այս տեսութեան. սակայն այժմ քննարկենք որոշ նախնական հարցեր:

Տիեզերաբանական տեսութիւն մը կազմելու համար չափազանց քիչ տեղեկութիւններ ունինք մեր տրամադրութեան տակ: Միայն վերջին 70 տարիներուն է որ կրցած ենք նայիլ ու տեսնել հեռաւոր ծիր կաթինները: Եւ շատ հաւանական է որ մեր տեսածն ալ ամբողջականութենէն պզտիկ մաս մըն է:

Ընդհանուր եզրակացութիւն մը հռչակելու համար կարիք պիտի ըլլայ կատարելու որոշ տեսական ենթադրութիւններ: Նոյն ձեւով ալ ենթադրութիւն

կատարելու հարկաւորութիւնը պիտի ըլլայ տիեզերքի պատմութեան նկատմամբ. օրինակ՝ չենք կրնար ուղղակիօրէն տեսնել մեծ պայթումը, որ՝ իբր թէ, պատահած ըլլալու է 15 բիլիոն տարի առաջ: Նման ենթադրական անցեալ մը կրնայ միայն վերագրուիլ հիմնուելով լոյսի շողերու տուեալներուն վրայ, զորս կը ստանանք այժմ: Աւելի՛ն՝ այս տուեալները բացատրելի են բազմազան կերպերով. օրինակ՝ կրնա՞նք վստահաբար ըսել, թէ բնական օրէնքները կիրարկելի են թէ՛ հոս եւ թէ՛ տիեզերքի իւրաքանչիւր անկիւնի մէջ: Հաւանաբար քաջողականութեան եւ կամ լոյսի արագութիւնը փոփոխական է միջավայրի եւ ժամանակի պարագաներէն կախեալ ըլլալով: Կա՛մ ամբողջ տիեզերքը ստեղծուած էր անմիջապէս, մեր ժամանակէն ո՛չ շատ հեռու անցեալին մէջ: Մինչ նման առաջարկ մը անհաւատալի եւ անհաւանական թուի մեզի, սակայն յայտնապէս դժուար պիտի ըլլայ հերքելը: Մէկ խօսքով, կան բազմաթիւ հաւանական տեսութիւններ եւ մեկնաբանութիւններ աստղագիտական դիտարկութեանց:

Պիտի հարցնենք, ա՛յսքան բազմաթիւ տեսութեանց մէջ ընկղմելով, ի՞նչ կարելիութիւն կայ, որ հանդիպինք ճշգրտագոյն տեսութեան: Ի՞նչպէս պիտի գիտնանք որ հանդիպեցանք անոր: Իսկ եթէ երկու ընտրողութիւններու առջեւ գտնուինք՝ ի՞նչպէս կրնանք ընտրել ճշգրտագոյնը:

Վերջին յիսուն տարիներուն, բացայայտուեցաւ որ գիտական տեսութիւնները կարելի չէ հաստատել պարզապէս դիտարկութիւն ընելով. ընդհակառակն, գիտական տեսութիւններու ծագումը ընդունուած է մեծաւ մասամբ որպէս ենթակայական: Յայտնի գիտնական՝ Տիար Կառլ Պոպպըր (Sir Karl Popper) ըսած է. «Բոլոր օրէնքներն ու տեսութիւնները պարտինք նկատել որպէս ենթադրական կամ վարկածային. այսինքն՝ գուշակումներ»(1): Ըստ իրեն, տեսութիւնները «մեր ազատ մտքի ստեղծագործութիւններն են» (2): Նաեւ, ուրիշ իմաստասէր մը՝ Կառլ Հեմպել (Carl Hempel), որ ըսած է. «Տուեալէ դէպի տեսութիւն փոխանցումը կը պահանջէ ստեղծագործ երեւակայութիւն մը: Գիտական ենթադրութիւններն ու տեսութիւնները չեն բխիր դիտարկուած տուեալներէ, այլ գիտարարուած են՝ որպէսզի տուեալներուն համար ծառայեն»(3):

Այնպէս կ'երեւի որ տեսութիւնները ո՛չ թէ տրուած են մեզի բնութեան կողմէ, այլ՝ մեր կողմէ պարտադրուած է բնութեան վրայ: Ո՛չ թէ արդիւնքն են բանաւոր մտածումի, այլ ստեղծագոր-

ծութիւնն են մեր անբանաւոր ներգիտակցութեան: Հաւանաբար խորհիմք, թէ յաւելեալ ուսումնասիրութիւններով եւ հետազոտութիւններով կարելի է հերքել նման տեսութեանց մեծամասնութիւնը, ինչպէս մեծ պայթումի տեսութիւնը: Սակայն այդքան ալ հեշտ չէ, քանի որ նման տեսութիւն մը մի՛շտ կարելի պիտի ըլլայ փրկել՝ փոքրիկ փոփոխութիւններ ներմուծելով անոր մէջ: Տեսութիւն մը, որ պէտք է արուեստական օժանդակութիւն ստանայ, առ այս միջոցները, որոնք պատրաստուած են մասնայատուկ կերպով յաղթահարելու մասնայատուկ թերութիւնները, ընդհանրապէս բարձր չեն դասուած որպէս հաւանելիութիւն: Բայց եւ այնպէս, որքան որ դժուար ըլլայ ցուցադրել որոշ առ այս տեսութեան մը ճշմարտութիւնը, շատ ակելի դժուար է վճռականօրէն հակառակն փաստելը: Ըստ Իմրի Լակատոսի (Imre Lakatos). «Գիտական տեսութիւնները ո՛չ թէ միայն հաւասարապէս անփաստելի են, եւ հաւասարապէս անհաւանական, այլ նաեւ հաւասարապէս անհերքելի» (4):

Մինչ կը նշարենք որ տրամաբանութիւն մը չկայ տեսութիւններու յայտնաբերումին մէջ, Պոպպըր յուսաց որ կարենար կարուցանել բանաւոր ընթացք մը առարկայականօրէն եղող տեսութեանց ընտրողութեանց: Ուստի առաջարկեց որ հարազատ գիտական տեսութիւնները պէտք են ըլլալ հերքելի (falsifiable), այսինքն՝ կարենան կատարել որոշ քննարկելի գուշակումներ: Բայց եւ այնպէս, եթէ կիրարկենք այս ստուգանիշը տիեզերաբանութեան, պիտի ունենանք քիչ թիւով տեսութիւններ: Ներկայիս, գրեթէ բոլոր տիեզերաբանական մտոյշները հերքելի եղած են դիտարկութեամբ: Պոպպըր չ'առաջարկեր ո՛րեւէ արդարացում՝ թէ ինչու՛ այսքան դիւրութեամբ հերքելի տեսութիւնները կրնան ճշմարիտ ըլլալ միւս տեսութիւններէն ակելի:

Անշուշտ կարելի է մասնակցիլ տիեզերաբանութեան խաղին, սակայն տարբեր օրէնքներով: Տեսութիւններ քննարկելու համար զանազան ստուգանիշեր առաջարկուած են. օրինակ՝ Հաուլըրդ վան Տիլ (Howard van Till) կը ցանկագրէ մտային վերաբերութիւն, գուշակելի ճշգրտութիւն, համերաշխութիւն, բացատրական ընդարձակութիւն, միաւորող ոյժ եւ բեղմնաւորութիւն: Սակայն, մինչ նման ստուգանիշեր կրնան բաւարար բանաւոր կարծուիլ, ընդհանրապէս սեպուած են ո՛չ-խստապահանջ: Անոնք պարզապէս կը ցուցնեն ա՛յն արժէքները, որոնք գործածուած են:

Իսկապէս, ընտրողութեան ստուգանիշերու ստեղծումը աւելի նուազ ենթակայական չէ, քան գիտական տեսութիւններու ստեղծումը: Դարձեալ՝ Լակատոսէն մէջբերում մը. «Այս գիտական խաղերը առանց հարազատ հմտաբանական բովանդակութեան են, մինչեւ որ պարտադրենք անոնց վրայ որոշ բնագանցական սկզբունքներ, որոնք իրենց կարգին պիտի ցուցադրեն, թէ խաղը, ինչպէս որ որոշուած է մեթոդաբանութեամբ, պիտի հայթայթէ մեզի լաւագոյն առիթը՝ մերձեցնալու ճշմարտութեան» (5):

Ընդհանրապէս, գիտութիւնը, եւ մասնաւորապէս տիեզերաբանութիւնը, համաճարակուած է սահմանումի պակասէն, առարկայական ստուգանիշեր՝ որոնք կրնան թոյլատրել մեզի դիւրութեամբ զատելու ճշմարիտ տեսութիւնները՝ սուտերէն: Ահաւասիկ այս վճռական կէտին դիմաց է որ պարտինք յաճախ առաջնորդուիլ գիտականութենէ դուրս գործօններէ:

Կրօնական Նուիրման Դերը

Ուրեմն ի՞նչ դեր ունի, կամ՝ պէտք է ունենայ, կրօնական նուիրումը տիեզերաբանական տեսութիւն կազմելուն մէջ: Կրօնական համոզումները ի՞նչպիսի ազդեցութիւն ունենալու են տիեզերաբանութեան վրայ:

Գոնէ գործնական գետնի վրայ, յստակ է, որ կրօնական համոզումները կրնան ազդեցիկ եւ վճռական դեր ունենալ տիեզերաբանութեան տեսութեան ստեղծագործութեան, արժեւորման եւ ընտրողութեան վրայ. օրինակ՝ մեծ պայթումի դեր կամ դէմ ըլլալու ընտրողութիւնը, երբեմն կը կատարուի կրօնական համոզումներու վրայ հիմնուելով: Այսպէս, Ֆրեդ Հոյլ (Fred Hoyle) կը մերժէ մեծ պայթումի տիեզերաբանութիւնը, գոնէ մասնակիօրէն, քանի որ տիեզերքին յանկարծակիօրէն գոյանալը՝ սահմանափակ ժամանակաշրջանի մը ընթացքին, իրեն համար կ'ենթադրուի որպէս գերբնականի մը պատճառած արարք մը (6): Մինչ այդ, նոյն հիմանց վրայ, կան հոգեւոր քրիստոնեաներ՝ ինչպէս Նորմըն Գայզլըր (7) եւ Հիւու Ռաս (8) աւելի համակիր են մեծ պայթումի տեսութեան:

Կամ՝ նշմարենք ստեղծադաւաններու մերժումը՝ տիեզերքի երկար բարեշրջութեան պատմութիւնը: Սա հիմնուած է գլխաւորաբար Աստուածաշունչ Մատեանի հանդէպ իրենց ունեցած կրօնական նուիրման վրայ: Իսկ միւս կողմէն ալ, Գիտութեանց Ազգային Ակադեմիան՝ Ամերիկայի Միացեալ

Նահանգներու մէջ՝ առարկեց ստեղծադաւանութեան (creationism) գլխաւորաբար ա՛յն հիման վրայ, թէ ստեղծադաւանութիւնը կ'ենթակայացնէ յայտնուած փաստ մը՝ հեղինակութեան եւ յայտնութեան կողմէ եղած յայտարարութեան մը իշխանութեան (9), եւ, թէ կեանքի ծագումը կը վերագրէ գերբնական միջոցներու: Այս շուտափոյթ հերքումը յայտնութեան եւ գերբնականին նաե՛ւ կրօնական ընտրողութիւն մըն է: Այս պարագային, նշմարելի է, թէ արդի տիեզերաբանութիւնը նշանակուած է թափանցող բնապաշտութեամբ մը, որ գրեթէ տեղ չի տար ո՛րեւէ կրօնական համոզումի՝ աւանդական իմաստով:

Արդեօք նման կրօնական նուիրումները օրինակո՞ր են: Հաուլըրդ Վան Տիլ (Howard Van Till) կը պնդէ, թէ արտագիտական վարդապետութիւնը պէտք չէ ազդեն մեր տեսութեան արժեւորման եւ ընտրողութեան վրայ. «Կրօնական նուիրումները, ըլլայ աստուածադաւան, կամ անաստուածադաւան, արտօնելի ըլլալու չեն միջամտելու հմտաբանական արժեքներու դրութեան զարգացման բնական գործառնութեան եւ ո՛չ ալ արտօնուելու են մուտք գործելու գիտական գաղութէն ներս եւ հոն գործելու: Մեծ վնաս հասցուցած կ'ըլլանք, երբ արտագիտական վարդապետութիւն մը արտօնած կ'ըլլանք՝ որ նախընթաց մը ունենայ հմտաբանական արժեքներու վրայ. ինչպէս՝ մտային յարմարութիւն, գուշակելի ճշգրտութիւն... Ո՛րեւէ հաւատամքի դրութեան գերի դարձուած գիտութիւն, ըլլայ բնապաշտական կամ՝ աստուածապաշտական, այլեւ չի կրնար գործել ազդեցիկ կերպով ամբարելու բնական տիեզերքի մասին եղող գիտութիւնը... Արտագիտական վարդապետութեամբ գերի դարձած գիտութիւնը կը վերածուի ամուլ գիտութեան» (Portraits of Creation, էջ 149):

Վան Տիլի (Van Till) կրօնական նուիրման անջատումը գիտական տեսութիւններու ընտրողութիւններէն կը հետեւի իր նախաենթադրութենէն, թէ գիտութիւնն ու կրօնքը կ'ամբողջացնեն զիրար, իւրաքանչիւրն ըլլալով գերիշխան իր ծիրէն ներս: Սակայն նոյնիսկ ա՛յս նկատումը, նման տեսութեան ընտրողութեան բոլոր օրինաչափերուն, հիմնուած է արտագիտական նկատումներու վրայ:

Սակայն իսկութեամբ, չե՛նք կրնար խուսափիլ կրօնական եւ իմաստասիրական գործօններէ առաջնորդուելէն՝ երբ կը քննարկենք ու կ'ընտրենք տեսութիւնները: Որքան ալ փափաքինք զեղջել գերբնականը գիտութենէն, ամբողջութեամբ տար-

բեր հարց մըն է փաստելը, թէ գերբնականը կը բացակայի իրականութենէն: Մեր տեսողութենէն անդին եղող տիեզերքը կրնայ բոլորովին տարբեր ըլլալ մեր նախընտրած տիեզերական նախատիպէն:

Անուրանալի է, թէ երբեմն կրօնական եւ իմաստասիրական նախապաշարումները կուրցուցած են իրենց երկրպագուները նախասիրուած տեսութիւններուն պողոզկան թերութիւններուն հանդէպ ե՛ւ՝ ակնյայտ նպաստաւոր հակառակորդ նախատիպարներուն հանդէպ: Ահա թէ ինչու՛ կարելոր է որ նման նախանթադրութիւնները ըլլան բացայայտ: Անտեղի խեղաթիւրումներն ու հակամիտումները նուազագոյնի վերածելու համար մեր առաջադրութիւններն ու դատանիշներն պէտք են, գոնէ, սկսիլ բացայայտօրէն:

Հմտաբանութիւն եւ Յայտնութիւն

Նախանթադրութեանց կարելորութիւնը շեշտելով, ամէնէն հիմնական հարցումը կը հանդիսանայ մեր հմտաբանութիւնը, այսինքն՝ գիտնալու տեսութիւնը (epistemology). Ի՞նչպէս արժեւորելու ենք տեղեկութեան զանազան աղբիւրները: Յատկապէս՝ ի՞նչպէս արժեւորելու ենք աստուածային յայտնութիւնը՝ որպէս տիեզերաբանական տեղեկութեան աղբիւր:

Օրինակի համար, կրնանք որդեգրել ուղղափառ դրութիւնը, թէ Աստուածաշունչ Մատեանը անսխալական Խօսքն է Աստուծոյ: Եւ քանի որ ամէնհիմաստուն Աստուած է որ յայտնած է մեզի ճշմարտութիւնը, հետեւաբար աստուածային յայտնութիւնը պէտք է հեղինակութեամբ խօսի բոլոր հարցերու մասին: Գիտութեան նման աստուածային աղբիւր մը պիտի ընդգրկէ հմտաբանական ակելի ծանր կշիռ մը, քան թէ պարզ գուշակումային ենթադրական տեսութիւններու հնարքները, իր ենթակայական դատանիշներով եւ քննարկումներով: Նման հմտաբանութենէն կը հետեւի, թէ տիեզերաբանական տեսութիւնները պէտք են ըլլալ ընտրուած ա՛յնպիսի կերպով, որ ըլլան ներդաշնակ Աստուածաշունչ Մատեանին հետ:

Առարկութիւն մը եղած է ընդդէմ ուղղափառ դրութեան, եւ այդ ալ սահմանափակ տեսութիւնն է աստուածային յայտնութեան: Զրիստոնեայ աշխարհը շատո՛նց գիտակցած է Աստուծոյ մասնայատուկ յայտնութեան (Աստուածաշունչ Մատեանը) եւ Անոր ընդհանուր յայտնութեան (պատմութիւնն ու բնութիւնը) միջեւ եղող տարբերութեան: Ըս-

ուած է, որ Աստուած յայտնեց Ինքզինք թէ՛ Իր Խօսքին միջոցով եւ թէ՛ Իր արարքներուն միջոցով:

Ըստ աւանդական տեսութեան, ընդհանուր յայտնութիւնը կը բովանդակէ միա՛յն Աստուծոյ Ինքնայայտնութիւնը: Անոր ստեղծագործութեան եւ նախախնամութեան արարքներու միջոցով Աստուծոյ անտեսանելի յատկանիշները կը դառնան իմանալի, ինչպէս գրուած է Պօղոս Առաքեալի Հռոմէացիներուն Ուղղուած Թուղթի 1.20 հատուածին մէջ. «Արդարեւ Անոր անտեսանելի բաները, այսինքն՝ Անոր յաւերժական զօրութիւնն ու աստուածութիւնը, կը տեսնուին աշխարհի արարչութենէն ի վեր եւ կը հասկցուին ստեղծածներով, որպէսզի չքմեղանք չունենան»: Մարդուն անկումէն ետք, ընդհանուր յայտնութեան միջոցով եղող Աստուծոյ մասին անոր ունեցած գիտութիւնը մթագնեցաւ, այսինքն՝ մեղքին պատճառով, այնպէս որ Սուրբ Գրուածքներն ու Սուրբ Հոգիին շնորհքը կարիք մը եղան մարդուն համար՝ ճշգրտօրէն հասկնալու ընդհանուր յայտնութիւնը:

Անոնք որոնք կը մերժեն այս տեսութիւնը յաճախ կ'արդարացնեն իրենց մերժումը՝ դիմելով ընդհանուր յայտնութեան ակելի ընդարձակ քննարկումի մը. օրինակ՝ Դաւիդ Դիլ (David W. Diehl), պնդած է, թէ ընդհանուր յայտնութիւնը պէտք է ներառնէ ո՛չ թէ միայն Աստուծոյ մասին եղող գիտութիւնը, այլ բնութեան մէջ եղող Անոր արարքներն ալ (10): Ի մտի ունի թէ՛ բնութեան դիտարկումները (observations) եւ թէ՛ գիտական տեսութիւնները (theories), որոնք կ'երթան դիտարկումներէն անդին: Ըստ Դիլի (Diehl), որոշ գիտական տեսութիւններ, որոնք հանրածանօթ եղած չեն աստուածաբաններու մօտ, ա՛յնքան խորունկ կերպով հիմնուած են, որ անգիտական պիտի համարուի ու անարդար՝ ընդհանուր յայտնութեան համար, եթէ մերժուին անոնք: Դիլ կը պնդէ, թէ յատուկ (կամ մասնայատուկ) եւ ընդհանուր յայտնութիւնը պէտք են ունենալ հաւասար հեղինակութիւն, իւրաքանչիւրը ունենալով վերջնական հեղինակութիւնը ի՛ր ծիրէն ներս:

Քիչեր են որ կը հերքեն բնութեան դիտարկմանց կարելորութիւնը: Այս իմաստով՝ ընդհանուր յայտնութիւնը իսկապէս հեղինակաւոր է. պարտիք դիմել անոր, կամ գոնէ անոր նկատմամբ մեր ունեցած փորձառութեանց, որպէս քննարկման կեդրոն մեր բոլոր գիտական տեսութիւններուն:

Պատշաճ հմտաբանութիւնը մեծ արժէք կու տայ Աստուածաշունչ Մատեանին, դիտարկումին

եւ տրամաբանութեան: Այս բոլորը Աստուածատուր եմ եւ, այսպէս, պիտի ըլլան համերաշխ. կը կազմեն փորձաքարը մեր իմացութեան: Իսկ միւս կողմէն, մարդկային տեսութիւն կազմելը՝ իր բոլոր կերպերով, շատ ակտիվ ցած հանգամանք մըն է իմացութեան: Եթէ ձախողի տրամաբանութեան, դիտարկման եւ Աստուածաշունչ Մատեանի քննութիւններուն մէջ, ապա կրնանք մերժել զայն որպէս սուտ գիտութիւն: Նոյնիսկ եթէ յաջողինք այս քննութեան մէջ, պարտինք ուշադիր ըլլալ. ո՛րեւէ հռչակում՝ որ անդին կ'երթայ դիտարկումէն եւ Աստուածաշունչ Մատեանէն, տակաւին հաւանական է որ սուտ ըլլայ:

Դիլի որդեգրած դիրքին դժուարութիւնը կը յառաջանայ երբ կ'երկարածգէ «ընդհանուր յայտնութեան» բովանդակութիւնը դիտարկման տուեալներէն եւ տրամաբանութեանէն անդին՝ բովանդակելու համար նաեւ գիտական տեսութիւնները: Ինչպէս Դիլ համոզուած է, եթէ ընդհանուր յայտնութիւնը անթերի է (անսխալական է), ապա նման թերութիւն մը հարկ է որ թուլատրուի որոշ գիտական տեսութեանց համար: Սակայն ո՞ր մէկը: Գիտութեան պատմութիւնը լեցուն է գիտական տեսութեանց բազմաթիւ օրինակներով, որոնք մերժուած են ներկայիս: Անցեալին, այս տեսութիւնները բարձր մակարդակի վրայ պահուած էին որպէս անկասկածելի ճշմարտութիւն: Օրինակ մը տալու համար՝ ամէնէն հռչակաւորն է Նիւտոնեան մեքենայութիւն (Newtonian mechanics), որ դարերով ընդունուած էր որպէս բացարձակ ճշմարտութիւն, սակայն, այժմ՝ Այնստայնեան յարաբերական տեսութեամբ գահընկեց եղաւ Նիւտոնեան մեքենայութիւնը: Դիլ չի ներկայացներ այլընտրանք մը, որով կարենայինք նկատել եւ զատորոշել սուտ տեսութիւնները՝ ճշմարիտէն, եւ կամ դատել յարաբերական եղելութիւնները:

Արդէն գիտական յեղափոխութեան սկիզբէն իսկ ընդունուած էր ու գործածուած միջոց մը՝ որպէս գիտութեան եւ Աստուածաշունչ Մատեանի համերաշխութիւնը, թէ Աստուած յայտնած է ճշմարտութիւնը երկու գիրքերու միջոցով՝ Աստուածաշունչ Մատեանն ու բնութիւնը: Պատմականօրէն, սակայն, երկու գիրքերու վարդապետութիւնը դէպի անկում առաջնորդեց Աստուածաշունչական հեղինակութիւնը: Անգամ մը որ արտօնեմք ա՛յն ենթադրութիւնը, թէ որոշ գիտական տեսութիւններ կարելի է ընդունիլ որպէս աստուածային ճշմարտութիւն, այն ատեն խորքին մէջ արտօնած կ'ըլլանք գիտութեան գրքին՝ սրբագրելու եւ վերամշակելու

Աստուածաշունչ Մատեանը: Ընդունելի դատանի-շի մը բացակայութեան պարագային, որուն միջոցով կրնանք յօրինել եւ կամ ճշմարել ճշգրիտ տեսութիւններ, Աստուածաշունչ Մատեանի մեր ընթերցումը պիտի ենթարկուի յարատեւ փոփոխութեան, կախեալ ըլլալով ներկայ գիտական նորոյթ տեսութեանէն:

Ուրեմն, գիտութիւնը Աստուածաշունչ Մատեանին հետ հաշտեցնելու հարցը կը կոչենք գիտական իմացութեան հարցը. չունինք ո՛րեւէ արդարացի դատանի ճշմարտութիւն: Միա՛կ աղբիւրը՝ որ յարաբերաբար դիւրին է եզրակացնել դիտարկումներու եւ տեսութիւններու միջեւ, ա՛ն է, որ կրնայ բացատրել կամ ճոխացնել դիտարկումները: Կրնանք ընդունիլ գիտական իրողութիւն մը միա՛յն տեսնուած տուեալներէն հիման վրայ: Անգամ մը որ դուրս ելլենք այս դիտարկութիւններէն, կը սկսինք ծփալու գուշակումներու եւ ենթադրութիւններու ովկիանոսին վրայ:

Աստուածաշունչ Մատեանի Մեկնաբանութիւնը

Մինչեւ հոս փորձեցինք յստակացնել, թէ կրօնական նուիրումները կրնան ազդել տիեզերաբանական տեսութիւն յօրինելուն վրայ, եւ, թէ աստուածային յարմար յայտնութիւնը սահմանափակուելու է մասնայատուկ յայտնութեան: Սակայն, հարց մը կու տանք, թէ Աստուածաշունչ Մատեանը ի՞նչ ունի ըսելիք տիեզերաբանական հարցերու նկատմամբ: Ի՞նչպէս մեկնաբանելու ենք այդ հատուածները, որոնք այնպէս կ'երեւի որ կը խօսին սոյն միւսին մասին: Ի՞նչ մեկնաբանական սկզբունքներ գործադրելու ենք:

Աստուածաշունչ Մատեանի պատշաճ մեկնաբանութեան մասին շատ անհամաձայնութիւններ տեղի ունեցած են, նոյնիսկ Քրիստոնէութեան վաղեմի դարերէն: Օգոստինոս, եւ հետագային՝ Ակուինացի Թովմաս, հակաճառեցին, թէ Աստուածաշունչ Մատեանին մօտենալու ենք ապատառաձիօրէն, բացի ա՛յն պարագայէն, երբ վերջնականապէս կը փաստուի՝ թէ տառական մեկնաբանութիւնը պարտադիր է: Իսկ գալով բնական հռչակումներուն, ասոնց վրայ իշխելու է Աստուածաշունչ Մատեանը, բացի ա՛յն պարագայէն, երբ փաստուի որ բնական հռչակումները ճշմարիտ են: Աստուծոյ խօսքին ամէնէն չնչինը նախապատիւ սեպուելու է մարդուն կարեւորագոյն խօսքին դէմ, բացի ա՛յն պարագայէն, որ վերջնականապէս կարելի է փաստել անոր ճշմարտութիւնը: Այդ պա-

րագային, քանի որ Աստուծոյ Խօսքը չի կրնար հակասել ճշմարտութեան, ուրեմն յայտնի է, թէ ա՛յլ մեկնաբանութիւն մը հարկաւոր է:

Սակայն ի՞նչն է ընդունելի փաստը ո՛րեւէ արտասուրբ գրային գիտութեան տուեալի մը ճշմարտութեան: ԺԶ. Դարէն ի վեր, գիտական հետազոտութեան զարգացումով, Աստուածաշունչ Մատեանի աւանդական մեկնաբանութեան զանազան բնոյթներուն դէմ ասպարէզ կարդացուեցաւ. օրինակ՝ այս մեկնաբանութեան աշխարհակերպոն մօտեցումը, Նոյեան Ջրհեղեղի պատմութիւնը, սուրբգրային ազգաբանութիւնը, Ադամ եւ Եւայի պատմութիւնը եւ երկինքի ու հոգեւոր էակներու գոյութիւնը: Որոշ Զրիստոնեաներ կառչեցան տառացի մեկնաբանութեան, հերքելով նոր գիտական գաղափարները եւ անոնց ցուցադրումները: Շատեր խորհեցան, թէ կարիք մը կայ Աստուածաշունչ Մատեանի մեկնաբանութեան փոփոխութեան, գոնէ որոշ աստիճանաւորումով:

Նախ՝ հարց յարուցանող Աստուածաշունչ Մատեանի մասերը վերամեկնաբանուեցան, ա՛յնպէս՝ որ կարելի ըլլար հաշտեցնել գիտութեան եւ արդի ուսուցումներուն հետ: Մեկնաբանութեան առաձգական (elastic) ոճը քաջալերուեցաւ: Առնենք օրինակ մը համակերպողներու՝ Դէվիս Յանգ (Davis Young), Զրիստոնեայ երկրաբան, գրած է հետեւեալը. «Կարիք չունինք խեղաթիւրելու եւ կամ սխալ մեկնաբանելու եղելութիւնները, որպէսզի հաշտեցնենք Աստուածաշունչ Մատեանը գիտութեան հետ: Զրիստոնեաներ պարտին նշմարել, թէ Աստուածաշունչ Մատեանը չի պարտադրեր մեզի՝ որ հաւատանք, թէ ստեղծագործութիւնը տեղի ունեցաւ 24 ժամեայ վեց օրերու ընթացքին: Բանաւոր ներքին աստուածաշունչական փաստեր կան, որոնք կը մատնանշեն, թէ ստեղծագործութեան օրերը անորոշ ժամանակաշրջանի մը տեւողութեամբ են: Աւելի՛ն՝ Շննդոց Գիրքին հինգերորդ եւ տասնմէկերորդ գլուխներուն մէջ եղող ազգաբանութիւնները տառացիօրէն ընդունելու հարկաւորութիւնը չկայ... Ամբողջապէս յստակ չէ, թէ Աստուածաշունչ Մատեանը կը խօսի երկրագունտային ջրհեղեղի մը մասին... Ակատելի տեղ կայ ստեղծագործութեան եւ ջրհեղեղի մեկնաբանութեան օրինաւոր տարբերակներու» (11):

Յստակ է դժուարութիւնը նման դիրաթեք մերձեցումի մը Աստուածաշունչ Մատեանի մեկնաբանութեան, երբ մե՛ր միտքը եղածը կը պնդենք կարդացուածին վրայ: Աստուածաշունչ Մատեանը կը նուազեցուի աւելի մարդկային խորհուրդներու

հայելիի մը, քան թէ աստուածային լոյսի (յայտնութեան):

Համակերպութեան անատակութիւններուն մասին շեշտած է նոյն ինքն Յանգ՝ վերջերս լոյս տեսած աշխատանքի մը մէջ, ուր կը հերքէ ի՛ր իսկ նախկին տեսութիւնը. «Համակերպութեան բնանիւթի բոլոր տարբերակները կու տան մեզի Աստուածաշունչ Մատեան մը, որ յարատեւօրէն գերութեան մէջ է գիտական վերջին տեսութիւններուն: Գրուածքները խեղաթիւրուած են, հանուած, խոցուած, ճողուած եւ մխտուած՝ “համաձայնելու” համար գիտական եզրակացութիւններուն, ա՛յնքան՝ որ համակերպութիւնը (concordism) այսօր հիմէն կը քանդէ անկեղծ Զրիստոնեայ մեկնաբանութիւնը» (12):

Ա՛յլ խօսքով, համակերպութիւնը համաձայն է ա՛յն հմտաբանութեան, որ կը շեշտէ Աստուծոյ Խօսքին գերազանցութիւնը: Սակայն էական է որ որդեգրենք մեկնաբանական ա՛յն դրութիւնը, որ ազդուած չէ մարդկային տեսութիւններէն: Եթէ պէտք ենք լսել Աստուծոյ Խօսքին՝ բաց ականջներով, ուրեմն ջանալու ենք նաեւ մեկնաբանելու գրուածքները առարկայականօրէն, կիրարկելով ողջամիտ մեկնաբանական սկզբունքները: Ամէնէն ուղղակի, բնական մեկնաբանութիւնն է ընդհանրապէս ընդունելին, բացի ա՛յն պարագայէն, երբ աստուածաշունչական գրուածքները կը մատնանշեն տարբեր ցուցմունքներ:

Աստուածաշունչ Մատեանի Հեղինակութեան Տարողութիւնը

Նկատելի է, որ Յանգ կ’եզրակացնէ, թէ մէկդի դնելով արտասուրբ գրային նկատառութիւնները, Շննդոց Գիրքի տառացի մեկնաբանութիւնը, ի վերջոյ, ըստ մեկնաբանական օրէնքներու՝ աւելի նախընտրելի է: Բայց եւ այնպէս, համոզուած է, որ գիտական ապացոյցները ա՛յնքան զօրաւոր են, որ տառացի մեկնաբանութիւնը չի կրնար ճիշտ ըլլալ: Մերժելով համակերպութիւնը, Յանգ կը ձգտի Աստուածաշունչ Մատեանի սահմանափակ հեղինակութեան: Կը ջատագովէ, որ մօտենալու ենք Շննդոց Գիրքի առաջին գլխուն, ո՛չ թէ որպէս գիտական կամ պատմական տեղեկատուութիւն, այլ հին գրական հատուած մը, որ ունի լաւ կերպով սահմանուած մտքի ուրուագծեր, կառոյցներ, խորհրդանշաններ եւ պատկերներ, որոնք կը միտին փոխանցել աստուածաբանական ճշմարտութիւններ (13):

1990ականներուն, Աստուածաշունչ Մատեանի

հեղինակութիւնը դարձած էր մտածողութեան եւ խորհրդատուութեան խնդրոյ առարկայ: Այս խորհրդատուութիւններէն ծագած է հռչակաւոր տեսութիւնը, թէ Աստուածաշունչ Մատեանը չի՛ հակասեր գիտութեան, նոյնն ալ գիտութիւնը՝ Աստուածաշունչ Մատեանի, այլ կ'ամբողջացնեն գիրար: Հատկորդ Վան Տիլ (Howard Van Till), որ Քրիստոնէայ աստղագէտ մըն է եւ Յանգի դասընկերը, ուժգին կերպով կը սատարէ այս գաղափարին: Վան Տիլ համոզուած է, թէ գիտութիւնը չէզոք ըլլալու է կրօնական գետնի վրայ: Բարեշրջական եւ աստուածաշունչական տեսութիւնները տիեզերքի նկատմամբ ամբողջացնողական նկարագրութիւններ են, որոնք կը պատասխանեն տարբեր տեսակի հարցումներու: Գիտութիւնը կը յայտնէ տեղեկութիւններ բնական կազմութեան մասին եւ տիեզերքի անցեալ պատմութեան մասին: Իսկ Աստուածաշունչ Մատեանը կը խօսի մեզի Աստուծոյ հետ ունեցած տիեզերքի կապակցութեան մասին: Գիտութիւնը կը պատասխանէ «Ի՞նչպէս» եւ «Ե՞րբ» հարցումներուն, իսկ Աստուածաշունչ Մատեանը կը պատասխանէ «Ո՞վ» եւ «Ի՞նչու՞» հարցումներուն (14):

Այս տեսութիւնը ունի դժուարութիւն մը. Աստուածաշունչ Մատեանը չի՛ յայտարարեր, թէ իր հեղինակութիւնը սահմանափակուած է միայն աստուածաբանական հարցերու շուրջ, այսինքն՝ «Ո՞վ» եւ «Ի՞նչու՞» հարցումներուն պատասխանելով: Ընդհակառակն, երբեմն կը տեսնուի որ շատ յստակ ու մանրամասն կերպով կը խօսի որոշ միւթերու մասին, ինչպէս՝ բնական տիեզերքը: Ուրեմն, ի՞նչ հիման վրայ կրնանք սահմաններ որոշել Աստուածաշունչ Մատեանի հեղինակութեան վրայ, եւ ի՞նչպէս կրնանք որոշել սահմաններուն տեղերը:

Վան Տիլ կը ջանայ սահման մը նետել զատորոշելով Աստուածաշունչ Մատեանի տուած պատմութեան աստուածային բովանդակութեան եւ մարդկային ծրարումին, որուն միջոցով տեղեկութիւնը կը հասնի մեզի: Աստուածաշունչական հատուածներուն աստուածաբանական թափանցումը կարելի է ընդունիլ որպէս վստահելի, սակայն ո՛չ՝ մասնայատուկ բնական (ֆիզիքական) մանրամասնութիւնները, որոնք կը կազմեն տեղեկութիւնը: Վան Տիլ կը բացատրէ. «Ուստի, որպէս Աստուածաշունչ Մատեանը ընթերցողներս, ըլլալու ենք ժրջանօրէն եւ աղօթարարօրէն իմաստուն՝ անջատելով բովանդակութիւնը (Աստուծոյ վստահելի ուսուցումները) միջոցէն եւ ծրարումէն: Անտեսելով այդ անջատումը պիտի նմանի յիմար

փորձին՝ որ գոլորատ կ'ուտենք առանց կապոցը հանելու վրայէն» (15):

Բայց եւ այնպէս, կրնանք Վան Տիլի հարց տալ, թէ ի՞նչպէս կրնայ ա՛յդքան ինքնավստահ ըլլալ, որ այդ ծրարումը աստուածային ներշնչում չունի: Ի՞նչպէս կրնանք, յստակ ու աստուածային վաւերացուած դատանիքներու բացակայութեան, յուսալ՝ որ կրնանք անջատել աստուածային պատգամը մարդկային ծրարումէն: Վերջապէս Աստուածաշունչ Մատեանի բովանդակած աստուածային ուսուցման նշմարումը թողուած են ընթերցող անհատին ենթակայական քմահաճոյքին:

Անշուշտ կան ա՛յլ ընտրողութիւններ՝ վերոյիշեալ տեսութեան կողքին: Կրնանք նկատել Աստուածաշունչ Մատեանն ու գիտութիւնը որպէս քիչ թէ շատ իրերակախ: Սակայն, եթէ ասոնք պիտի պարտադրեն Աստուածաշունչ Մատեանի հեղինակութեան նուազումը, նոյն նշմարումները կիրարկելի է այս տեսութեան վրայ ալ:

Որպէս եզրակացութիւն, ուրեմն, համակերպութիւնը անտեղիօրէն կը խեղաթիւրէ աստուածաշունչական պատգամը իր առաձգական մեկնաբանութեամբ, լրացուցականութիւնն ալ կը խեղաթիւրէ՝ պարտադրելով անտեղի սահմանափակումներ Աստուածաշունչ Մատեանի հեղինակութեան վրայ: Անոնք որոնք կը ցանկան փոփոխել աւանդական ընթերցումը Աստուածաշունչ Մատեանին, համաճարակուած են յստակ, վաւերական դատանիքի պակասէն, եւ այսպէս յարդէն չեն կրնար զատել ցորենը: Եթէ չենք կրնար ընդունիլ Աստուածաշունչ Մատեանի ամբողջական հեղինակութիւնը, ի՞նչպէս կրնանք վստահ ըլլալ անոր ո՛րեւէ պատգամի հարազատութեան:

Տեղին է նշել, թէ Աստուածաշունչ Մատեանի հմտաբանական գերազանցութեան հաստատումը կ'ենթադրէ անոր անսխալականութիւնը: Եթէ ընդունինք Աստուածաշունչ Մատեանը որպէս բարձրագոյն օրինաչափ, ապա չկայ նաեւ միջոց մը քննարկելու անոր ճշգրտութիւնը. հարկ է սկիզբէ՛ն ենթադրել անոր անսխալականութիւնը: Եթէ հետեւինք ա՛յն սկզբունքին, թէ Գրուածքը կը մեկնաբանէ ուրիշ Գրուածք մը Աստուածաշունչ Մատեանին մէջ, ապա ուրեմն մեր մեկնաբանութիւնը Աստուածաշունչ Մատեանի ունենալու է ներքին ներդաշնակութիւն մը: Ըլլալու չէ ներքին հակասութիւն: Անշուշտ, մինչ Աստուածաշունչ Մատեանը կուտայ մեզի մասնայատուկ գուշակումներ՝ ապագայի մասին, աստուածաշունչական հռչակումները վերջապէս քննարկելի են: Նոյն պահուն,

խուսափելու ենք անսխալականութիւնը փաստելու փորձութենէն՝ դիմելով գիտական փաստերու, քանի որ այդպէս գիտնականը, անկումի ենթարկուած մարդը, կը դառնայ դատաւորը Աստուածաշունչ Մատեանին: Անսխալականութիւնը ըլլալու է մեր սկզբնաւորութեան կէտը, եւ ո՛չ թէ մեր եզրակացութիւնը:

Արդեօք Աստուածաշունչ Մատեանի ամենահեղինակութեան աւանդական մեկնաբանութիւնը պաշտպանելի՞ է մեր գիտական դարաշրջանին մէջ: Սա գլխաւոր հարցումն է, որուն մասին պիտի անդրադառնանք յառաջիկային: Կարելոր է նշմարել, թէ եթէ գիտական իրողութիւնները պիտի սահմանափակուին դիտարկումներու, բաւական քիչ հակասութիւններ պիտի ըլլան Աստուածաշունչ Մատեանի եւ գիտական տեղեկութեան միջեւ: Աստուածաշունչ Մատեանը հետաքրքրուած է հեռաւոր անցեալին տեղի ունեցած պատահածներով, ինչպէս նաեւ տակաւին չտեսնուած ապագայով եւ անտեսանելի հոգեւոր մթնոլորտով: Գիտական դիտարկումները հետաքրքրուած են միա՛յն ներկայ եւ մօտակայ անցեալով: Ընդհարումները կը պատահին Աստուածաշունչ Մատեանի եւ գիտութեան տեսութիւններուն միջեւ: Հիմնական հարցումը, որ պէտք ենք հարցնել, ուրեմն, հետեւեալն է, թէ արդեօք գիտական տեսութիւնները՝ արդի տիեզերաբանութեան նկատմամբ, որքան որ անորոշ են, բայց եւ այնպէս բաւարար կերպով հաստատուած են երաշխաւորելու իրենց դիրքը Աստուածաշունչ Մատեանէն բարձր:

John BYLE

Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱԾԵԱՆ

Նորագրութիւն

- 1 Objective Knowledge, London: Oxford University Press, 1972, էջ 9:
- 2 Conjectures and Refutations, London: Routledge, 1962, էջ 192:
- 3 Philosophy of Natural Science, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966, էջ 15:
- 4 The Methodology of Research Programmes, Cambridge: The University Press, 1980, էջ 19:
- 5 The Methodology of Research Programmes, էջ 122:
- 6 Astronomy and Cosmology, San Francisco: Freeman, 1975, էջ 684:
- 7 Norman Geisler, Journal of the Evangelical Theological Society, 1979, 22, էջ 282:
- 8 Hugh Ross, The Fingerprint of God, Orange: Promise Pub. Co., Բ. Տպագրութիւն:
- 9 Scientific Creationism: A View from the National Academy of Science, Washington: National Academy Press, 1984:
- 10 Evangelicalism and general revelation: an unfinished agenda, The Journal of the Evangelical Theological Society, year 1987, No. 30, էջ 441:

ished agenda’, The Journal of the Evangelical Theological Society, year 1987, No. 30, էջ 441:

- 11 Christianity and the Age of the Earth, Grand Rapids: Zondervan, 1982, էջ 152:
- 12 Scripture in the hands of geologists, Westminster Theological Journal, year 1987, No. 49, էջ 6:
- 13 նոյն, էջ 303:
- 14 The Fourth Day, Grand Rapids: Eerdmans, էջք 193-195:
- 15 նոյն, էջք 15,16:ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻԻ

ՀԱԿԻՐՃ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷԶԵՐԷՆ

ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ

Ոսկեդարու ամէնէն պանծալի դէմքերէն մէկն է Սահակ կաթողիկոսը, զոր սուրբերու կարգը անցուցած է հայ եկեղեցին իր մատուցած մեծ ծառայութիւններուն համար: Հայոց Մեծն Ներսէս կաթողիկոսին զաւակն էր Սահակ, հետեւաբար, Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի սերունդէն: Ան կաթողիկոսական գահը նստեցաւ 387ին, եւ այդ գահուն վրայ մնաց մինչեւ 439: Ուրեմն, մօտ 52 տարի: Ամբողջ կէս դար Սահակ տքնեցաւ հայ ժողովուրդին մտաւոր զարգացման համար: Ան հաշտ քաղաքականութիւն մը վարեց Վռամշապուհ թագաւորին հետ, մինչդեռ իրմէ առաջ միշտ գծութեան մէջ էին արքունիքն ու կաթողիկոսութիւնը: Այս հաշտ քաղաքականութեան շնորհիւ էր որ հայ ժողովուրդի քաղաքական եւ հոգեւոր երկու պետերը գործակցեցան իրարու հայ ժողովուրդին հոգեւոր եւ մտաւոր դաստիարակութեան համար: Սահակ կաթողիկոսն էր դարձեալ, որ Մեսրոպի քաջալեր եւ նեցուկ հանդիսացաւ հայ լեզուի տառերը յօրինելու անոր աշխատանքին մէջ, եւ նաեւ գործակցեցաւ անոր տառերու դասաւորման պահուն: Տառերու գիտէն ետք ալ Սահակ մեծ ճիգ թափեց որպէսզի դպրոցներ բացուին Հայաստանի մէջ, եւ հայ լեզուով եւ հայ տառերով դաստիարակուի հայ սերունդը:

Վերջապէս Սահակ կաթողիկոսն էր որ գլխաւոր աշխատակիցը հանդիսացաւ Աստուածաշունչ Մատեանի հայերէն թարգմանութեան, եւ հայ եկեղեցւոյ համար յօրինել գեղեցիկ աղօթքներ ու շարականներ:

Սահակի հետ վերջ գտաւ Լուսաւորչի տոհմը, 6 կաթողիկոսներ տալէ յետոյ հայ եկեղեցին:☪

ՆԱՐԵԿԱՑԻԻ ՀՈԳԵԿԱՆ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ

Այս յօդուածը պիտի չուսումնասիրէ Սուրբ Գրիգոր Նարեկացիին լեզուագրական ու բանաստեղծական հմտութիւնը, ո՛չ ալ անոր ժամանակաշրջանն ու թողած ազդեցութիւնը, այլ անոր մէջ պիտի ջանամ որոշ վերլուծումներ կատարել Նարեկացիի հոգեւոր եւ հայեցողական կեանքին մասին:

Վանական Գրիգոր Նարեկացիի «Մատեան Ողբերգութեան» 95 գլուխներէ կազմուած աղօթագիրքը մը չէ միայն: Մատեան մըն է ուր Նարեկացին իր ներաշխարհը կը պատմէ: 95 ողբերու ընդմէջէն, այս մատեանը Նարեկացիի հոգեկան ապրումներու եւ մարդկային կեանքի պատմագրութիւնն է:

Գրիգոր Նարեկացիին գործը ողբերգրական թատերգութիւն մըն է կարծես, որուն բեմը Նարեկայ վանքին համեստ խցիկն է: Այս տարօրինակ թատերգութեան դերակատարները երեք հոգի են. երկուքը՝ Աստուած ու Սատանան անխօս են, իսկ ինքը՝ Գրիգոր միակ մենակատարն է, մենախօսը եւ մենամարտողը:

Մատեանին մէջ Աստուած լուռ է, եւ Գրիգոր գիտակից է թէ, որքան ահաւոր է երբ Աստուած լուռ կը մնայ: Անոր համար կը դիմէ Աստուծոյ որ լուրբեմէն դուրս գայ: Մատեան Ողբերգութեան գիրքը «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» վերտառութեամբ ճանչցուած է, սակայն խօսքէ եւ դիմումէ աւելի՝ աղաչանք է: Գրիգոր իր աղօթքներուն մէջ կը գործածէ աղաչել բային հայերէն լեզուի բոլոր ճոխ հոմանիշները՝ կ'աղաչէ, կը խնդրէ, կ'ողորբէ, կը պաղատի, կը թախանձէ, կ'աղերսէ: Սոյն բառերը համեմուած են նաեւ «ողորմիլ, գթալ, վերակերտել, ողջնցնել» արտայայտութիւններով: Ահա՛ թէ ինչ կ'ըսէ. «Չար գործերուս հետեւանքով, մեղքի հիւանդութեան անկողիկն ինկած եմ, իբրեւ կենդանի դիակ եւ խօսուն մեռեալ, ով բարերար Աստուծոյ

Որդի, խղճացի՛ր թշուարիս ողբուկոծին վրայ, եւ օրհնեալ աչքերուդ ցօղովը վերականգնէ՛ եւ ողջնցո՛ւր զիս, ինչպէս վերակենդանացուցիր (Ղազարոս) բարեկամդ:

Ով Բարձրեալին Որդի, ով անստուեր արեւ, ձեռք տո՛ւր, եւ վեր, լոյսին ճառագայթներուն հանէ՛ զիս: ... Ինչպէս վշտահար մայրը մխիթարեցիր անոր զաւակը յարուցանելով, ինծի ալ լսելի ըրէ՛ այն խօսքը զոր անոր ըսիր «Ով կին, ալ մի՛ լար»: (ԺԸ, ք)

Մեղքը: Սկսելու համար, ա՛յս պիտի ըլլայ մեր խորհրդածութիւններու թեման՝ մեղքը եւ անոր պատճառներն ու հետեւանքները:

Բայց մեղքի մասին չխօսած, տեսնենք Քրիստոսի եւ Նարեկացիի մօտեցումները անոր նկատմամբ:

Մեր հաւատքը կը սորվեցնէ, թէ Գողգոթայի հերոս Քրիստոսը, մեղք չգործեց, բայց մեղք եղաւ մարդկութեան համար: Վրան առաւ բոլոր մարդոց մեղքերը: Քրիստոս, դրախտաբնակ Ադամէն սկսեալ մինչեւ վերջին ծնելիք մարդուն մեղքերը կրեց՝ Կայենի մեղքը, Սողոմին եւ Գոմորին մէջ գործուած անօրէնութիւնները, նախահայրերու եւ առաքեալներու սայթաքումները, բոլոր դարերու եւ վայրերու մէջ բնակող մարդոց մեղքերն ու յանցանքները յօժարեցաւ վրան առնել:

Ի տես այս իրականութեան՝ ի՞նչ պիտի ընէր Նարեկացին:

Ահա՛ թէ ինչ պիտի ընէր: Գրիգոր ինքզինք պիտի ներկայացնէր մարդոց գործած անօրէնութիւններուն ամփոփումը, ինքզինք պիտի ներկայացնէր համառօտութիւնը դարաւոր յանցագործութիւններու եւ ինքզինք պիտի դարձնէր Հին ու Նոր Կտակարաններու մէջ յիշուած բոլոր մեղքերուն խտացումը եւ համայն մեղաւորներուն խօսնակը: Հետեւեալը պիտի գրէր.

«Պատժակից եմ կործանուած Սողոմին... Զանանէն աւելի վատթար... Կուղբերու անսուրբ քաղաքն եմ... Տիւրուէն աւելի կշտամբուած, Սիդոնէն աւելի տարամերժուած, Գալիլիայէն աւելի խորթաբարոյ... անհաւատ Կափառնաւումէն աւելի անցերե-

լի...»: (Բ, ա)

Քրիստոսի համար չկայ փոքր կամ թեթեւ անօրէնութիւն, դիւրատար կամ ծանր մեղք: Քանի որ մեղքը Անհունօրէն բարի Աստուծոյ դէմ է, ուրեմն Գրիգորն ալ պիտի չգտնէ որեւէ մեղքի նկատմամբ որեւէ արդարացում: Ան Գիտակից է այս ճշմարտութեան, անոր համար ինքզինքը կը համարէ նախատիպը մեղաւոր ու յանցապարտ մարդուն: Ահա՛ թէ ինչ կ'ըսէ.

«Ո՛չ ոք մեղաւոր իբրեւ զիս,
«Ո՛չ ոք անօրէն, ո՛չ ոք ամբարիշտ,
«Ո՛չ ոք անհրաւ, ո՛չ ոք չարագործ,
«Ո՛չ ոք մոլեգնեալ, ո՛չ ոք խարդախեալ...
«Ե՛ս միայն, եւ այլ ո՛չ ոք,
«Ե՛ս ամենայնն, եւ յի՛ս ամենեցունն»: (ՀԲ)

Նարեկացին միայն վանքի ընկերներու մօտ չի գտներ մեղքը: Մեղքը աշխարհի ամէն անկիւնի մէջ չէ միայն: Մեղքը գտնելու համար, թէեւ մտքով աշխարհը շրջած է, սակայն Նարեկացին գտած է զայն իր հոգիին մէջ, ուր խոր արմատ թողած է, եւ իր սրտի ծալքերուն մէջ՝ ուր բոյն է շինած : Ահա՛ թէ ինչ կը գրէ. «Հոգիս թելերովը սլացայ, շրջեցայ մարդոց անթիւ, անհամար ծնունդներուն մէջ. քննեցի, կշռեցի ու ոչ մէկը ինծի չափ մեղաւոր գտայ, եւ կրկնեցի սաղմոսերգուին խօսքը, «Ո՞վ կրնայ ինծի հաւասարիլ չարիքներու եւ անօրէնութիւններու մէջ»: (ԾԿ, ա)

Մեղքը ի՞նչ ըրած է եւ ի՞նչ կ'ընէ

Մեղքը գայգայած է մարդը: Եւ Գրիգոր Նարեկացին ամէն օր զգացած է այդ գայգայումը: Ահա՛ նշանները այդ գայգայումին՝ «Կրիպեցայ եւ օտարացայ... թշուառացայ, մոլորեցայ, մերժուեցայ, խորթացայ եւ ի սպառ կեղծուեցայ»: (ԿԵ, գ) Իրօք, մեղքը վրիպում է ճշմարիտ ճանապարհէն, օտարացում է, մոլորում է:

Մեղքին ահաւորութիւնը կը զգաս երբ նկատի առնես անոր բաժանում յառաջ բերող վնասները: Որո՞նք են մեղքին պատճառած չորս բաժանումները որոնք բզկտած են ամէն մարդ որ աշխարհ կու գայ:

1) Բաժանում մարդուն եւ բնութեան միջեւ:

Մեղքէն առաջ, ներդաշնակ էր յարաբերութիւնը Ադամին եւ բնութեան միջեւ: Տէրտիրական էր բնութեան տարրերուն: Սակայն մեղքը եկաւ ու խզեց երկուքին կապը: Սիրելի հողը այլեւս թուճաւոր փուշ ու վնասակար տատասկ պիտի բուսցնէր:

2) Բաժանում մարդը իր նմանէն:

Մեղքէն առաջ, Ադամ սիրոյ առաջին երգը երգեց: Սակայն «Ասիկայ միս է իմ միսէս եւ ոսկոր՝ իմ ոսկորներէս» ըսողը, մեղքէն վերջ իր կիճը պիտի ամբաստանէր՝ «Կիճը որ ինծի տուիր, ի՛նք ինծի արգիլուած պտուղը տուաւ»:

3) Բաժանում մարդու եւ Աստուծոյ միջեւ:

Մեղքէն առաջ, Աստուած Ադամին հետ կը քալէր Դրախտի ծառերու շուքին տակ: Այդ մտերմութիւնը մեղքով անջքացաւ: Աստուծոյ կողքին քալող Ադամը ամօթէն պիտի պահուըտէր Աստուծոյ աչքէն:

4) Բաժանում մարդու մէջ:

Վերը յիշուած երեք բաժանումները ակտի խորացան երբ մեղքը հարուածեց մարդուն էութիւնը եւ իրարու դէմ լարեց անոր բաղադրիչ երկու տարրերը, եւ պայքարի մէջ դրաւ հոգին եւ մարմինը:

Մարմինի «բանտ»ին մէջ կայ ճրագ մը որ ծնած օրդ վառեցաւ եւ վառած պիտի մնայ մահէդ վերջն ալ: Այդ ճրագը հոգին է որ կեանքի սկզբունքն ու աղբիւրն է որոնց հետեւանքով մարդ արարածը կ'ապրի:

Մեղքէն առաջ այդ ներդաշնակութիւնը որ կար հոգիի եւ մարմինի միջեւ, խախտեցաւ, պրկուեցաւ, չըսելու համար՝ թշնամացաւ: Մարդու միութիւնը երկու ներհակ ուժերու ծնունդ տուաւ. մարդու մէջ գոյացան երկու թագաւորութիւններ. մին՝ հոգեկան է, միւսը՝ մարմնական: Մեղքէն վերջ, այլեւս մարմինը ըմբոստ դարձած է եւ չենթարկուիր հոգիի պահանջներուն: Կ'ուզեմ աղօթել, բայց մարմինս քունի միջոցաւ, արգելք կը հանդիսանայ: Կ'ուզեմ ծոմ պահել, բայց մարմինս անօթութիւն կը ճուայ: Քրիստոս զգաց այս մեղամարտը որ կայ հոգիի ու մարմինի ներհակ մագնիսացումներու միջեւ, երբ ըսաւ «հոգին յօժար է բայց մարմինը տկար»:

Պօղոս Առաքեալն ալ զգաց այդ թշնամական թաքուն պայքարը որ կայ հոգիի եւ մարմինի պահանջներուն միջեւ, ու գրեց, «Կ'ուզեմ լաւը ընել, բայց չեմ կարող»:

Գրիգոր Նարեկացին ալ նույնը զգաց: Գեղեցիկ պատկերներով ներկայացուց մեղքի հետեւանքով իր մէջ ծնած երկտրութիւնը (dualismը) որ ազդած է անոր երեւակայութեան, զգացումնրուն եւ մանաւանդ՝ կամքին վրայ: Ահա՛ թէ ի՞նչպէս արտայայտուած է.

«Դաւիթին կերպարանքը կ'առնեմ, բայց Սաւուղին գործերը կը կատարեմ: Աջովս կը մատակարարեմ, բայց ձախովս կ'աւերեմ: Յորեմ ցանած ասեմս, որոմ կը սերմանեմ: երեսով կը հրեշտականամ, բայց մտքով կը դիւանամ: Ոտքով կը հաստատանամ, բայց խելքով կը տատանիմ... Այսօր հոգեկիր մաքուր մըն եմ, վաղը՝ մոլի խելագար մը: Տէրունական պատուէրը թողած՝ օձի թելադրանքին կը հետեւիմ»: (ՀԱ, ք)

Նարեկացիին համար, մարդուն միակ դժբախտութիւնը, միակ չարիքն ու վնասը մեղքն է: Բացասական է մեղքը. աղբիւրն է ամէն ժխտականութեան: Որքան Աստուած մեծ է, այնքան ալ ժխտականօրէն մեծ է մեղքը:

Մեղքը աստուածամերժ փորձանք է ու մահատեղծ վտանգ: Անոր համար Նարեկացին գիրքին Զ. Ողբին մէջ 50 տեսակ մեղքեր կը յիշէ ու կը նկարագրէ անոնց թողած ահաւոր վտանգերը իր առօրեայ կեանքին վրայ: Մեղքին պատճառով նայեցէք ի՞նչ եղած է Գրիգոր. «Ես աղ եմ տեսքով, բայց ոչ համով. ես այն անմաքուր ջուրն եմ որմէ ծարաւի հոգիները չեն արտոժիր. հերկուելիք անօգուտ գետին եմ. խոպանացած դաշտ՝ բանասարկուի խաբեքայութիւններով մշակուած. կտրուելու արժանի ծառ մըն եմ անպտուղ»:

(ԼԹ, ք) Ուրիշ տեղ, հետեւեալը կը գրէ, (մեղքին պատճառով Դարձած եմ) «...Լռած լեզու, չորցած խոտ, թափած ծաղիկ, մարած կանթեղ, ցամքած սիրտ, կտրուած ծառ, սղոցուած արմատ»: (ՀԳ, ք):

Ուշագրաւ է Նարեկացիին հետեւեալ մօտեցումը.

Մինչ մենք յաճախ մեր յանցանքները ուրիշներու կը վերագրենք, Նարեկացին արդարացում չի գտներ իր ըրածներուն համար: Յանցաւոր է քանի որ յանցանք կը գործէ. մեղաւոր է քանի որ իր մեղքերուն հեղինակը ինքն է եւ ոչ՝ ուրիշը: Ահա՛ թէ ինչպէս ինքզինք կը մեղադրէ եւ կ'ամբաստանէ.

«Որպէսզի պատերազմի վտանգէն զերծ մնայի, չորի ոչ դէմքիս պահապան, ոչ թիկունքիս՝ պատսպարանք, ոչ աջիս զէնք, ոչ ալ ձախիս վահան հոգացի: Մաքրութեան ծաղիկ չունիմ, չուն

նիմ ողորմութեան իւղ... հարսանիքին զգեստէն նորէն մերկացեր եմ ու ահա հարսանքին դուռը փակուեր իմ առջեւ»: (ԿԸ, ք)

Ուրիշ տեղ մըն ալ հետեւեալը կ'արտայայտէ.

«Խաբուեցայ, կարծելով թէ լայն պողոտայէն անցնելով, պիտի կարենայի աճկալի կեանքին հասնիլ: Ձեռքովս փակեցի ճամբուն ելքը. կամովին բացի կորուստին խորխորատը: Գոցեցի լսելիքիս պատուհանը՝ խօսքիդ ընդունելութեանդ առջեւ. եւ չարթնցայ դէպի կորուստ առաջնորդող մահաքունէն»: (Զ, ք)

Որքա՞ն Ծանր է մեղաւոր Նարեկացիի վիճակը:

Պիտի կարդամ հատուած մը որուն նմանը չկայ ոչ մէկ քրիստոնէայ ժողովուրդի գրականութեան մէջ: Պատկերաւոր սքանչելի բաղդատական մը է կարդալիքս, ուր կը բացատրուի իր մեղքին եւ իր մեղաւոր ըլլալուն ահաւորութիւնը: Ահա՛ պատկերը.

«Եթէ ամբողջ ծովալիճ մը մելանի փոխեմ, եւ դաշտերու ընդարձակութիւնը թուղթի պէս փոեմ ու տարածեմ, եւ եղէգներն ու անտառները գրիչի վերածեմ, պիտի չկարենամ բարդուած անօրէնութիւններուս մէկ մա՛սն անգամ գրի առնել: Նոյնիսկ եթէ Լիբանանի մայրիները իրարու միացնելով, անոնցմէ կշիռքի լուծ եւ նժարներ շինեմ, եւ Արարատ լեռը իր ամբողջ բարձրութեամբ նժարներէն մէկին մէջ նստեցնեմ, կարելի պիտի չըլլայ վերցնել մեղքերուս ծանրութիւնը»: (Թ,ա)

Լուծու՞մ: Այսքա՛ն մեղքերէ վերջ, ի՞նչ է Գրիգորին լուծումը: Քրիստոսէն դուրս լուծում կրնա՞ր ունենալ:

«Տէր Յիսուս... Դուն որ մեզի համար եւ մեր բնութեան համեմատ մարմնացար, որպէսզի մեզի համար ու քու բնութեանդ համեմատ կազմես մեզ... կ'աղաչեմ, զիս որ քակուած, փշրուած հողեղէն աման մըն եմ, հրաշակերտութեամբ կրկին անգամ նոր ըրէ՛ զայն: Մեղքերէն հինցած ու մաշած պատկերդ եմ, կ'աղաչեմ, խօսքիդ կրակովը քու հնոցիդ մէջ ձուլէ զիս»: Մեղքը ի՞նչ վիճակի մատնեց Գրիգորը: Համառօտ կերպով, ահա՛ թէ, Նարեկացին ի՞նչ կը գրէ իր վիճակին մասին «Մեղքը զիս կը դարձնէ կեանքի անարժան, ամօթահար չարագործ, անդարմանիօրէն փշրուած, գարշելի դարձած, թշուարացած, վհատած... Բայց նայելով աղաչանքիս, թգա՛ վրաս եւ նկատէ՛ զիս զղջացող, խոստովանող, ոտքդ դիմող ապաշխարող մէկը»: (Ի,ա)

Առաջին հերթին, Գրիգոր աշխատեցաւ հոգեւոր

կեանքը ապրիլ: Ի՞նչպէս: Ապրիլ հաւատքի եւ աղօթքի կեանք: Հաւատքն ու աղօթքը հացն ու ջուր են որոնցմով ամէն քրիստոնեայ իր հոգեւոր կեանքը կը սնուցանէ:

Գրիգոր Նարեկացիին 60 տարի ապրեցաւ: Կեանք մըն էր տրոփի չափ կարճ, խոտի չափ վաղամեռ: Աստուածային նախախնամութիւնը իրեն ափ մը կեանք շնորհեց, 60 տարիներու խոնջ քրտինքով հերկեց գայն:

Աղքատ ապրեցաւ: Ո՛չ մէկուն հողաշերտ կտակեց, ո՛չ ալ տուն՝ մէկու մը թողուց: Իր ամբողջ կեանքին մէջ մէկ բան ունէր զոր հետը տարաւ եւ անով վաղձատրուեցաւ, բան մը որ մանանեխի չափ հատիկ մըն էր բաբախուն, հատիկ մը՝ բայց ադամանդէն աւելի մեծագին, աւելի փայլուն եւ աւելի տոկուն: Այդ մանանեխի հատիկը իր հաւատքն էր:

Հաւատքը հատիկ մըն էր ցանուած Նարեկի հոգիին մէջ, զոր չկրցան ագռուները կուլ տալ, ո՛չ արեւը՝ չորցնել, ո՛չ ալ փուշը՝ խեղդել: Մանանեխի հատիկը՝ որ դիմացեր էր մրրիկին եւ խորշակին: Հաւատքն էր այդ մանանեխը որ հազար թուականին Նարեկացիի մեղաւոր կեանքի լեռները տապալեց ու զանոնք պատմութեան ծովը դաւալեց: Նարեկացիին կարիք չունէր Կաթողիկէ Եկեղեցիի կողմէ Տիեզերական Վարդապետ կոչուելու. ան իր կեանքին ընթացքին, վարդապետած էր արդէն իր երկնաւոր վարդապետին կեանքը, ուսուցումն ու օրինակը:

Մեծ էր հաւատքը Գրիգոր Նարեկացիին: Եթէ Քրիստոս Նարեկայ վանքի խցիկին մէջ Գրիգորին երեւէր, պիտի կրկներ ինչ որ հարիւրապետին ըսած էր, «Արդարեւ, ամբողջ Հայաստանի մէջ նման հաւատք մը չեմ տեսած»:

Նարեկացիի հաւատքը փաստող նմոյշ մը պիտի մէջբերեմ: Ահա՛ թէ ինչ կը գրէ, Ով Տէր, «Եթէ անդունդները երկինքի ուզես փոխել, կամ մութ խաւարը լոյսի դարձնել, եթէ լեզուին դառնութիւնը ուզես մանանայի քաղցրութեան վերածել, եւ կամ վիշտերու սաստիկ կոծը հարսանեկան պարերու ուրախութեան փոխել, դիւրին եւ հնարաւոր է քեզի համար»: (ԺԹ, գ)

«Նախ հաւատքի շէնքը պիտի կառուցանեմ»: (Ժ, բ) Այս էր Նարեկացիին մտահոգութիւնը: Հաւատքի շէնքը պիտի պատսպարէր զինք եւ անոր օթեւանը ըլլար ճգնաժամային պահերուն: Նարեկացիին համար, հաւատքը իր միակ ինչքն էր որ զինք հագցուցեր էր, միակ հացը որ զինք սնուցաներ էր եւ միակ գանձը որ զինքն էր բաւարարէր:

Իրեն համար հաւատքը բոլոր առաքինութիւններուն նախաշաւիղն է, անոնց կարապետը, եւ անոնց գահերէցը: Նարեկացիին ինքն է ըսողը,

«Եթէ Աստուածահաճոյ ընտրեալներուն առաքինութիւնները քննենք, պիտի գտնենք հաւատքը որպէս առաջին ու գահերէց պայմանը սրբանալու: ... Արդարեւ, յստակ տեսութիւնը, կատարեալ իմաստութիւնը, Աստուծոյ հետ ընտանութիւնը եւ Բարձրեալին ճանաչումը մաս են հաւատքին՝ այդ ազնիւ ու ընտիր առաքինութեան որ պատուակից է սիրոյ եւ յոյսի հետ»: (Ժ, բ)

Նարեկացիին համոզուած է թէ, հաւատքը քեզի բան մը պիտի չմեկնաբանէ: Հաւատքը դասագիրք մը չէ: Ան անհասկնալի բաներ պիտի չբացատրէ, սակայն քեզի ոյժ պիտի տայ հաւատալու այն բանը զոր չես հասկնար: Աբրահամին մեծութիւնը դէպքերը հասկնալու մէջ չէր, այլ իր հաւատքին համար էր: Ի՞նչպէս Աբրահամ եւ նահապետները հասկնային բաներ որոնք դարեր յետոյ պիտի իրականանային: Անոնք պարզապէս հաւատացին. եւ Պօղոս Առաքեալը անոնց մասին պիտի ըսէր. «Հաւատքի մէջ անոնք ամէնքն ալ մահացան, առանց ընդունելու խոստումին իրականացումը, բայց գայն տեսան եւ ողջունեցին հեռուէն, խոստովանեցան թէ իրենք պանդուխտներ եւ ճամբորդներ են երկրի վրայ» (Եբր. 11:1314):

Հաւատքը թուաբանական գիտութիւն չէ: Կարելի չէ Աստուծոյ էութիւնը գիտնալ ու հասկնալ ինչպէս գիտես թէ, ո՞րքան կ'ընէ մէկ առաւել մէկը: Հաւատքը փորձառական գիտութիւն է: Ու Նարեկացիին, Նարեկայ վանքի իր խցիկին մէջ ապրեցաւ այդ հաւատքին փորձառութիւնը: Մեծ վստահութեամբ մօտեցաւ Աստուծոյ հետ խօսելու: Օրինակով մը բացատրեմ, թէ ինչպէս հաւատքը վստահութիւնն է:

Դեղին տուփը կը բանաս, կը կարդաս ցուցագիրը եւ առանց վերլուծումերու կամ փաստեր պահանջելու, կ'առնես դեղահատը վստահելով բժիշկի, դեղագործի եւ մանաւանդ՝ դեղ պատաստող մասնագիտացած գործակալութիւններու: Նարեկացիին ալ վստահեցաւ երկնային «դեղագործ» Քրիստոսին: Անոր հոգին նմանեցաւ լամփին որուն առօրեայ ձէթը Քրիստոսի հանէպ իր ունեցած հաւատքն էր, որ լուսաւորեց ու վառած պահեց այդ ճրագը:

Մատեան Ողբերգութեան գիրքը հաւատքի գիրք է: Ու Նարեկացիին խորապէս համոզուած էր թէ, հաւատքը հոգեւոր կեանքի դուռն է: Այս համոզումէն խթանուած, Նարեկացիին իր ունեցած հաւատքին պատճառով, պատուիրանները պահեց,

Աստուծոյ խօսքին անասց, ու աղօթքով ապրեցաւ: Ան, շնորհիւ իր ունեցած ամուր հաւատքին, կարողացաւ իր վանական ընկերներուն օրինակ եւ ուսուցիչ դառնալ եւ Աբրահամի նման իր եղբայրակիցներուն հաւատքի հայր եղաւ: Ու երբ Աբրահամի նման Եհովային հաւատաց, Եհովային չհարցուց ի՞նչպէս, ե՞րբ, ու՞ր: Հաւատտա՛ց. եւ այդ հաւատքը իրեն արդարութիւն սեպուեցաւ:

Հաւատքը ի՞նչ ազդեցութիւններ եւ իրագործումներ բերաւ Նարեկացիի հոգիին մէջ: Ահա՛ թէ ինչ կ'ըսէ, «Ով Տէր, աստուածային մեծութեանդ ամենահաս գթութիւնը կանուխէն իմ մէջս ծնած է իր յուսատու ազդեցութիւնները որոնցմով ինծի շնորհուեցաւ գղջում, խոստովանութիւն, ակտիս, պարգեւներ, լոյսի երեւումներ եւ փառքի ճառագայթներ»: (ԼԳ, Բ)

Հոգեւոր կեանքի մէջ սլանալու երկրորդ թելը աղօթքն է: Մատեան Ողբերգութեան գիրքը «Խօսք ընդ Աստուծոյ» աղօթագիրք է:

Նարեկացին համաձայն է թէ, աղօթելով, աղօթողը կ'ընդունի իր անկարող վիճակը եւ կը խոստովանի Աստուծոյ ամենկարող ըլլալը, սակայն երբ թեւատարած՝ ծունկի կու գաս աղօթելու, կարծես հակառակը կը սկսի պատահիլ: Աղօթքովդ, դուն կը զօրանաս, մինչ աղօթքովդ կարծես Տէրը կը «տկարայ»: Նարեկացին գիտակից է թէ, երբ կ'աղօթէր, Քրիստոսէն ոյժ մը դուրս կ'ելլէր, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս 2000 տարի առաջ պատահեցաւ, երբ կին մը Քրիստոսի քղանցքիս դպաւ: Յիրաւի, աղօթքը Քրիստոսը զինաթափ ընող ոյժդ է որուն առջեւ տկար է ան:

Նարեկացին հետեւեալը կը շեշտէ՝ կարելոր է որ հասկնաս, թէ երկրէն վեր բարձրացող աղօթքը չի թողուր երկինքը անտարբեր: Յաճախ աղօթած ատենդ, աչքերէդ երկու արցունքի կաթիլներ դուրս կու գան, ռումբի պէս կը ժայթքին: Թող այսպէս ալ ըլլայ, որովհետեւ արցունքախառն աղօթքդ երբ սենեակիդ մէջ «պայթի», վստահ եղիր որ այդ պայթումէն երկինքի մէջ ցնցում մը տեղի կ'ունենայ:

Նարեկացին հարիւրաւոր ածականներով արտայայտուած է Աստուծոյ մասին, եւ երբ Նարեկացին կ'աղօթէր, գիտակից էր թէ, կրնար անսահմանին դպչիլ եւ Աստուծոյ անսահման կարողութիւնը իր տրամադրութեան տակ դնել: Երբ Քրիստոս ըսած է. «Ինչ որ իմ անունովս կը խնդրէք պիտի տրուի ձեզի » կամ՝ «Խնդրեցէ՛ք եւ պիտի տրուի ձեզի», այս խօսքը խոստումէ մը ակտի, Տիրոջ եւ աղօթողի միջեւ ուխտ է որուն հա-

ւատարիմ է: Նաեկացիին աղօթքը արձագանգն է Եսայի Մարգարէի ըսածին, «Անոնք որոնք իմ վրաս իրենց յոյսը կը դնեն, երբե՛ք յուսախաբ պիտի չըլլան» (49.23):

Նարեկացին կարդացած է Գործք Առաքելոցի գլուխ 9, համար 11ը: Երբ Սէրը Պօղոս Առաքելին երեւցաւ Դամասկոսի ճամբուն վրայ, Պօղոսը հին մարդ էր: Անանեային ըսուեցաւ թէ, երբ Պօղոսը պիտի փնտռէ, զինք «Տակաւին աղօթքի վիճակին մէջ պիտի գտնէ»: Այսպէս՝ Նարեկացին ալ միշտ աղօթքի վիճակի մէջ էր: Աղօթքը դարձաւ հին Գրիգորէն ՆՈՐ Գրիգոր ըլլալու կամրջող անցքը: Աղօթքը նոր սլացք տուաւ Նարեկացիին, ՆՈՐ պատմուճան ու ՆՈՐ կերպարանք շնորհեց իրեն: Յիրաւի, աղօթքը կեանքի փոփոխութեան առաջին նշանն է:

Պիտի հարցնես, ի՞նչպէս աղօթեմ: Պատասխանը Նարեկացին տուաւ, աղօթէ՛, եւ պիտի սորվիս աղօթել: Որքան աղօթես, այնքան պիտի սորվիս աղօթել: Նարեկացին շատ աղօթեց եւ իր աղօթքները սքանչելիօրէն տարածեց տարուան 366 օրերու վրայ:

Աղօթքդ Տիրոջ ուղուած հրաւեր մըն է: Երբ Տէրը զայն ստանայ, մէկդի կը թողու ժամադրութիւնները, զբաղումը, հրեշտակներու փառաբանութիւնը, սուրբերու պաշտամունքը եւ մօտդ գալ կը փութայ: Նարեկացին համոզուած էր թէ, աղօթքը հրաւեր մըն էր Տիրոջ ուղղուած, որպէսզի իր խցիկը, սիրտը, հոգին մտներ:

Կը վերջացնեմ այս բաժինը՝ Նարեկացիի աղօթքէն նմոյշ մը ներկայացնելով, «Ով ամենուն լոյսին Աստուածը, թող անօրէնութիւնները չտիրեն հոգիիս վրայ... Թող ապստամբը չխլէ շնորհիդ զարդը ինծմէ որ Քու ստեղծած պատկերդ եմ: Թող խափանուած մեղքը չթագաւորէ մահկանացու մարմինս վրայ: Ես շունչիս վրայ իշխող ուրիշ թագաւոր չունիմ քեզմէ գատ, ով Քրիստոս»: (ԽԹ,ա)

Գրիգոր կը գնահատէ հոգեւոր կեանքը սակայն չի բաւականանար հոգեւոր կեանք ապրելով: Հոգեւոր կեանքը կ'ունենայ իր դժուարութիւնները, եւ Գրիգորի պարագային, այդ դժուարութիւնները անյաղթահարելի են: Ի՞նչպէս կարելի է յաթանակ տանիլ երբ ինքզինք կը տեսնէ որպէս «մահապարտ մը, չարագործ, անթարմանելիօրէն փշրուած մը, մահուան յատակը հասած, շուարած, թշուարացած եւ թշնամանուած մէկը»: (Ի,գ)

Գրիգոր շատ լաւ գիտէ թէ, ի՞նչ կրնայ ըլլալ առանց Քրիստոսի ըլլալու արդիւնքը: Ահա՛ թէ

ի՞նչ կ'ըսէ. «Զից ուղիղ չի քալեր առանց սանձակապի, նաւը դէպի առջեւ չի շարժիր առանց նաւավարի, արօրը հաւասար չի հերկեր առանց մանկալի... ու ես ալ, անոնց պէս, ոչինչ կրնամ ընել, առանց բարեգործ Քրիստոսի»: (ԾԴ, ք)

Առաջին հերթին, Նարեկացին կ'ուզէ Քրիստոսի հետ յարաբերիլ: Իր յարաբերութիւնը հետեւեալ ձեւով կը տեսնէ, «Իմ մէջս բնակէ՛ եւ մի՛ հեռանար սրտիս սիրոյ սենեակէն»: (ԼԳ, դ)

Բայց ի՞նչպէս կարելի է բնակիլ անհատի մը մէջ որուն սիրտը կործանած է, անհատի մը մէջ որ խոստովանած է եւ ըսած՝ «ես մարմինս կործանեցի, հոգիս կորսնցուցի, խորհելու եւ զգալու կարողութեան գրկուեցայ» (ԻԲ, գ): ի՞նչպէս կ'ուզէք որ Քրիստոս բնակի նման անձի մը մէջ, որ դարձած է «լքուած անդամներով ու լռած լեզուով անկենդան դիակ մը եւ անզգայ արձան»:

Ուրեմն Նարեկացին, իր սրտին մէջ Քրիստոսը բնակեցնելէն, կարծէք, կը հրաժարի եւ կը փնտռէ ուրիշ միջոց մը Քրիստոսի հետ յարաբերելու: Եւ ի՞նչ կրնար ըլլալ այդ միջոցը: Տէրը ընթրիքի կանչել, ինչպէս թելադրուած է Աստուածաշունչ Մատեանին մէջ: Բայց այդ քայլը առնելու քաջութիւնը չունի: Մթագնած նայուածքով ու հոգեկան կուրութեամբ տառապող աչքերով պիտի կարենա՞ր Քրիստոսի սեղանակից ըլլալ: Միթէ նոյն վիճակը պիտի չունենա՞ր, ինչպէս ունեցան Էմմաուսի երկու աշակերտները: Անոնք ալ Տէրը ընթրիքի հրաւիրեցին, անո՞նք ալ Տիրոջ խօսակիցները եղան, բայց Քրիստոս աներեւութացաւ: Արդեօք ընթրիքի պահուն, Քրիստոս աներեւոյթ պիտի չըլլա՞յ, երբ տեսնէ Գրիգորին փակ աչքերը, խուլցած ականջները եւ անոր վախկոտ ու տկար հոգին: Եւ ու՞ր կ'ուզէիք որ այդ ընթրիքը տեղի ունենար: Իր խցկի՞ն մէջ, իր խեղճուկ սենեակի՞ն մէջ ուր, ինչպէս Գրիգոր կը նկարարագրէ, բանասարկու Սատանան հոն է, դարանակալ՝ անկողնին տակ է, վերմակին կպած, կանթեղին շուրջը դարձող, ամէն վայրկեան Գրիգորը կլանելու պատրաստ, եւ մեղքի ծուղակը նետելու հակամէտ:

Նարեկացին դժուար պիտի գտնէ իր սենեակին մէջ Քրիստոս հիւրասիրելը, եւ հոռմէացի հարիւրապետին հետ պիտի կոչէ, «Տէր, արժանի չեմ որ իմ յարկիս տակ մտնես»:

Ինքզինք անարժան համարելը առիթ պիտի տայ Գրիգորին որ երրորդ միջոցառումի մը դիմէ: Եւ ի՞նչ եղաւ այս ձգտումին արդիւնքը: Ուզեց Նարեկայ վանքին մէջ Քրիստոսի հետ ապրիլ, անոր հետ կենակցիլ: Գրիգոր ուզեց որ Քրիստոսը

մաս կազմէր իր կեանքին, անոր հետ բաժնեկցիլ կեանքի դառնը ու քաղցրը: Բայց, բայց ափսո՛ւս, հակառակ այս ներքին մղիչ ոյժին ու բուռն փափաքին, Նարեկացին չկարողացաւ լրիւ իրագործել Քրիստոսի հետ կենակցելու երազը: Ահա թէ ինչու՞: Գրիգոր հետեւեալը կը գրէ 18րդ Ողբին մէջ՝ «Քրիստոս անհաս մեծութիւն ես, խոստովանելի բարութիւն, խնկելի ազդում, դաւանելի գոյութիւն», մինչ ես՝ «քակուած, փշրուած հողեղէն անօթ մըն եմ, մեղքէն հինցած պատկերդ եմ, ով Տէր»: (ԺԹ, ա) Գրիգոր, ի՞նչ համարձակութեամբ պիտի խնդրէր որ Քրիստոս իր հետը քալէր: Ի՞նչ եղաւ Ադամին. Դրախտին մէջ ա՛ն ալ Տիրոջ հետ քալեց: Նարեկացին ուզեց Քրիստոսի հետ կենակցիլ: Բայց Պետրոս Առաքեալն ալ 3 տարի Քրիստոսի հետ ապրեցաւ: Նարեկացին վախցաւ որ ինքն ալ իր Տէրը 3 անգամ ուրանար: Միակ բանը որ պիտի կարենար ըսել, «Հեռու մնացիր ինձմէ, Տէր, որովհետեւ մեղաւոր մարդ մըն եմ ես»:

Ինչպէս կը տեսնէք, կարծէք Նարեկացին յուսահատած է: Մէկ կողմէն, ամէն Աստուածաշունչ Մատեանը բանալուն, մեղանչական դէպքերու եւ մեղաւոր անձերու մէջ ինքզինք կը տեսնէ: Միւս կողմէն, հակառակ Քրիստոսի քաջալերական խօսքին, «Եկէք ինձի բոլոր բեռնաւորութեանդ», վախի մէջ է Գրիգոր. Համարձակութիւն չունի Ամմեդն ու Մաքուրը իր սրտին մէջ ունենալու: Ուրե՞մն: Ի՞նք պիտի երթար Քրիստոսի մէջ բնակելու: Կրկին անգամ կը դիմէ Աստուածաշունչ Մատեանին տեսնելու համար թէ, որեւէ քաջալերիչ արտայայտութիւն մը կա՞յ որ, դէպի Տէրը երթալու՝ իր ծրագիրը յաջողցնէ: Կը գտնէ այդ համարը: Քրիստոնեայի մը համար ամէնէն մխիթարական համարն է, ամէնէն քաջալերիչը, ամէնէն յուսադրիչը: կը գտնէ զայն Յովհաննէսի Աւետարանին մէջ՝ «Այն օրը դուք պիտի գիտնաք որ ես իմ Հօրս մէջն եմ, եւ դուք իմ մէջս էք, ու ես՝ ձեր մէջ» (14:20):

Տիրոջ մէջը ըլլալ: Ահա՛ Նարեկացիի հոգեւոր կեանքին նպատակը, իր ամբողջ կեանքը փոխող կողմնացոյցը: Նարեկացին հոգեւորութեան հանգամանքէն կ'անցնի հայեցողական կեանքի: Ի՞նչ է տարբերութիւնը հոգեւոր մարդու (spiritual man) եւ հայեցող մարդու (mystic man) միջեւ: Քրիստոնեան կը դառնայ հոգեւոր, երբ իր սրտին մէջ Քրիստոս կը բնակի: Մարդը կը դառնայ միաստիք երբ ի՞նք Քրիստոսի մէջ ապրի: Սխալ չհասկնանք, հոգեւոր ըլլալը կամ հայեցող ըլլալը հաւատքով չեն տարբերիր. երկուքին հաւատքը խոր է, մեծ է

եւ փրկարար: Տարբերութիւնը աւելի նկարագրի խառնուածքի հետ կապ ունի: Միստիք մարդը աւելի զգայուն է, երեւակայող ու դիւրայոյզ:

Քրիստոսի մէջ ըլլալ՝ ահա՛ գաղտնքը «Մատեան Աղօթքի» գիրքին: Նարեկացին գիտէ թէ, Քրիստոսի մէջ ըլլալով, ինքզինք աւելի պաշտպանուած պիտի զգայ, աւելի կանգնած ու զօրացած: Ահա՛ թէ ի՞նչ կը գրէ, Քրիստոսի մէջ «Ինքզինքս պիտի գտնեմ, պիտի կանգնիմ, անկեղծ դան կորուստիս մէջէն, ոտքի պիտի ելլեմ, օժանդակութեամբ Քրիստոսի ձեռքին, որ գթած է ամէն բանի մէջ, ու իմ ախտաւոր, մեղաւոր եւ մահացած հոգիս բարերար երկնաւոր Հօրմէն փրկութեան ու բժշկութեան պտուղ պիտի ընդունի»: (Ժ, Բ)

Անգամ մը որ Նարեկացին Քրիստոսի մէջ կ'ապրի, ա՛լ ո՞վ պիտի կարողանայ անոր սերէն բաժնել. Սատանա՞ն, աշխա՞րհը:

«Կենդանի Աստուծոյ ամէնօրհնեալ Որդի, Ահաւոր Հօրդ անքնին ծնունդն ես դուն. Քեզի համար չկայ անկարելի բան. Քու ողորմութեանդ փառքին անստուեր նշոյլները երբ կը ծագին, մեղքերը կը հալին, յանցանքները կը ջնջուին, կապանքները կը խզուին, շղթաները կը խորտակուին, մահացածները կը կենդանածնին, վերքերը կ'առողջանան... խաւարը կը փախչի, մշուշը կը մեկնի... մութը կը վերնայ, ... յուսահատութիւնները կը հալածուին, եւ քու ամենակարող ձեռքդ կը թագաւորէ, ով քաւիչը ամէն բանի»: (ԽԱ, ա)

Յովհաննէս ԱԶՄԱՐԱՆԵԱՆ

«Մեզմէ իւրաքանչիւրը ի՛նք պէտք է կազմակերպէ եւ ապրի իր ճշմարտութեան պահը»

Յակոբ Պալեան

Կենսագրական Դոկտ. Կարապետ Մոմճեանի

Ծնած է Լիբանան 1957ին: Պսակաւոր Արուեստից (Bachelor of Arts) վկայականը ստացած է Պէյրութի Համազգայինի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկէն՝ Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան մէջ: Քալիֆոռնիա հաստատուած է 1984ին: Երկրորդ Պսակաւոր Արուեստից վկայականը ստացած է Լա Վերն Համալսարանէն, (University of La Verne) մասնագիտանալով Միջին Արեւելքի Պատմութեան մէջ: Մագիստրոսի (Masters of Art) տիտղոսին արժանացած UCLA Համալսարանէն՝ Հայ Ժողովուրդի ու Օսմանեան Պատմութեան մէջ: Մոմճեան իր թեկնածուական ու ապա դոկտորական տիտղոսները եւս ստացած է UCLA համալսարանէն, պատմութեան մասնագիտութեան մէջ:

Դոկտորական թեզին նիւթն է Հայ-Երիտթրքական Յարաբերութիւնները՝ 1895-1914, յատկապէս ծանրանալով Իթթիհատի եւ հայ քաղաքական յեղափոխական կազմակերպութիւններու միջեւ յարաբերութեանց վրայ: Թեզի ամբողջացումը պահանջած է Օսմանեան արխիւները այցելել:

Վարած է պատասխանատու խմբագրական պաշտօններ, Ազդակ, Ասպարէզ եւ Հայրենիք թերթերուն մէջ, ուր մեծ թիւով յօդուածներ յանձնած է հայկական մամուլին:

Հեղինակն է Ակադեմական 2 գիրքերու ու 7 գլուխներ հրատարակած է ակադեմական հատորներու մէջ: Հեղինակն է բազմաթիւ յօդուածներու՝ ակադեմական պարբերականներու մէջ:

Հեղինակն է նաեւ Հայց. Առաք. Եկեղեցւոյ Առաջնորդառանի հովանաւորած «Մեր Պատմութիւնը» հայոց պատմութեան 6 հատորներու շարքին (Դ-Թ դասարաններու համար), որ մօտ 2 տասնամեակէ ի վեր կը գործածուի Ամերիկայի եւ այլ երկիրներու հայկական վարժարաններէն ներս:

Դասախօսական պաշտօններ վարած է UCLA, CSUN, եւ Glendale College համալսարաններուն մէջ:

Վարած է Ծամլեան Ազգ. Վարժարանի փոխտնօրէնի եւ Մոմթեպելլոյի Մետրոպեան Ազգ. Վարժարանի Տնօրէնի պաշտօնները:

Դոկտ. Մոմճեան անուսնացած է Նայիրի Հարպոյեանի հետ: Հայրն է երկու մանչ զաւակներու՝ Յակոբ եւ Բիւրակ, որոնք, ներկայիս, կը շարունակեն իրենց համալսարանական ուսումը:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յուլուար 28, 1986Թ իր, երբ կը դիտէի հեռատեսիլէն ցուցադրուած անջրպետա-նաւուն՝ «Չալանջըր»ի թռիչքը: Թէեւ անջրպետա-նաւերու թռիչքը սովորական երեւոյթ դարձած էր, սակայն ա՛յս մէկը յատուկ կարեւորութիւն մը կը վայելէր, քանի որ խմբակին մաս կը կազմէր նոր անդամ մը, քրիստոնէական Մկրտիչ անունով, որ Բարձրագոյն Կարժարանի ուսուցիչ մըն էր Նոր Համշրր

նահանգին մէջ: Թռիչքը սկսելուն 73րդ երկվայրկեանին, խանդավարութիւնը փոխուեցաւ սարսափի, մինչ համայն աշխարհը ականատես կը դառնար անջրպետի հետազօտութեան պատմութեան մէջ ամէնէն ողբերգական եղելութեան: Չալանջըր պայթեցաւ եւ իր հետքը թողուց մովսի պոչաւոր կերպարանքով, մինչ անջրպետանաւը կ'իյնար ովկիանոսին մէջ, խլելով իր մէջ եղողներուն կեանքը: Յաջորդող խուզարկութիւնը հետապնդեց պայթումին պատճառը եւ գարմանալի է, որ ա՛յնքան պարզ պատճառ մըն էր, «Օ» ձեւով փակիչ օղակ մը: Թէեւ փակիչը շատ պարզ մասնիկ մըն էր անջրպետանաւուն, սակայն ունէր շատ մասնայատուկ եւ վճռորոշ գործառնութիւն մը: Փակիչը ստեղծուած էր բաժնելու հրթիռի կարծրվառելանիւթային գազերը՝ գլխաւոր վառելանիւթի ամբարէն: Բայց եւ այնպէս, անոր թերի շինուածքը, որուն միացան քանի մը մթնոլորտային ծայրահեղ վիճակներ, ազդեցին փակիչին գործառնական (functional) ամբողջութեան: Այս թերի փակիչը պատճառ եղաւ որ կիզումի տաք գազերը հոսին ելեկտրամղիչ հրթիռի միաւորին մէջ: Անգամ մը որ կապակցութիւնը տեղի ունեցաւ այս տաք գազերուն եւ նաւուն արտաքին վառելանիւթի ամբարին մէջի եղածներուն հետ, մահացու պայթումը դարձաւ անխուսափելի եւ մօտալուտ:

Գուցէ այս բոլորին մէջ ամէնէն շփոթեցուցիչ մասը քահոսային վիճակին կը տեսնենք որ «ՆԱՍԱ» կազմակերպութեան մեքենագէտները (engineers), նախքան թռիչքը, արդէն ազդարարած էին կեդրոնական գրասենեակին, որ վտանգի մը

առջեւ կը գտնուին: Ի հեճուկս մեքենագէտներու ազդարարութեան, որոշումը կայացուած էր՝ որ թռիչքը տեղի ունենար: Պատմութիւն մը արձանագրելու կարեւորութիւնը նախապատիւ սեպուած էր, ուստի խուկ ականջ տրուեցաւ այդ ազդարարութեան: Հաւանաբար կը մտածէին, որ պաշտպանութեան ծրագիրները կարգադրուած էին: Սակայն, ցաւօք սրտի, սխալ որոշումի արդիւնքն էր անգին հոգիներու կորուստը:

Ի՞նչ եղաւ, ու՞ր է տրամաբանութիւնը այս եղելութեան մէջ: Ի՞նչպէս հաշտուինք իրականութեան հետ. զո՞վ այպանենք: Բարկացած մարդիկ, շուտո՛վ բռունցք կը բարձրացնեն դէպի Աստուած, ըսելով՝ ինչու՞ չարգիլեց պատահաւոր: Սոյն ուսումնասիրութեան շարքով պիտի աշխատինք ներկայացնել տրամաբանութեան հարկաւորութիւնը, որպէս հիմք, ուղիղ մտածելակերպի մեր ամէնօրեային:

Աստուած տրամաբանական էակ մըն է եւ ստեղծած է մեզ որպէս տրամաբանող էակներ: Աստուածաշունչ Մատեանը կը հրամայէ մեզի որ տանք տրամաբանութիւնը մեր մէջ ունեցած յոյսին (Ա. Պետ. 3.15): Իսկապէս, Տէր Յիսուս հռչակեց, թէ մեծագոյն պատուիրանն է. «Պիտի սիրես Քո Տէր Աստուածը քո բոլոր...մտքով» (ՄԹ. 22.37): Պօղոս Առք. ակելցուց. «Ի՞նչ որ ճշմարիտ է...խորհեցէ՛ք անոնց մասին» (Փիլիպ. 4.8): Ուրեմն, որպէս քրիստոնէայ, խորհիլը ընտրողական չէ, այլ հրամայական է:

Անշու՛շտ ամէն անձ մտածող է: Սակայն ո՛չ թէ ամէն անձ ուղի՛ղ կը մտածէ: Այս ուղիղ մտածելու կարգապահութեան ետին եղող մեքենան կը կոչուի տրամաբանութիւն (logic): Յստակ ու ճշգրիտ մտածելակերպ սորվիլը ակելին է քան ակադեմական գործունեութիւնը. քրիստոնէային համար հոգեւոր ծառայութիւն մըն է:

Տրամաբանութեան դասախօս՝ Հաուլըրտ Շուֆ (Howard Schoof) ըսած է. «Քրիստոնէային համար բարեպաշտութեան կողքին կայ տրամաբանութիւնը»: Մաքուր ապրելակերպն ու ճշգրիտ մտածելակերպը կը կազմեն ազդեցիկ միախառնութիւն մը: Այսինքն՝ պարտինք մաքրել մեր կեանքը դուրսէն եւ մեր մտածողութիւնը յստակացնել՝ ներսէն: Ժամանակի ընթացքին, այսինքն՝ մինչեւ այսօր, մաքուր ապրելակերպն ու ճշգրիտ մտածելարպը չեն նուաստացած: Ո՛չ թէ միայն Հայկական մտածողութեանն ենք, այլ գրեթէ ամբողջ յառաջացած մշակոյթներէն ենք սպրդած Նոր Դարաշրջանի (New Age) մտածելակերպը պատ-

ճառ դարձած է առաւել եւս շեշտելու զգացականը, քան՝ մտածողականը, ենթակայականը, քան՝ առարկայականը: Շրլի Մկլէն (Shirley MacLaine), ժողովրդական աստուածաբանը Նոր Դարաշրջանին, ըսած է. «Մի՛ արժեւորէք եւ մի՛ թողուք որ ձեր ուղեղին ձախ կողմը դատէ ինչ որ կը խորհիք: Աւելի առիթ ու տեղ տուէ՛ք ձեր ուղեղի ձախ կողմին: Աւելի՛ն՝ մի՛ խորհիք, մի՛ մտածէք» (Dancing in the Light, էջ 312): Ա՛յս խրատէն աւելի վատ խրատ չի՛ կրնար ըլլալ: Սակայն Աստուած ամբողջութեամբ տարբեր մօտեցում ունի մարդուն նկատմամբ: Տեսէ՛ք ինչ կ'ըսէ Աստուածաշունչ Մատեանին մէջ. «Եկէ՛ք, այժմ, տրամաբանեցէ՛ք միասին... թէ եւ ձեր մեղքերը կրկնակի կարմիրի պէս են՝ պիտի ճերմկնան ձիւնի պէս, եթէ որդան կարմիրի նման են՝ ճերմակ պիտի ըլլան ասրի պէս» (Ես. 1.18): Վստահաբար մեր կեանքը պիտի չդադրի զգացական ըլլալէ, սակայն մտաւորական կերպարանափոխութեամբ պիտի նկատենք ամէնէն ազատագրական վիճակը: Պօղոս Առք. նշմարեց այս ճշմարտութիւնը, հետեւաբար ալ սահմանեց աշակերտուիլը որպէս «մտքի նորոգութիւն» (Հռովմ. 12.2), եւ ազդարարեց որ «քակենք գաղտնի մտածումները... գերի դարձնելու բոլոր միտքերը ի հնազանդութիւն Քրիստոսի» (Բ. Կորնթ. 10.5): Վերջապէս, եթէ հրեշտակները զուտ մտաւորական են եւ մենք ալ հոգեւոր պատերազմի մէջ ենք անոնց հետ, ուրեմն գաղափարներու պատերազմ մըն է:

Տրամաբանութեան «ինչ»երն ու «ինչու»ները

Իմաստունին գործառնութիւնն է իմանալ կարգ-կանոնը—Արիստոտել

Ի՞նչ է տրամաբանութիւնը: Եւ ինչու՞ ո՛նեւ անհատ պիտի ուզեր ուսումնասիրել տրամաբանութիւնը: Արդեօք վերածական եւ անհասկնալի օրէնքներ չե՞ն՝ որուն արդէն իսկ մէկը չկայ որ լիովին հետեւի: Ի՞նչ օգուտ կայ տրամաբանութեան: Շատերու համար, տրամաբանութիւնը անծանօթ լեզու մըն է, անծանօթ մթնոլորտի մը մասին, ուր ամէն ինչ տակն ու վրայ դարձած է, եւ հոն արգիլուած են Ուշիմութեան Քանոդի (IQ) 300էն պակաս ունեցողները: Եւ երբ անհատի մը «Տրամաբանութիւն» բառը կ'ըսենք, արդէն կը տեսնենք անոր երեսին վրայ ցայտող ահի նշմարները:

Ի հեճուկս բոլոր ժխտական ազդերու, տրամաբանութիւնը այնքան ալ գէշ չէ: Իսկութեամբ,

պարզագոյն գաղափարներէն է որ կրնանք գործածել, քանի որ մի՛շտ կը տեսնենք մեր շրջակայքը, թէ եւ միշտ ալ չենք նշմարեր: Ըսել չենք ուզեր, որ բոլոր մտածումները առնել եւ տրամաբանական կերպարի մը մէջ գետեղել եւ կատարել պաշտօնական հետազօտութիւն մը իւրաքանչիւր խորհուրդի մասին: Սակայն, երբ շուկայ կ'երթանք, եւ շաքարի մը գինն է, ենթադրենք, 3 սենտ՝ իւրաքանչիւր առնու, եւ ուրիշ պիտակով շաքարի մը գինը 39 սենտ՝ առնու, շատ երկար գործ մը չի պահանջուիր մեզմէ՝ որ հանենք հաշուիչ մեքենան եւ հաշուարկենք, եւ այսպէս՝ հարցը լուծենք: Ինչու՞ այդպէս կ'ընենք: Քանի որ կը նշմարենք, որ այս առնուներն ու պառնդերը դրուելու են նոյն դասուն մէջ, որպէսզի համեմատութիւնը կարելի դառնայ: Սա տրամաբանութիւն է: Տրամաբանութիւն կը գործածենք առօրեայի ամէն քայլին: Երբ մարզանքի կ'երթանք, տուն վերադարձին լոգանք կ'առնենք: Երկար մտածումներու չենք ենթարկուիր այս եզրակացութեան հասնելու, եթէ ինչու՞ նախապէս չենք լոգնար եւ սակայն կը լոգնանք մարզանքէն ետք: Մեր որոշումը կը կայանայ տրամաբանութեան վրայ: Ուրեմն, տրամաբանութիւն կը նշանակէ կարգ-կանոնի մէջ դասաւորել մեր խորհուրդները:

Ի՞նչ է Տրամաբանութիւնը

«Դասաւորում» բառը գլխաւոր բառն է, որ կարելի է կիրարկել ամէն տեսակ կարգապահութեան: Բնութեան մէջ, դասաւորութիւն մը կայ, որ տրամաբանութիւնը կը յայտնաբերէ՝ սակայն չ'արտադրեր: Գաւարը բիրեղներու հետքերը, բնական օրէնքներու բնականոնութիւնը, մոլորակներու շրջումները, բարդ տեղեկութիւնը թթուածնատամիջուկերիզային ասիդին (DNA—deoxyribonucleic acid) մէկ հատին մէջ—այս բոլորը ցոյց կու տան մեզի դասաւորութիւն մը, կարգ-կանոն վիճակ մը, որ կրնանք տեսնել, սակայն ո՛չ թէ մենք ենք որ գոյացուցած ենք զանոնք. ինչպէս որ կրնաք կարդալ այս տողերը, սակայն դուք չէիք մեքենագրողը:

Սակայն արուեստի մէջ, կը ստեղծենք կարգ-կանոն, դասաւորութիւն: Արուեստագէտը, ըլլայ նկարիչ, քանդակագործ, երգահան, դերասան կամ՝ գրող, կը պարտադրեն կարգ-կանոնը իրենց շրջակայքին: Անոնք կը գծեն իրենց տեսնել ուզած գիծերը: Կը ծռեն երկաթը՝ պատշաճեցնելու իրենց նպատակին: Կը մշակեն երաժշտաչափերը, եղանակները եւ ներդաշնակութիւնը՝ արտայայտելու որոշ զգացումներ: Արուեստը կը ստեղծուի

անհատի մը կողմէ, կարգ-կանոն պարտադրելով արտաքին աշխարհին վրայ:

Իմաստասիրական մտածողութեամբ ալ կայ կարգ-կանոն: Բարոյական կարգ-կանոնը դասաւորութիւն մըն է, զոր տրամաբանութիւնը կը ստեղծէ կամքի արարքներով: Ա՛յլ խօսքով, մեր խորհուրդներուն դասաւորութիւնն է՝ մեր ընտրած ճիշտին եւ սխալին: Պարզապէս, կը նշանակէ որ մեր մտածելակերպը մեր արտադրածն է: Ամէն անգամ որ կը հարցնենք, թէ ի՞նչ ընելու ենք, հրամայած կ'ըլլանք մեր ընտրողութեանց բարոյական չափանիշներով: Այդ հրամանը (կամ հրահանգը) կ'ըսէ մեզի ճիշտ ի՞նչ է որ կը խորհինք որ բարի է: Յոյց կու տայ թէ իսկապէս մեր արժեւորումները ի՞նչ են: Արդեօք սուտ խօսելու՞ են՝ որպէսզի քսան դուլար խնայեմ: Արդեօք օգնելու՞ են ճամբան փնտցած ինքնաշարժ ունեցող տիկինին, թէ ոչ՝ տուն շտապեմ՝ հեռատեսիլէն ցուցադրուելիք գնդակի խաղին հասնելու համար: Այս հարցումներուն կը պատասխանենք ըստ բարոյական կարգ-կանոնին, զոր կ'արտադրենք մեր կատարած ընտրողութիւններով: Բարոյականութեան լաւագոյն դրութիւնը լաւագոյն կերպով հարկ եղող իրականութիւններուն արտայայտութիւնն է, այսինքն՝ իսկապէս ի՞նչն է բարին եւ արժէքաւորը:

Տրամաբանութեան դասաւորումը (կարգ-կանոնը) շատ նման է. ան ալ մեր արտադրած կարգ-կանոնն է, սակայն ակելի զբաղած է մեր խորհուրդներուն՝ կարգ-կանոնով: Տրամաբանութիւնը կը նայի իր մէջ եղող դասաւորութեան, թէ արդեօք ո՞րքան լաւ կը գործէ: Տրամաբանութիւնը կ'ուսումնասիրէ կերպերը, որ կը գործածենք տեղեկութիւն մը հետագօտելու ատեն, եւ որոնցմէ ալ կ'եզրակացնենք վաւերացուած ճշմարտութիւններ: Տրամաբանութիւնը կը դասաւորէ այս բոլորը եւ կու տայ մեզի ուղութիւն մը եզրակացնելու համար: Տրամաբանութեան լաւագոյն դրութիւնն է ա՛յն՝ որ յարմարագոյնն է եզրակացնելու յարմարագոյնը՝ մեր աչքի առաջ եղող ենթադրութիւններէն:

Ուրեմն, պաշտօնապէս սահմանելու համար կրնանք ըսել. Տրամաբանութիւնը ճշմարիտ եզրակացութիւններու եւ ուղեկցող սխալներու (թերութիւններու) ուսումնասիրութիւնն է՝ ըլլայ պաշտօնական եւ կամ՝ անպաշտօն:

Ուրեմն, բաժնենք վերի սահմանումը ակելի յստակացումի համար:

Տրամաբանութիւնը ուսումնասիրութիւնն է ճշմարիտ եզրակացութիւններու... սա է գլխաւոր

միտքը: Տրամաբանութիւնը ուսումնասիրութիւն մըն է, դասաւորում մըն է՝ ի՛նչպէս ճշմարտօրէն մտածելու մասին, կամ՝ ի՛նչպէս գտնել ճշմարտութիւնը: Ա՛յլ խօսքով, տրամաբանութիւնը մտածելակերպ մըն է, հասնելու համար ճշգրիտ եզրակացութեանց: Տրամաբանութեան ուսումնասիրութիւնը կ'օգնէ մեզի նշմարելու, թէ ե՞րբ «Ա»ը կ'ենթադրէ «Բ» ըլլալ եւ ե՞րբ՝ չ'ենթադրէր: Կան յստակ ու կտրուկ օրէնքներ՝ օգնելու մեզի այս հարցին մէջ:

...եւ ուղեկցող սխալներու, պաշտօնական եւ կամ՝ անպաշտօն: Սխալը թերութիւնն է, եւ հակառակն ալ ճիշտ է՝ թերութիւնը սխալ մըն է: Երբեմն կը սխալինք, երբ մեր մտածելակերպին մէջ կը թերանանք, եւ կամ ենթադրութիւններ կ'ընենք, երբ ճշմարիտ չեն: Ասոնք կը կոչուին պաշտօնական սխալներ (թերութիւններ), քանի որ հարցի կերպարին հետ կապ ունին: Երբեմն ալ սխալները (թերութիւնները) գոյութիւն ունին մեր գործածած բառամթերքի իմաստին մէջ: Կրնան յստակ չըլլալ, եւ կամ խաբուսիկ: Եւ կամ՝ երբեք կապակցութիւն չունին միմեկին հետ: Նման սխալներ կը կոչուին անպաշտօն թերութիւններ: Երբ կը գիտակցինք սխալներու տեսակին, կրնանք կանխարգիլել զանոնք:

Ուրեմն, ակելի պարզ սահմանում մը Տրամաբանութեան համար. Տրամաբանութիւնը մտածելակերպ մըն է՝ ուղղելու եզրակացութիւնները, հասկնալով մարդոց մտածելու ատեն կատարած ենթադրութիւններն ու թերութիւնները:

Ինչու՞ Ուսումնասիրել Տրամաբանութիւնը

Չենք կրնար խուսափիլ տրամաբանութիւն ուսումնասիրելէ, քանի որ միւս բոլոր ուսումնասիրութեանց հիմքն է, ըլլայ թուաբանութիւն, կամ՝ գիտութիւն: Նոյնիսկ երաժշտութիւնը, Բախէն մինչեւ մեր այսօրուան արուեստագէտները, հիմնուած են տրամաբանութեան վրայ: Առանց տրամաբանութեան պիտի չըլլար մտաւորական հաղորդակցութիւն՝ ո՞րեւէ միմեկի շուրջ, գրելն իսկ անկարելի պիտի դառնար: Ի՞նչպէս պիտի կրնայի տողը շարադրել առանց տրամաբանութեան:

Նոյնիսկ մեկնաբանութիւնը կը պահանջէ տրամաբանութիւն: Ենթադրելու ենք, որ հեղինակը փորձած է տրամաբանականօրէն հաղորդակցիլ մեզի հետ: Այսպէս է Հայերէն գրականութեան մէջ, ինչպէս նաեւ Աստուածաշունչ Մատեանի ուսումնասիրութեան մէջ: Սբ. Գրային աստուածաբանութիւնն ու կանոնաւոր աստուածաբանութիւնը

կ'աշխատին կարգ-կանոն բանեցնել իրենց հաւաքած տուեալներուն վրայ: Եւ տրամաբանական պատասխան մը տալը հաւատքին մասին պիտի ըլլար անիմաստ՝ եթէ տրամաբանականօրէն չակնկալէինք որ ուրիշներ տրամաբանականօրէն ընդունէին մեր ըսածները: Միակ կերպը խուսափելու տրամաբանութենէն պիտի ըլլայ չմտածելը, քանի որ տրամաբանութիւնը հիմքն է մտածողութեան:

Հետաքրքրական է, որ երբ կը սկսինք խօսիլ տրամաբանութեան մասին, շուտով հարցեր կը ծագին, ու գանգատներ կ'ունենան մարդիկ: Առենք քանի մը օրինակ.

Բազմատեսակ տրամաբանութիւններ գոյութիւն ունին, ինչու՞ Արիստոտելեանը (Արեւմտեանը) կ'ընտրէք: Ճիշտ է, որ կան տարբեր տեսակի տրամաբանութիւններ, զորս կրնանք ուսումնասիրել, եւ հաւանաբար ալ առիթ պիտի ունենաք ուսումնասիրելու Արիստոտելեան չեղող տրամաբանութիւնները, սակայն տրամաբանութեան հիմնական օրէնքները նոյնն են բոլոր տրամաբանութեանց մէջ: Թէ՛ հարկաւոր են եւ թէ՛ անուրանալի, եւ ո՛չ թէ կամայական օրէնքներ են, զորս անհատ մը հեղինակած ըլլար: Արիստոտել չհնարեց տրամաբանութիւնը. պարզապէս օգտակար դարձաւ մեզի՝ որ յայտնաբերենք զայն: Այս անուրանալի եւ անհերքելի օրէնքները նոյն կարեւորութիւնն ունին բոլոր մտածողութեաններու մէջ. անգամ մը որ գիտնանք զանոնք, պիտի կարենանք նշմարել ուրիշ տեսակ իմաստասիրութիւններ:

Մարդիկ տրամաբանական չեն, ի՞նչ փոյթ: Միւս կողմէն, մարդիկ բարոյական ալ դիրք չունին, արդեօք անոր պատճառով փակե՞նք եկեղեցիներու դռները եւ գործէն արձակե՞նք ոստիկանութիւնը: Մարդիկ կրնան բարոյապէս չապրիլ, սակայն հարկաւոր են որ ապրին. եւ պարտինք գործածել ամէն տեսակ միջոց՝ սորվեցնելու անոնց բարոյական կենցաղավարութիւն եւ յիշեցնելու անոնց պատշաճ վարմունքները: Նոյնպէս ալ երբեմն մարդիկ կրնան չմտածել տրամաբանականօրէն, սակայն հարկաւոր է որ այդպէս մտածեն: Եթէ տրամաբանութիւնը մտածելակերպ մըն է ճշմարտութիւնը ճանչնալու, ապա ուրեմն մի՛շտ տրամաբանական ըլլալու ենք, որպէսզի ճանչնանք ճշմարտութիւնը:

Տրամաբանութիւնը գործնական չէ՛. մարդիկ չեն ընդառաջեր անոր: Տրամաբանութիւնը գործնական է խելամիտ մարդոց մօտ, եւ ամէն ոք խելամիտ ըլլալու է: Իսկ անխելամիտ մարդոց մօտ ո՛չ մէկ բան գործնական է: Ուրեմն, ինչու՞ չփորձել խելամիտ ըլլալ եւ թոյլ տալ ուրիշներու՝ որ

մնան անխելամիտ: Չմոռնանք, որ ճշմարիտը այն չէ՛ որ գործնական է: Ըլլալու գաղափարը կը կոչուի գործնապաշտութիւն (pragmatism): Եթէ քննութիւն մը առնելու ըլլանք, որ Ճիշտ/Սխալ պատասխանելու ենք, ի՞նչ պիտի ըսէր դասախօսը, երբ պատասխանէինք՝ «գործնական է»: Գործնական ըլլալը բոլորովին տարբեր պատասխան է՝ ճիշտ/սխալ պատասխանէն: Երբեք կապ չունի «ճիշտ/սխալ»ին հետ: Միակ տեղեկութիւնը որ կու տայ՝ թէ գործնական է: Եթէ ա՛յս է չափանիշը ճշմարտութեան, ապա երբեք պիտի չկրնանք գիտնալ ճշմարտութիւնը, բացի այն բոլոր պարագաներէն, որ երբ կը փորձենք, ամէ՛ն անգամ գործնական կ'ըլլայ: Կրնա՞ք երեւակայել, երբ անհատ մը դատարանի առջեւ կը կենայ ու կ'երդնու. «ըսելու շահաւորը, ամբողջ շահաւորութիւնը եւ ո՛չինչ՝ բացի շահաւորէն. ուստի ապագայի փորձառութիւնը թող ըլլայ օգնական ինծի»: Գործնապաշտութիւնը չի՛ կրնար ճշմարտութեան քննիչը ըլլալ:

Ամէն ինչ ենթակայ չէ տրամաբանութեան: Ճի՛շտ է: Միա՛յն ճշմարտութեան հարցերը ենթակայ են տրամաբանութեան: Տրամաբանութիւնը կու տայ մեզի օրէնքներ, որպէսզի կարենանք կատարել մտաւորական դատողութիւններ եւ ենթադրութիւններ, սակայն ոչինչ կ'ըսէ արտայայտութեանց տեսակներուն մասին. օրինակ՝ ոչինչ կ'ըսէ յուզումնական արտայայտութեանց մասին, որոնք կ'արտայայտեն զգացումներ: Երբ կը դպչինք տաք օճախի մը եւ կ'ըսենք. «Ա՛յ». ա՛յդ արտայայտութիւնը ո՛չ ճշմարիտ է եւ ո՛չ ալ՝ սուտ: Պարզապէս արտայայտութիւն մըն է մեր զգացումին: Մայր մը, որ արցունքներու մէջ է, քանի որ իր մանուկները կը չարչարեն զինք, ամբողջապէս ենթակայական ոլորտին մէջ կ'իյնայ մօր փորձառութիւնը, եւ տրամաբանութիւնը երբեք կապ չունի իր զգացումներուն հետ: Անշու՛շտ թէ կրնանք տրամաբանական արտայայտութիւն մը կատարել. ինչպէս, կրնանք ըսել՝ «Կա՛մ վատ կը զգայ, եւ կա՛մ՝ չի զգար»: Սակայն անոր յուզումնական պորթփումը. «Աստուած իմ», ո՛չ ճշմարիտ է եւ ո՛չ ալ սուտ, եւ ո՛չ ալ ենթակայ է տրամաբանութեան: Նոյնպէս ալ գեղագիտական արտայայտութիւնները ճշմարիտ են եւ կամ սուտ. պարզապէս գեղեցիկ են: Արժեւորելի են, սակայն ո՛չ՝ հետազօտելի: Բարոյական վճիռները կա՛մ ճիշտ են եւ կա՛մ՝ սխալ, ո՛չ թէ ճշմարիտ կամ սուտ: Չկայ մէկը որ կրնայ հարցնել. «Վիժումը ճշմարիտ է, կա՞մ՝ սուտ»: Կը նմանի ա՛յն հարցումին, որ կ'ըսէ.

«Ի՞նչ հոտ ունի կապոյտը»: Ճշմարիտ/սուտ հանգամանքները (categories) յարմար չեն ամէն ինչի: Սակայն, տրամաբանութիւնը կրնայ արժեւորել յարատեւութիւնը բարոյական վճիռներու եւ անոնցմէ եղած ենթադրութեանց միջեւ: Տրամաբանութիւնը կրնայ օգտակար ըլլալ մեզի հասկնալու նոյնիսկ այն հարցերը, որոնց մէջ չի կրնար մուտք գործել:

Տրամաբանութիւնը կը հակասէ մարդկային ներգիտակցութեան: Ո՛չ անպայման: Ներգիտակցութիւնը (intuition) կրնայ աղբիւր մը ըլլալ ճշմարտութեան, սակայն անգամ մը որ անհատը կը հռչակէ իր ներգիտակցութեանց մասին, այդ ներգիտակցութիւնը կ'ենթարկուի տրամաբանութեան օրէնքներու քննութեան: Սեպտեմբ թէ Տիար Ռազմիկը տան մէջ նստած է, եւ գիշերուան պահուն ներգիտակցութիւն մը կ'ունենայ՝ թէ յարմար ժամ մըն է որ նստի եւ սկսի օրաթերթը սերտել: Մինչդէռ միւս կողմէն, անոր տիկինը կը թելադրէ անոր, որ քանի որ մանուկները քնացած են, յարմար է որ գար եւ օժանդակէր տնային աշխատանքին. օրինակ՝ լուացուած պնակները չորցնելով տեղաւորէր զանոնք իրենց տեղերը: Ուրեմն, երկու ներգիտակցութիւններն ալ ճշմարիտ չեն կրնար ըլլալ. անհակասութեան օրէնքը կը թելադրէ մեզի այդ: Հետեւեալ կոնիւր կը թելադրէ մեզի, թէ երկուքն ալ կրնան սխալ ըլլալ: Ներգիտակցութիւնը կրնայ ճշմարիտ ըլլալ, սակայն չենք կրնար գիտնալ որ ճշմարիտ է մինչեւ որ հռչակենք անոր մասին, թէ կարելի է քննարկել զայն տրամաբանութեան օրէնքներով:

Տրամաբանութիւն եւ Աստուած

Տրամաբանութիւն ուսումնասիրելու հակառակող պատճառներէն մին եղած է այն պատճառաբանութիւնը, թէ տրամաբանութիւնը կապ չունի Աստուծոյ հետ, եւ կամ Քրիստոնէութեան ո՛րեւէ խորհրդագրաց հարցերուն հետ, ինչպէս Երրորդութիւնը կամ Տէր Յիսուսի Մարդեղինացումը: Սակայն եթէ ճշմարիտ ըլլար այդ պատճառաբանութիւնը, ուրեմն տրամաբանութիւնը օգտակար պիտի ըլլար բնական գիտութեան մէջ, ինչպէս նաեւ աշխարհի ո՛րեւէ առարկայի հարցին մէջ, սակայն անօգուտ պիտի ըլլար Աստուծոյ մասին ճշմարտութիւն գտնելու մէջ: Ա՛յլ խօսքով, տրամաբանութիւնը կիրարկելի պիտի ըլլար ժամանակաւոր, սահմանափակ իրողութեանց, եւ ո՛չ՝ բացարձակ իրողութեանց: Եւ կան որոշ Քրիստոնէաներ, որոնք համոզուած են այս տեսլականին:

Իսկ մենք՝ ո՛չ. ինչու՞: Որովհետեւ նոյնիսկ անոնք որոնք կը հռչակեն, թէ տրամաբանութիւնը չի կիրարկուիր Աստուծոյ գաղափարին նկատմամբ, կը գործածեն տրամաբանութիւն, նոյնիսկ այդ հռչակուած նախադասութեան մէջ: Տրամաբանութիւնը անխուսափելի է:

Աստուածաբանութիւնը բան է Աստուծոյ մասին – Աստուծոյ տրամաբանութիւնը: Աստուածաբանութիւնը բանաւոր քննարկումն է Աստուծոյ մասին: Յովհաննու Աւետարանը կը սկսի հետեւեալ նախադասութեամբ. «Սկիզբէն էր Բանն»: Հիմքը բոլոր բանաւորութեանց, թէ կան որոշ արտայայտութիւններ՝ որ ճշմարիտ են եւ կան որոշ արտայայտութիւններ որոնք սուտ են: Եթէ Աստուծոյ մասին եղող այս խօսքը տրամաբանական չէ, ուրեմն ի՞նչ է: Աստուածաբանութեան ամբողջ միտք բանին ցոյց կու տայ, թէ բանաւոր նախադասութիւնները, կամ արտայայտութիւնները, կրնան Աստուծոյ մասին ըլլալ: Նոյնիսկ երբ մէկը հակասէ, արդէն իսկ բանաւոր (թէեւ ճշմարիտ արտայայտութիւն մը չէ) արտայայտութիւն մը ըրած կ'ըլլայ Աստուծոյ մասին: Տրամաբանութիւնը անհերքելի է:

Տրամաբանութիւնը կառուցուած է չորս անհերքելի օրէնքներու վրայ՝ Անհակասական օրէնքը (Ա ո՛չ-Ա չէ՛), Ինքնութեան Օրէնքը (Ա Ա է), Բացառուած Միջինի Օրէնքը (Կամ Ա կամ ոչ-Ա) եւ Բանաւոր Ենթադրութեան Օրէնքը: Չենք կրնար շրջանցնիլ այս չորս օրէնքներուն ուրիշ պատասխաններ յօրինելու համար: Ասոնք յստակ են եւ ինքնայայտ: Նաեւ չկայ ուրիշ ելք: Այս չորսէն ո՛րեւէ մէկը հերքելու համար, հերքուելիք կէտը որոնելու ենք՝ որպէս հեմարան: Ուրեմն, ի՞նչպէս կրնայ մէկը ըսել ճշմարիտ գաղափար մը սուտ է: Օրինակներ տանք.

Անհակասական օրէնքը (Ա ո՛չ-Ա չէ՛) կ'ըսէ որ չկայ երկու հակասական արտայայտութիւններ, որ երկուքն ալ ճշմարիտ ըլլան նոյն պահուն եւ նոյն իմաստով: Եթէ մէկը փորձէ հերքել այս արտայայտութիւնը եւ ըսէ. «Անհակասական օրէնքը սուտ է», հարց մը պիտի ունենայ: Առանց անհակասական օրէնքին չկայ ճշմարիտ կամ սուտ իրականութիւն, քանի որ նոյնիսկ անհակասական օրէնքը կը սահմանէ ճշմարիտն ու սուտը: Ուրեմն, չենք կրնար սուտ հռչակել զայն, առանց ընդունելու անոր ճշմարիտ ըլլալը: Նոյնն է պարագան, երբ մէկը հերքէ Ինքնութեան Օրէնքը (Ա Ա է), Բացառուած Միջինի Օրէնքը (Կամ Ա կամ ոչ-Ա), եւ Բանաւոր Ենթադրութեան Օրէնքը:

Աստուածաբանական ձեւը (մեթոդը) կը կառուցէ տրամաբանութեան տարրական օրէնքներուն վրայ: Եթէ տրամաբանութիւնը հարկաւոր նախապայմանն է բոլոր մտածութեանց, ապա ուրեմն հարկաւոր ըլլալու է նաեւ Աստուծոյ մասին եղող բոլոր մտածութեանց համար:

Եթէ անհակասական օրէնքը ճշմարիտ չըլլար, ապա ուրեմն աստուածաբանական խօսակարծիքը պիտի ըլլար անխուսափելի: Երբեք պիտի չկրնայինք ըսել Աստուծոյ մասին. «Սա ճշմարիտ է եւ նա՛ սուտ»: Մեր մտածումները պիտի ըլլան շարունակական հակասութիւններու շարան մը՝ առանց ո՛րեւէ իսկական հաստատումի: Առանց ինքնութեան օրէնքին, աստուածաբանական միութիւնը պիտի ըլլայ անհասանելի: Յաւիտեան պիտի վիճաբանինք, առանց նկատելու, թէ արդէն համաձայն ենք:

Մինչեւ որ վաւերական ենթադրութիւններ կատարուին իմացուածներէն դէպի չիմացուածները, տեղի չի կրնար ունենալ աստուածաբանական վիճաբանութիւն: Եթէ ըլլան խորհրդածութիւններ քրիստոնէաներու միջեւ՝ մեկնաբանութեան մասին, կամ ո՛չ-քրիստոնէաներու հետ բանավէճ մը, ո՛չ ոք կրնայ փաստել իր տեսակէտը առանց բանաւոր ենթադրութեան օրէնքին: Աստուածաբանին այս գործիքները պահուած են տրամաբանագէտին գործիքներու տուփին մէջ:

Իրականութեան տեսակէտէն, կը հասկնանք՝ թէ Աստուած հիմքն է ամբողջ տրամաբանութեան: Որպէս բացարձակ իրականութիւնը, վերջապէս ամբողջ ճշմարտութիւնը կը գտնուի Անոր մէջ: Ա՛ն է որ ստեղծեց մեր գիտցած իրականութիւնը, որուն միջոցով յայտնաբերած ենք տրամաբանութեան օրէնքները: Նոյնիսկ Տէր Յիսուս ըսած է. «ԵՍ ԵՄ...ճշմարտութիւնը» (ՅԸ. 14.6): Կառուցած է աշխարհը ա՛յնպիսի կերպով մը, որ այս օրէնքները չեն հերքուիր: Սակայն, նախապէս չճանչցանք զԱստուած եւ ապա Իրմէ ծանօթացանք տրամաբանութեան: Աստուած գոյ է որպէս հիմքը ամբողջ տրամաբանութեան (իրականութեան), սակայն յայտնաբերեցինք տրամաբանութիւնը նախ, ապա՝ ճանչցանք զԱստուած տրամաբանութեան միջոցով: Սա ճշմարիտ է նոյնիսկ եթէ ճանչցած ըլլայինք զԱստուած՝ Անոր յայտնութեան միջոցով, քանի որ հասկցած պիտի ըլլայինք յայտնութիւնը տրամաբանութեան միջոցով: Լինելութեան կարգով, նախ Աստուած, սակայն ճանչնալու կարգով՝ տրամաբանութիւնը կ'առաջնորդէ մեզ Աստուծոյ ամբողջ գիտութեան:

Աստուած հիմքն է ամբողջ տրամաբանութեան (լինելութեան կարգով), սակայն տրամաբանութիւնը հիմքն է Աստուծոյ ամբողջ գիտութեան (իմանալու կարգով):

Առարկութիւններ Ընդդէմ Տրամաբանութեան՝ Աստուածաբանութեան Մէջ

Ինչպէս որ ոմանք կ'առարկեն տրամաբանութեան ուսումնասիրութեան, կայ որոշ հատուած մը, որ կ'առարկեն տրամաբանութեան գործածութեան աստուածաբանութեան մէջ: Նոյնիսկ որոշ շրջանակներու մէջ, շատ ընդունելի եւ փափաքելի արարք մը չէ տրամաբանութիւն գործածելը աստուածաբանութեան մէջ: Կան որոշ աստուածաբաններ, որոնք կը շուայտին «խօսակարծիքի» եւ «օրէնքի ներհակութեան» մէջ, կարծէք թէ ո՛րեւէ ձեւով մը անելի հոգեւորականութիւն կը սեպուի հաւատալ անհեթեթութեան: Սակայն, տրամաբանութիւն գործածելու դէմ եղող առարկութիւնը հիմնուած կը տեսնուի թիրիմացութեան վրայ: Հետեւեալ հարցումներուն պատասխանելը պիտի սատարէ որոշ յստակացումներու:

Տրամաբանութիւն գործածելով Աստուծմէ առաջ կը դրուի տրամաբանութիւնը: Ո՛չ: Կը գործածենք տրամաբանութիւնը զԱստուած ճանչնալու ընթացքին, որ չի՛ նշանակեր, թէ Աստուած կը հետեւի տրամաբանութեան: Առանց Աստուծոյ, ոչինչ կարելի է գոյանալ: Աստուած է հիմքը ամբողջ տրամաբանութեան, եւ ո՛չ մէկ կերպով ստորադաս է տրամաբանութեան: Տրամաբանութիւնը կու գայ Աստուծմէ, եւ ո՛չ թէ Աստուած՝ տրամաբանութեանէն: Սակայն երբ մտածենք, թէ ի՛նչպէս կը գիտնանք (ո՛րեւէ բան), տրամաբանութիւնն է հիմքը ամբողջ մտածողութեան եւ խորհրդածութեան, եւ ո՛րեւէ բանի մասին ո՛րեւէ խորհուրդէ առաջ գալու է տրամաբանութիւնը, ներառեալ Աստուած. օրինակ՝ քարտէզի մը կարիք ունիմ նախ քան հեռաւոր քաղաք մը երթալը: Սակայն այդ քաղաքը գոյութիւն ունենալու է նախ քան քարտէզի մը կարիք ունենալը: Նոյնպէս ալ տրամաբանութեան գործածութիւնը՝ Աստուծոյ տեղեկանալու համար, նախ Աստուած գոյ է, Իր մասին տեղեկանալէն առաջ:

Տրամաբանութիւնը գործածելով զԱստուած ենթակայ կը դարձնենք մեր տրամաբանութեան: Նախ եւ առաջ, մեր տրամաբանութիւնը չէ՛: Մարդը չհնարեց տրամաբանութիւնը, այլ պարզապէս յայտնաբերեց գայն: Աստուած է հեղինակը ամբողջ տրամաբանութեան: Ուրեմն, կրնանք ըսել,

թէ Աստուած չի բխիր տրամաբանութենէ, այլ՝ տրամաբանութիւնը կը բխի Աստուծմէ: Երկրորդ՝ զԱստուած չէ որ կը քննենք՝ տրամաբանութիւն գործածելով. այլ՝ Աստուծոյ մասին մեր ունեցած արտայայտութիւնն է: Ո՛չ մէկս կը փորձէ դատել զԱստուած: Աստուծոյ մասին մեր կատարած արտայայտութիւններն են, զորս կը հետազօտենք տրամաբանութեամբ: Պարզապէս, տրամաբանութիւնը կը հայթայթէ մեզի միջոց մը տեսնելու, թէ արդէօք այս արտայայտութիւնները ճշմարիտ են, եւ թէ արդէօք կը յարմարի՞ն Աստուծոյ ինքնութեան իրականութեան: Վերջապէս, տրամաբանութիւն կիրարկելով այս արտայայտութեանց, Աստուած չի քննարկուիր Իրմէ դուրս ելող որոշ օրինաչափերով: Տրամաբանութիւնը կը բխի Աստուծմէ: Տրամաբանութիւնը Աստուծոյ բանաւոր բնոյթին մաս մըն է, զոր տրուած է մեզի՝ Իր պատկերով: Աստուածաբանութեան մէջ տրամաբանութեան գործածումը կը նշանակէ որ մենք պարզապէս կը կիրարկենք Աստուծոյ քննարկումը մեր ունեցած արտայայտութեան, որ Անոր մասին է: Աստուծոյ կերպն է մեզի համար՝ մերձենալու ճշմարտութեան:

Տրամաբանութիւն գործածելը կերպ մըն է բանապաշտութեան: Բանաւոր ըլլալն ու բանապաշտ ըլլալը շատ կը տարբերին իրարմէ: Բանապաշտը կը ջանայ որոշել ամբողջ ճշմարտութիւնը բանականութեամբ: Բանաւոր Քրիստոնեաներ միայն կը ջանան յայտնաբերել ճշմարտութիւնը: Բանապաշտը թոյլ չի տար ո՛րեւէ փորձարական տուեալի որ փոխէ իր եզրակացութիւնները. չ՛ուզեր շփոթիլ իրողութիւններով: Բանաւոր անհատը հաշուի կ'առնէ իրողութիւնները, կը միաձուլէ զանոնք իր տեսլականին մէջ եւ երբեմն ալ կը փոխէ իր եզրակացութիւնները, երբ նոր իրողութիւններ կը յայտնուին: Աւելին, որոշ բանապաշտներ նոյնիսկ թոյլ չեն տար Աստուածաշունչ Մատեանին, որ փոխէ տրամաբանութեամբ իրենց ունեցած եզրակացութիւնները:

Բանաւոր անհատը, համեմատութեամբ, պիտի ընկալէ հակասութիւնը որպէս նշան մը, թէ սխալ է Աստուծոյ մասին իր ունեցած արտայայտութիւնը: Բանապաշտները կ'որոշեն Աստուծոյ մասին ըլլալիք ճշմարտութեան սահմանափակումները: Բանապաշտները կը գործածեն տրամաբանութիւնը միայն քննարկելու Աստուծոյ մասին իրենց ունեցած արտայայտութեան ճշմարտութիւնը:

Աստուածաշունչ Մատեանը կ'ըսէ որ Աստուած կրնայ ընել անկարելի. արդէօք սա չի՞ նշանակեր որ Աստուած սահմանափակուած է տրամա-

բանական սահմանափակումներով: Աստուած կրնայ ընել ինչ որ մարդկայնօրէն անկարելի է, բայց ո՛չ թէ իսկական կերպով անկարելի: Որոշ բաներ կան, որոնք անկարելի են, պարզապէս մարդկային սահմանափակումներուն պատճառով. օրինակ՝ քալելով պատին մէջէն անցնիլ, յարուցանել մեռածը, նոյն ժամանակ երկու տեղերու մէջ ըլլալ: Սակայն այս բոլոր օրինակները կարելիութիւններ են Աստուծոյ համար, որ մտելէն մարմին չունի, կեանքի տուիչն է, եւ մի՛շտ ամէնուրեք է: Ենթակայ չէ մարդկային սահմանափակումներու: Սակայն սա չի՞ նշանակեր որ տառացիօրէն Աստուած կրնայ ընել ո՛րեւէ բան, ներառեալ ինչ որ իսկապէս անկարելի է: Եբրայեցիներուն ուղուած Թուղթին մէջ գրուած է, որ անկարելի է Աստուծոյ համար որ սուտ խօսի (Եբր. 6.18): Յակոբոսի Թուղթին 1.13ին մէջ գրուած է, թէ Աստուած չի կրնար փորձուիլ եւ Տիմոթէոսի ուղուած Բ. Թուղթի 2.13ին մէջ ալ գրուած է, թէ անկարելի է Աստուծոյ համար որ հերքէ Իր ուխտը (այսինքն՝ ուխտագանգ չի՞ կրնար ըլլալ): Ասոնք անկարելի են կատարելապէս բարի Աստուծոյ մը համար՝ որ չի կրնար չարագործել:

Աստուած ոչ ալ կրնայ ստեղծել քառակուսի կլոր մը, ոչ ալ երկկողմանի եռանկիւն մը. այս պարագային՝ ոչ ալ կրնայ ո՛րեւէ մէկը նման ստեղծագործութիւն մը ընել: Ասոնք չեն կրնար գոյանալ, քանի որ ինքնահակասող են: Շրջանակ մը չի կրնար քառակուսի ըլլալ, քանի որ քառակուսին կը պահանջէ չորս ուղիղ կողմեր եւ սակայն շրջանակը՝ ո՛չ: Բոլոր եռանկիւնները կը պահանջեն երեք կողմեր, թէ ոչ չեն կրնար եռանկիւն կոչուիլ (կամ ըլլալ): Ասոնք անկարելի խորհուրդներ են, նոյնիսկ չենք կրնար երեւակայել որ կրնայ ըլլալ նման բան մը: Տրամաբանականօրէն անկարելիութիւն են: Նոյնն է պարագան ա՛յն գաղափարին, թէ Աստուած կրնա՞յ ժայռ մը ստեղծել, ա՛յնքան մեծ, որ չկրնայ շարժել: Ի՞նչպէս կարելի է ո՛րեւէ առարկայի մը ըլլալ ա՛յնքան մեծ որ գերազանցէ Աստուծոյ անհունութիւնը եւ զօրութիւնը: Եթէ Աստուած կրնայ ստեղծել զայն, ուրեմն նաեւ կրնայ շարժել զայն:

Նման ուսուցում մը բազմաթիւ տարօրինակ կեցուածքներ յառաջացուցած են: Ուսանող մը ըսած է իր դասախօսին. «Կրնա՞մ ցատկել լուսինին վրայէն»: Դասախօսը պատասխանած է. «Տրամաբանականօրէն կարելի է, եթէ կարենաս բաւարար մեծ ուսում մը ապահովել եւ անցնիլ երկրագուն-

դին քաջողական ոյժէն անդին: Սակայն մարդկայնորէն անկարելի է, քանի որ չկայ մէկը որ կարենայ այնպէս ցատկել»: Վստահ ըլլալով որ Աստուած կրնար ընել արարք մը, զոր ինք չէր կրնար, ուստի հարցուց. «Շատ լաւ, սակայն Աստուած՝ կրնա՞յ ցատկել լուսինին վրայէն»: Նշմարեց որ Աստուած անպայման կրնայ նման արարք մը գործել, քանի որ տրամաբանականօրէն կարելի է, նոյնիսկ եթէ մարդկայնօրէն անկարելի չէ. սակայն մոռցաւ որ Աստուած ամէնուրեք է՝ ամէն ժամանակ: Աստուած կարիք չունի ցատկելու լուսինին վրայէն: Արդէ՛ն անոր վրան է: Աստուած հոս-կամ-հոն եղող էութիւն մը չէ, ուստի չի կրնար ցատկել հոսկէ մինչեւ հոն: Ժամանակ մը ետք, դասատուն անդրադարձաւ որ պարզ պատասխան մը կրնար տալ ուսանողին. «Ո՛չ, Աստուած չի՛ կրնար ցատկել լուսինին վրայէն, քանի որ ոտքեր չունի՛...»:

Քանի որ Աստուած ստեղծած է տրամաբանութեան օրէնքները, ուրեմն ինչու՞ չենք կրնար կոտրել զանոնք: Վերջապէս, ստեղծած է նաեւ բնութեան օրէնքները, եւ ի՛նք կը կոտրէ զանոնք ամէն անգամ որ հրաշք մը կը գործէ: Մեծ տարբերութիւն մը կայ բնութեան օրէնքներուն եւ տրամաբանութեան օրէնքներուն միջեւ: Բնութեան օրէնքը պարզապէս նկարագրութիւն մըն է մեր շուրջ եղածներուն բնական գործունէութեանց, սակայն տրամաբանութեան օրէնքները աւելի բարոյական օրէնքներ են, որոնք ցոյց կու տան մեզի՝ թէ մեր ուղեղը ի՛նչպէս գործելու է, նոյնիսկ եթէ մեր մտածելակերպը այդպէս չէ: Բնութեան օրէնքները կը խօսին եղածներուն էութեան կերպին մասին. տրամաբանութեան օրէնքները կը խօսին եղածներուն էութեան անհրաժեշտ կերպին մասին: Այս իմաստով, ուրեմն, տրամաբանութեան օրէնքները նախագրական են (prescriptive), որ կը պահանջէ մեր հնազանդութիւնը, քանի որ հարկաւոր ենք մտածել տրամաբանականօրէն: Սակայն բնութեան օրէնքները նկարագրական են (descriptive) եւ մեզմէ չունին ո՛րեւէ պահանջ: Նաեւ, տրամաբանութիւնը կը բխի Աստուծոյ բանաւոր բնոյթէն, եւ Աստուած չի՛ կրնար փոխել իր բնութիւնը: Թէ ոչ պիտի հակասէ իր ամբողջ էութեան: Կարծէք թէ պիտի նմանի ինքզինք ուրացումի: Կարծէք Աստուած պիտի քայքայէր բարոյական օրէնքը, որ դարձեալ կը բխի իր բնոյթէն: Կրնա՞ք երեւակայել անարդար Աստուած մը: Կա՞մ չսիրող Աստուած մը: Ապա ի՞նչպէս կրնանք երեւակայել Աստուած՝ տրամաբանութեան օրէնք-

ները քայքայող մը: Զէ՞ք խորհրո՞ր որ կան որոշ վարդապետութիւններ, որոնք հակասական բնոյթ ունին. օրինակ՝ Երրորդութիւնը, Քրիստոսի Մարդեղինացումը, նախասահմանումը, ելլն.: Իւրաքանչիւր օրինակ կարելի է ցոյց տալ որ չունին իսկական հակասութիւն: Որոշ աստուածաբաններ գործածեցին ներհակութիւն օրէնքի կամ խօլակարծիք եզրերը, նկարագրելու համար այս վարդապետութեանց կարծուող հարցերը, սակայն այս եզրերն իսկ ունին իրենց մէջ յստակ հակասութիւն: Վստահաբար, ասոնք խորհուրդներ են, որոնք կ'անցնին մարդկային հասկացողութենէն անդին, եւ չենք կրնար լիովին հասկնալ զանոնք, սակայն հակասութիւններ չեն որ կ'ընթանան ընդդէմ տրամաբանութեան. օրինակ՝ Երրորդութեան վարդապետութիւնը. եթէ հակնանք որպէս Աստուած երեք անձեր է եւ սակայն միայն մէկ անձ, պիտի ըլլայ ինքնահակասական: Սակայն, Երրորդութեան ուղղափառ վարդապետութիւնը կ'ըսէ, թէ կան երեք անձնաւորութիւններ՝ մէկ էութեան մէջ: Ինքնահակասութիւն չկայ ասոր մէջ: Մարդկային բնութեան մէջ՝ երկրագունդի վրայ, տեսած ենք այս երեքէն մէկը ամէն անգամ որ փորձառութիւն մը կ'արձանագրուի, սակայն սա չի՛ նշանակեր որ անհուն էակ մը Աստուածային բնոյթով չի՛ կրնար գոյանալ որպէս մէկ անձէ մը աւելին: Ի՞նչպէս կարելի է... սա մեր հասկացողութենէն անդին է, սակայն ո՛չ՝ հակասութիւն:

Առնենք երկրորդ օրինակը՝ Քրիստոսի Մարդեղինացումը: Սա ինքնահակասութիւն պիտի ըլլար եթէ ըսուէր, որ Քրիստոս ունէր թէ՛ մարդկային բնութիւն եւ թէ՛ աստուածային բնութիւն՝ մէկ բնութեան մէջ: Բայց այդպէս չէ՛: Կ'ըսենք, որ Քրիստոս ունէր երկու՝ բնութիւններ միացած մէկ անձի մէջ: Քրիստոսի ո՛վ ըլլալը, որպէս անձնաւորութիւն նոյնն է թէ՛ իր աստուածութեան եւ թէ՛ իր մարդկութեան, սակայն ի՛նչ է Նա երբ կ'ըսենք, կը նշանակէ աստուածայնօրէն տարբեր է իր մարդկայնօրէն ի՛նչ ըլլալուն: Սա խորհուրդ մըն է, որ յայտնուեցաւ մեզի միա՛յն մասնակի կերպով, սակայն խօլակարծիք մը չէ՛ որ չկարեւանք լուծել:

Յաջորդ օրինակը՝ նախասահմանութիւնն է, որ շփոթած է շատերը: Որպէս բարոյականօրէն կատարեալ էութիւն մը, Աստուած չի՛ կրնար ստիպել ազատական մարդիկը ընելու ինչ որ պիտի չուզէին (կամ չընտրէին) ընել: Աւելին, ստիպողական ազատութիւնը հակասութիւն է: Սակայն քանի որ

Աստուած ժամանակի ոլորտէն դուրս է, ապագան ներկայի նման է Իրեն համար, նախապէս կը տեսնէ մարդուն ազատական որոշումները, եւ քանի որ չի ստիպեր մարդուն որոշելու մարզին մէջ, ուստի պատասխանատու կը համարէ մարդը իր առած որոշումներուն համար: Աստուած կը գործէ համոզիչ կերպով եւ ո՛չ թէ հարկադրողաբար: Տակաւին կ'ունենանք փորձառութիւնը մեր ազատական որոշումներուն, նոյնիսկ եւ մինչդէռ Աստուած տեղեակ է մեր առնելիք որոշումներուն: Հարկադրուած ազատութիւնը հակասութիւն է, սակայն Աստուծոյ գիտութիւնը մեր առնելիք ազատական որոշումներուն նկատմամբ՝ հակասութիւն չէ:

Հիմա, որ հարթեցինք առարկութիւնները ընդդէմ տրամաբանութեան սերտողութեան, եկէ՛ք տրամաբանենք միասին: Երկու տարբեր տեսակի տրամաբանում կայ, որոնց պարտինք ծանօթանալ: Առաջինը՝ հետեւողական կամ հաւաքաբանական տրամաբանութիւն (deductive կամ syllogistic logic), յառաջիկայ յօդուածներով պիտի անդրադառնանք ասոր մասին. ինչպէս նաեւ երկրորդին մասին՝ մակաբերական տրամաբանութիւն (inductive logic):

Norman L. Geisler
Ronald M. Brooks
Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱՃԵԱՆ

«Լեզուն ազգի ինքնութիւն պահած է եւ փոխանցած»
Յակոբ Պալեան

ՀԱԿԻՐՃ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷԶԵՐԷՆ

ՀԱՅ ՈՍԿԵՐԴԱՐԸ

Հայ ժողովուրդը Ոսկեդար մը ունեցած է: Ոսկեդար երբ կ'ըսենք՝ հինգերորդ դարն է, այսինքն՝ այն դարը, որ 409էն կը սկսի: Մինչեւ այդ դարը հայ ժողովուրդը հոգեպէս գերի էր օտարներուն: Հայ երկիրը այն օրերուն քաղաքական տեսակէտով ալ ճեղքուած էր ազդեցութեանց երկու գօտիներու. մէկ մասին վրայ Պարսիկները կը ճնշէին, միւս մասին վրայ Բիւզանդիոնը: Բիւզանդական բաժնին մէջ յոյն լեզուն ու մշակոյթն էր որ կը տիրէին. իսկ պարսկական ազդեցութեան շրջանին մէջ ասորական լեզուն է որ կ'իշխէր՝ որովհետեւ Պարսիկները թոյլ չէին տար որ հոն ուսուցուի յունարէնը, վախճալով որ յունական ազդեցութիւնը կը մտնէ իրենց շրջանէն ներս ալ: Ուրեմն Հայաստանի մէջ կը տիրէին երկու խորթ լեզուներ: Հայ մանուկը չէր կրնար ուսում ստանալ իր մայրենի լեզուով: Հայ երիտասարդը ստիպուած էր յունական եւ ասորական քաղաքներ երթալ զարգացում ձեռք բերելու համար: Հայ եկեղեցիներուն մէջ պաշտամունքը օտար լեզուներով տեղի կ'ունենար, ու ժողովուրդը նոյնիսկ չէր հասկնար հոն կարդացուած աղօթքները: Ահա այս հոգեկան գերութենէն ազատելու ջանք մըն էր որ եղաւ այն դարուն՝ զոր Ոսկեդար կը կոչենք: Ամենէն առաջ հայ գիր հնարեցին՝ որպէսզի հայ տառերով գրուի հայ լեզուն: Դպրոցներ բացին հայ լեզուով ուսում տալու համար հայ մանուկին: Հայ եկեղեցիներուն մէջ հայերէն աղօթք մտցուցին: Վերջապէս հայացուցին Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը փրկեցին օտար մտքի լուծէն:🌀

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԷՋԻ ՄԸ ԲԱԶՄԱԿՈՂՄԱՆԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱԿԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱՆԿԻՒՆԷ

Տարբեր առիթներով օգտագործած են ժողովներ Բեսսելեն մեջբերումներ: Պիտի թարգմանեմ ամբողջ հատուած մը, քանի որ, ամէն անգամ որ գայն կը կարդամ, կը խորհիմ որ կարծէք գրուած է մեզի համար: Եթէ բանագողութիւն ընէի եւ որպէս սեփական գրութիւն ներկայացնէի, ոչ ոք պիտի կասկածէր: Ըսողներ պիտի ըլլային, եւ անոնք բազմաթիւ են, որ կը չափազանցեմ, որ հոսանքին դէմ կարելի չէ երթալ: Բայց օտար գրողին նման քննադատութիւն չենք ուղղեր:

ԺՈՋԷՖ ԲԵՍՍԵԼ (Joseph Kssel), իր Սիրոյ եւ Կրակի Հող գրքին մէջ կը գրէ. «Ժողովուրդ մը կրնայ գոյութիւն ունենալ, աւելին՝ գոյատեւել, առանց իր կողմէ ընտրուած կառավարութեան, առանց իր ծոցէն ծնած հաստատութիւններու, նոյնիսկ առանց իրեն պատկանող հողի: Բայց եթէ չունենայ իրեն յատուկ լեզու, ան մեռած ժողովուրդ մըն է:

Լեզուն ցեղի մը հանճարին ամէնէն խոր, ամէնէն տարրական արտայայտութիւնն է: Ան է որ ձեւ կու տայ ուշիմութեան եւ զայն կը կաղապարէ նոյն քուրային մէջ: Ան է որ նոյն եւ մասնաւոր երանգ մը կու տայ զգայնութիւններուն: Ան միակ կայն է որ ըլլայ անթերի, նաեւ գերագոյն ապաստանարանն է պարտուած ազգի մը պաշտպանութեան:

Բոլոր ճնշուած ժողովուրդները այդ հասկցած են բնագոյականօրէն եւ աւելի պայծառութեամբ յաղթական ժողովուրդները, որոնք իրենց յաղթանակը կատարեալ համարած են այն ատեն, երբ իրենց նոր հպատակներուն մոռցուցած են այն լեզուն՝ զոր կը խօսէին նուաճումէն առաջ: Նոյն ձեւով այդ փորձած են Ռուսերը Լեհաստանի մէջ եւ գերմանացիները՝ Ալզաս-Լոռէնի: Եւ իրենց ձախողութիւնը այս մարզին մէջ նախատեսել կու տար աւելի ծանր պարտութիւն մը: Կը յիշեմ որ Իրլանդայի մէջ, «Թագին դէմ պայքար»ի հերոսական ժամանակներուն,

Շինն ֆեժնի պետերը կ'ըսէին որ Գելիկը անգլիացիները աւելի լաւ պիտի վտարէ մօտէն, քան մեր հրացանները»:

Joseph Kssel, Terre de feu

Հայերը եւ Իրենց Ազգային Լեզուն

Ազգային հիմնական եւ հիմնարար խնդիրները առաջնահերթութիւն ըլլալէ դադրած են: Պատշաճելու, բարօրութեան, գործնապաշտութեան, միութեամբ պաշտութեան, համաշխարհայնացման մասնակի եւ թիւր ըմբռնումներու յորձանուտին մէջ, ոչ միայն հայկական ընկերութեան վերնախաւը, այլ նաեւ ժողովրդական զանգուածները, որոնք կը յատկանշուէին իրենց ինքնութիւն պահելու եւ յարատեւելու բնագոյով, որդեգրած են տեղատուութեան ուղին: Տարբերութիւնները էական չեն, այլ կը կայանան արագ կամ դանդաղ անհետացումը տնտեսելու մէջ: Այս կեցուածքը արդարացնող փաստարկները պարզ են. տեղի կ'ունենայ ժողովուրդներու խառնուրդի (brassage), յառաջդիմութեան կարգախօսով, որ առաջին հերթին կ'անդրադառնայ ազգային լեզուներուն, ճամբայ հարթելով միակ եւ գերիշխող լեզուի մը տիրապետութեան, որ միաժամանակ կրողն է համաշխարհային նոր կարգի մը՝ ղեկավարուող սահմանափակ թիւով բազմազգ ընկերութիւններու կողմէ, որոնք, իրենց կարգին, կրողն են նոր դրամատիրութեան: Եթէ գիտակցական ցնցում մը տեղի չունենայ, գործնապաշտներու նախատեսութիւնները կ'իրականանան, եւ դասական ըմբռնումով ազգերը կ'անհետանան, նախատեսութիւն, որ չարագուշակի յռետեսական կեցուածք չէ: Իրատես պետք է ըլլալ տեսնելու համար սպառնալիքը: Իսկ առողջ եւ հեռանկարներ ունեցող ղեկավարութեան պարտականութիւնն է այս սպառնալիքի գիտակցութիւնը փոխանցել զանգուածներուն, որոնք գլխակորոյս ոչխարի հօտերու պէս կը տարտղնուին խորհրդային շրջանին բնական համարուող Ռուսիոյ անծայրածիր շրջանները, այժմ նաեւ Չինաստան, Նոր Զելանդա, Յունաստան, Շուէտ, Սպանիա եւ այլուր: Ոչ միայն Յո՞ երթաս ըսող չկայ, այլեւ օտար երկինքներու տակ տնտեսական յաջողութիւններու եւ հռչակի տիրացած անձերով ազգային հպարտութիւն կը մշակուի, կը քարոզուի, կարծէք թելադրելով այն մտածումը, թէ ազգապահպանումը ստորադասուած արժէք է, կարելորդ տնտեսական յաջողութիւնն է: Կը հիանանք անգլերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն կամ ա՛յլ լեզու տեղացիներէն աւելի լաւ խօսողներուն վրայ, իսկ երբ խնդիրը կը վերաբերի հայերէնի, ծակ-պտուկ գործնապաշտութեամբ կ'ըսենք, թէ այսպէս ալ կ'ըլլայ, այնպէս ալ, մեր պայմաններուն մէջ ասկէ լաւ չ'ըլլար, ընդունելով ներ խուժումներու հետեւանքով լեզուի թշուառացումը՝ կ'ըսուի թէ զայն

կը հարստացնենք, քանի որ լեզուն տեւաբար ընթացքի մէջ է, կը հետեւի ընկերամշակութային եւ տնտեսութեան հոլովոյթի, օտար բառերու եւ օտարաբանութիւններու կու տանք հայերէնի քաղաքացիութիւն: Այս վերաբերումները գումարուելով կը տեսնենք, որ ազգային խորքը կը կորսուի, տարբեր շապիկով եւ բաբելական տարբեր լեզուներ խօսող ծագումով հայեր պիտի ապրին, բնականօրէն, հոլովոյթը արդէն ընթացքի մէջ է քանի կը հեռանանք հայրենամերձ գօտիներէ, նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ լըւանթենի թեթեւսոլիկութեամբ, բայց անոնք դադրած կ'ըլլան ազգի շարունակութիւն ըլլալէ:

Զարմանալի է որ այս հիմնահարցը զանազան բնոյթի պետական կուսակցական, միութեանական որոշում կայացնող ժողովներու նիւթ չ'ըլլար: Հաղորդակցական միջոցները եւս համապարփակ քննութիւններու եւ վիճարկումներու առաջադրանքներով հրապարակ չեն գար: Կը գործենք այնպէս, որ կարծէք բնական եւ հաստատուն կացութեան մէջ գտնուող ժողովուրդ ըլլայինք: Կը զբաղինք դասական վարչական խնդիրներով, ճաշկերոյթ, պարանցիկ, քանի մը դասախօսութիւն, քարոզչութիւն, տնտեսութիւն, դիրքապաշտութիւն: Խորհրդային շրջանին, պետական ճնշումներով կատարուած բազմերես խաթարումներէն չենք ուզեր հրաժարիլ, Սփիւռքի մէջ լայնածիր եւ հեռանկարային գործունէութիւն չունինք, որպէսզի նախատեսուող աղէտի առաջը առնուի՝ կատարելով նպատակասլաց նիւթական եւ մարդկային ներդրումները: Դեկավարութիւնները կը գործեն առանց վիճակագրական տուեալներու: Հայաստանի Հանրապետութիւնը հրապարակեց տեղեկութիւն մը, ըստ որուն համալսարան մուտքի քննութիւններուն հայերէնը կը հանդիսանայ ամէնէն տկար առարկան: Սփիւռքի հայկական վարժարաններուն մէջ, քննութեան ներկայացնող դասարաններուն մէջ, յաճախ հայերէնի դասերը կը ջնջուին, կամ կը հասնին խեղճուկրակ նուազագոյնի: Հարց է, հայ սերունդ պահելու տեսակէտէ, թէ հայկական վարժարան յաճախող աշակերտները տուեալ գաղութի մը սերունդին ո՞ր տոկոսը կը կազմեն:

Հայ ժողովուրդի իրաքանչիւր անդամը հարկ է բերել հիմնահարցերու գիտակցութեան եւ չբաւարարուիլ ներկայ կամ գիտակից փոքրամասնութիւններով: Այս հաւաքական գիտակցութեան հասնելու աշխատանքը պատահական ձեւով տեղի չ'ունենար, հարկ է կազմակերպուիլ եւ նպատակադրել հասնիլ իրաքանչիւրին իր յարկին տակ, ինչ

որ կ'ենթադրէ լուսաբանական լայնածիր կազմակերպութիւն եւ գործունէութիւն, որ իր կարգին կը կարօտի մարդկային եւ նիւթական կարելոր ներդրումներու: Կը պատմեն որ առեւտրական ուսումնական մեծ հիմնարկի ամալերջի քննութեան հարց տրուած է, թէ հիմա որ կ'աւարտէք ձեր ուսումը եւ պիտի մտնէք կեանքի ասպարէզ, եթէ ձեզի տան մէկ միլիոն դոլար, ի՞նչ գործ կ'ընէք: Մրցանակ կը ստանայ ուսանողը որ կը գրէ երկու տող. 900,000 կը ծախսեմ ծանուցման եւ 100,000ով գործի կը ձեռնարկեմ: Հանրային կարծիք լուսաբանելու եւ զօրաշարժի ենթարկելու համար համոզիչ լուսաբանութիւն հարկ է հասցնել իւրաքանչիւրին:

Այսինքն, ազգային գաղափարախօսութեան իւրացումը զանգուածին կողմէ տօնական օրերու ճառերով չ'իրականանար: Այդպէս կ'ընենք եւ ապա կը դժգոհինք:

Ի՞նչ Պատահած է եւ Պատահածը Ինչու՞ եւ Ի՞նչպէս կը Ծարունակուի

Ի՞նչ կ'ըսէ պատմութիւնը: Կրկին եւ ուշադրութեամբ կարդանք Ժողէֆ Քեսսելի մտածումը. Ժողովուրդ մը կրնայ գոյութիւն ունենալ, աւելին՝ գոյատեւել, առանց իր կողմէ ընտրուած կառավարութեան, առանց իր ծոցէն ծնած հաստատութիւններու, նոյնիսկ առանց իրեն պատկանող հողի: Բայց եթէ չունենայ իրեն յատուկ լեզու, ան մեռած ժողովուրդ մըն է: Սասանեան, արաբական, օսմանեան եւ ճարական տիրապետութիւններու տակ Հայերը տոկացին եւ տեւեցին պահելով լեզուն: Անոնք որոնք կորսնցուցին լեզուն, նոյնիսկ պահելով անուն, դարձան ծագումով հայեր, վերջնականապէս ձուլուելէ առաջ շրջապատին մէջ: Յաճախ պէտք է յիշել Լեհաստանի Հայերը, ուրիշներ նաեւ, որոնք կորսնցնելէ ետք լեզուն, իրենց ազգանունները թարգմանած են, դաւանափոխ եղած են եւ խզուած են հայ ազգային իրականութենէն, պարզապէս դադրած են հայ ըլլալէ: Այսօր, երբ կը խօսինք հայկական գաղութներու եւ համայնքներու մասին, կու տանք թիւեր, յաճախ տպաւորիչ, որոնք տեսական են, իրականութեան չեն համապատասխաներ, հայ ազգային հասարակաց բունէն խզուած են, մերուելէ ետք ձուլուած են, քանի որ տեղական լեզուն իւրացնելու զուգահեռ, զիջած են ազգային լեզուն, որմէ այլեւս չեն ստացած գիտութիւն, արժէքներ, մշակոյթ, տարբերութեան գիտակցութիւն:

Օրինակ, Հնդկաստանի եւ Ծայրագոյն Արեւելքի Հայերը դիմացած են միմչեւ այն ատեն որ

պահած են լեզուն, այդ ընելու համար նույնիսկ նախաձեռնած են եւ հրատարակած առաջին հայ թերթը: Աստիճանաբար կորսնցնելով լեզուն, քանդած են տարբերութեան պատը, հետեւաբար ինքնապաշտպանութեան կարողութիւնը: Իսկ ժամանակակից Թուրքիոյ մէջ դեռ ինքնութիւն կը պահեն նույնիսկ կրօնափոխ եղած համշէնահայերը, քանի որ կը պահեն լեզուն, որ կը նշէ իրենց տարբերութիւնը, առանց սեփական կառավարութիւն ունենալու: Այս տուեալներու լոյսին տակ հարկ է մշակել հայ ազգային գաղափարախօսութիւն, ստեղծել զայն իրականացնելու միջոցներ, մանաւանդ աշխարհի այն գօտիներուն համար, ուր զանգուածները վտանգուած են, աւելի ճիշտ՝ դատապարտուած են անհետացման, եթէ գիտակցութիւնները արթնցնելու ընդհանուր զարթօնք չստեղծուի: Միացեալ Նահանգներու հայ համայնքները, որոնց անդամները կը գնահատուին շուրջ մէկուկէս միլիոն, ո՞ր տոկոսով իրապէս մաս կը կազմեն ազգային հաւաքականութեան, տակաւին, ո՞ր տոկոսը մաս կ'ուզէ կազմել: Իսկ Միացեալ Նահանգներու մէջ տոկալու եւ յարատեւելու համար արգելքներ չկան, ճնշումներ եւ պարտադրանքներ չկան, քանի որ ազգային-ցեղային խմբաւորումները ընդունուած են, այդպէս է երկրին պատկերը: Իսկ ուրիշ վայրերու մէջ քաղաքացիութիւնը ազգութիւնն իսկ է, առանց տարբերութիւններու:

Ըլլալու համար՝ տարբերութիւն պէտք է ունենալ, ապրեցնել այդ տարբերութիւնը: Իսկ ներկայ Հայաստանի գոնուած շրջանին մէջ եւ Սփիւռքի տարածքին, ի՞նչ է մեզ տարբերողը մեր զանազան շրջապատներէն, որպէսզի կարենանք գոյատեւել որպէս ինքնուրոյն ազգ: Առանց սեթեւեթի պիտի ըսենք մեր լեզուն, առանց որուն, ինչպէս կ'ըսէ ժողէֆ Քեսսել, կը դառնանք մեռած ժողովուրդ: Հետեւաբար, մեր զանազան առաջադրանքներու գլուխին տակ, պետութենէ, տնտեսութենէ, ցեղասպանութեան ճանաչումէ եւ հողային պահանջէ առաջ, պէտք է դնենք լեզուն, զայն վերադարձնենք իւրաքանչիւր հայու, բերենք իւրաքանչիւր Հայու յարկին տակ: Այս հեռանկարային տեսիլքէ բխած գաղափարախօսութիւն է, որուն համար չենք մշակեր ռազմավարութիւն, չենք ստեղծեր միջոցներ, առաւել կամ նուազ չափերով կը գործենք, առանց մարդկային եւ նիւթական լայնածիր ներդրումներու: Յաճախ պէտք է յիշել Վ. Խեչումեանի ա՛յն միտքը, որ եթէ այս առաջադրանքը չիրագործուի, գալիքը չ'ըլլար անցեալի շարունակութիւնը, այլ սկիզբ նորի: Թէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ այդ նորը, կախարդի աշկերտ-

ները միայն կրնան ըսել... Միացեալ կամ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքին միշտ կ'ապրի ժողովուրդ մը, ժողովուրդներ, մարդիկ, բայց անոնք պիտի ըլլա՞ն նախկինի շարունակութիւն: Կ'ուզե՞նք, եւ եթէ կ'ուզենք, մնալ անցեալի մը շարունակութիւն, ի՞նչ կ'ընենք: Որոշ է որ կարկտաններով եւ փշրանքներով նման պատմական առաքելութիւն կեանքի չի կոչուիր:

Այս խնդրին լուծումը կը կարօտի ընթացիկ վարչական կարգադրութիւններէ,՝ ճառախօսական-հռետորական, դիրքապաշտական եւ *էստերիշ-մընտային*,՝ տարբեր մտածողութեան եւ ծրագրումի, որոնց իրականացման համար հարազատ եւ ազգային ենթահող ունեցող մտաւորականութիւնը յանդգնութեամբ հրապարակ պէտք է գայ, ուղղակի դիմելով ժողովուրդի բնական ողջախոհութեան, քանի անոր ապագան խնդրոյ առարկայ է: Որպէսզի, առանց խուսանաւումներու եւ կեղծիքի, հայերէնով հիւսուի մեր հասարակաց կապը եւ վերստին ծնունդ առնէ դարերէն ժառանգուած ազգային գիտակցութիւնը:

Խօսինք Լեզուամտածողութեան Մասին

Հայերս կը գործածենք այնքան յատկանշական լեզուամտածողութիւն բառը, մասնաւորաբար՝ Հայաստան: Պարզ է որ մարդ կը մտածէ լեզուով, նույնիսկ երբ ինք իրեն կը խօսի, հետեւաբար լեզուն առանցքային նշանակութիւն ունի մտածման ստեղծման եւ զարգացման համար: Կը միջամտէ բառապաշարը: Սահմանափակ բառապաշարով լեզուն կը խեղճանայ եւ մտածումը, իր կարգին, չ'ունենար խորութիւն եւ երանգներ, կը մնայ նախնական վիճակի մէջ: Ասոր համար է որ կ'ըսուի թէ գրականութիւնը լեզու է, որ իւրաքանչիւրի հետ կը վերածուի ոճի, որ անկրկնելի է: Ան ազգի մը ինքնութեան անձնագիրն է, ինչ որ ըսել կուտայ իմաստասէր Լէոն Բրէօնզվիգի, որ բառերու ժառանգութիւնը գաղափարներու ժառանգութիւն է (*héritage de mots, héritage d'idées*): Եթէ բացակայի այս հիմնական ժառանգութիւնը, մտածողութիւնը կը դառնայ վարձու սենեակ, գաղափարները կը վերածուին ներածուած կարգախօսներու, անհատական եւ ընկերային կեանքի բոլոր մարգերուն մէջ: Ժողէֆ Քեսսելի խիտ մտածումը դիպուկ կերպով կը բնորոշէ մարդու, ազգի եւ լեզուի անքակտելի իւրայատուկ կապը: Երբ կ'ըսէ, թէ Լեզուն ցեղի մը հանճարին ամէնէն խոր, ամէնէն տարրական արտայայտութիւնն է, ան նկատի ունի անով իրականացան եւ իրականացող ստեղ-

ծագործութիւնը, որ կը ծնի հոգիներու մէջ: Ասոր համար է, որ բանաստեղծը՝ Վահան Թէքէեան կ'ըսէ՝ Քե՛զ, Հայ Լեզու, կը սիրեմ մրգաստանի մը նման, այսինքն՝ Լեզուն իր մէջ է, իրեն կը պատկանի, սնունդ կու տայ իրեն, կը ներշնչէ: Այսինքն, ազգի հանճարը կը դրսեւորուի ազգային Լեզուով, որ հաշուապահի թիւ-թուանշան չէ: Կրկնուած է եւ չէ մաշած Խաչատուր Աբովեանի խօսքը, ըստ որում՝ մարդ ի՞նչ ըսնի նման կ'ըլլայ, եթէ չըլլայ Լեզուն:

Ազգային Լեզուն հասարակ յայտարարն է ազգի անդամներուն միջեւ: Այսօր ալ, երբ տարբեր հորիզոններէ հայեր իրարու քով կու գան, հայերէնը կը հանդիսանայ հասարակաց հաղորդակցութեան միջոցը: Ազգային միասնութիւնը եւ ազգային Լեզուամտածողութիւնը կը դադրին այն օրը, երբ ազգի անդամները կ'ընտրեն հասարակաց տարբեր Լեզու մը, ուրիշի Լեզուն, իրենք ալ ձեւով մը կը դառնան ուրիշ, հասարակաց բունէն չեն ստանար իրենց աւիշը: Ժողէֆ Քեսսելի բացատրութիւնը Լեզուի մասին որձեւէ՞ք չէ: Կ'ըսէ. Ան է որ ձեւ կու տայ ուշիմութեան եւ զայն կը կաղապարէ նոյն քուրային մէջ: Ան է որ նոյն եւ մասնաւոր երանգ մը կու տայ զգայնութիւններուն: Քանի որ բառերով կը մտածենք, մեր զգացումները կ'արտայայտենք հայերէնի իւրայատուկ շեշտով, ըմբռնումով: Փորձեցէ՛ք պանդուխտ բառը թարգմանել, ան մեր օրերու *travailleur immigré* կամ *émigré* է, որ ցաւի, բաժանման, ողբերգութեան եւ ողբի պատկերներ չ'արթնցներ: Բայց պանդուխտը ամբողջ անցեալ մըն է, ճա-կատագիր, ողբերգութիւն, պատմութիւն: Լեզուն իրեն հետ կը բերէ յատուկ ըմբռնում եւ զգայնութիւններ: Փորձեցէ՛ք Չարենցի արեւահամը ըսել բաբելական տարբեր Լեզուով մը... Քանի որ հայերէնով կը ժառանգենք, չի՛ բաւեր ըսել կը սորվինք, յատուկ Լեզուամտածողութիւն, ան կը հանդիսանայ այն միւս հզօր հայրենիքը, որ մեզ պահած է դարեր շարունակ, երբ չենք ունեցած պետութիւն եւ հողը մեր բզկտուած կայսրութիւններու միջեւ: Հայկական սփիւռքները պիտի տոկան եւ տեւեն այնքան ատեն, որ պիտի ուզեն եւ պիտի յաջողին պահել Լեզուն: Այս իրողութենէն կարելի չէ խուսափիլ, անհատական կացութիւններ արդարանցնելու միտող շրջանցումներ ոչինչ կ'արդարացնեն, ոչ մէկ հեռանկար կրնան հրամցնել:

Ըլլալով բազմաթիւ դարերու խտութիւն ունեցող պատմութիւն, Լեզուն բնական կերպով պատգամ կը փոխանցէ, կ'ըլլայ գիտակցութիւն: Այս

իսկ պատճառով, Լեզուն եւ անոր ներշնչած Լեզուամտածողութիւնը քաղաքական իրաւ խորք ունին, որ մակերեսային չէ, անմիջականի եւ աթոռի հետամուտ չէ: Եւ հետեւելով տրամաբանութեան ընթացքին, ազգային իրաւ քաղաքականութեան ըմբռնումը կ'ենթադրէ Լեզուի եւ Լեզուամտածողութեան անսերտեւեթ ենթահողը: Իրաւ ղեկավարութիւնը երբ կ'անտեսէ այս հիմնահարցը աւագի վրայ կը հիւսէ քաղաքական բերդը: Մեր ժամանակակիցներէն Ռաֆայէլ Իշխանեան այնքան դիպուկ կերպով ըսած էր՝ առանց Լեզուի ի՞նչ ազգ...

Քաղաքագիտական պատրաստութիւն ունեցող անձեր կրնան կարեւոր ներդրում ունենալ, բերել իրենց գիտութեան նպաստը, բայց եթէ զուրկ են Լեզուամտածողութեան նպաստէն, հայոց ազգային հարցերը այլոց հարցերուն նմանցնելու կամ նոյնացնելու փորձութիւնը տեսաբար պիտի ունենան:

Ինչպէս քանիցս ըսած եւ կրկնած եմ, օրինակ, Հայ Դատին նուիրուելու համար հայերէն գիտնալ պայման չէ, բայց իմաստուն կերպով շարունակելու համար ազգային Լեզուի իւրացումը պայման է, թափանցուելու համար ազգի ոգիով: Այս մտածումը թող խրտչեցնող չհամարուի, այլ՝ լրացման կոչ:

Լեզուն՝ Ջրահ եւ Ջէնք

Լեզուն ազգային տարբերութիւնը պահելու, ա՛յլ ամբողջութիւններու մէջ չձուլուելու գրահ է: Յաճախ, ցոյցերու եւ ա՛յլ առիթներով, լսած եմ կարգախօսը. Տարբեր ըլլալու իրաւունք: Արեւմտեան երկիրներու մէջ ան կը կրկնուի զանազան փոքրամասնութիւններու կողմէ, անոնք ըլլան կրօնական, սեռային հարցերու, մորթի գոյն ի եւ այլն.:

Տիրող ոյժերը միշտ ուզած են պարտադրել իրենց Լեզուն՝ որպէսզի տարբերութիւնը ջնջեն: Գաղութարարները, իրենց բանակներուն հետ բերած են իրենց դպրոցները, գիրքերը, սորվեցուցած են իրենց պատմութիւնը այդ դպրոցներուն մէջ: Ժողէֆ Քեսսել ամենայն յստակութեամբ ամփոփած է այդ կացութիւնը. Բոլոր ճնշուած ժողովուրդները այդ հասկցած են բնագոյականօրէն եւ աւելի պայծառութեամբ յաղթական ժողովուրդները, որոնք իրենց յաղթանակը կատարեալ համարած են միայն այն ատեն, երբ իրենց նոր հպատակներուն մոռցուցած են այն Լեզուն, զոր կը խօսէին նուաճումէն առաջ: Նոյն ձեւով այդ փորձած են Ռուսերը Լեհաստանի մէջ եւ գերմանացիները՝ Ալզաս-Լոռէնի: Եւ իրենց ձախողութիւնը այս մար-

զին մէջ նախատեսել կու տար անելի ծանր պարտութիւն մը: Իսկ մենք ընդառաջ երթալով օտար լեզուներու, ի հեճուկս ազգային լեզուին, կրնանք նախատեսել ցեղասպանութենէն հայրենահանումէն անելի ծանր պարտութիւն մը: Այս տեղատուութիւնը մատներու արանքէն պէտք չէ դիտել, ֆրանսացիները կ'ըսեն ցուլը կոտօշներէն պէտք է բռնել... Այդ ընելու համար անվարան պէտք դատափետել տեղատուութեան ասպետները, վար առնել լուսապսակները, ճիշտ հունի մէջ դնել մարդկային եւ նիւթական ներդրումները: Այս կ'ընենք՝ կը տոկանք եւ կը տեսնենք, չենք ըներ՝ պատմութեան ծանր գլանը կը հարթէ մեզ եւ օր մը անցեալով կը խօսին մեր մասին, կը մտնենք մեռած ազգերու թանգարանը:

Ոչ ոք Հայ ժողովուրդին առջեւ մորթի գոյնի կամ կրօնական տարբերութեան խոչնդոտներ կը ստեղծէ, այս կարգի հարցեր չունինք: Ո՞ր տարբերութիւններու պաշտպանութեան համար հրապարակ պիտի գանք, մանաւանդ արտասահմանի մէջ, ուր կը գտնուինք հայրենահանման հետեւանքով: Բայց կարծէք կա՞մ մոռցած ենք հայրենահանումը եւ կա՞մ՝ վերջնական կը համարենք ստեղծուած կացութիւնը, ատարուած իրողութիւնը, եւ լեզուն կը դասենք անկարելոր եւ երկրորդական առարկաներու մառանը: Իսկ եթէ կ'ուզենք տոկալ եւ յարատեւել որպէս ազգի բեկոր, պիտի պահենք լեզուն, քանի որ, ինչպէս ժողէֆ Զեսսել կ'ըսէ, Ան միակ կապն է որ ըլլայ անթերի, նաեւ գերագոյն ապաստանարանն է պարտուած ազգի մը պաշտպանութեան: Եթէ կ'ուզենք օր մը իրապէս վերականգնիլ եւ վերականգնել խլուած իրաւունքները, պիտի պահենք գերագոյն ապաստանարանը, ճակատ յարդարելով ամէն կարգի տեղատուութիւններու դէմ, Հայաստան Հանրապետութիւն եւ սփիւռքներ:

Ի՞նչ կ'ըսէ պատմութիւնը: Որպէսզի Հայ ազգը կու չէրթայ Հայաստանը որպէս անար բաժնած կայսրութիւններու, տեղի ունեցած էր հրաջքը, քաղաքական, կրօնական եւ մտաւորական իշխանութիւններու արտակարգ գործակցութեամբ, եւ հայութիւնը օժտուեցաւ սեփական այբուբենով, լեզուով ժառանգութիւն ստեղծուեցաւ: Ի՞նչպէս սկսաւ Հայ ազատագրական պայքարը: Օգտուելով օսմանեան կայսրութեան բարենորոգումներէն, թափ առաւ կրթական շարժումը, հիմնուեցան դպրոցներ գաւառներու մէջ, ուրկէ եկան գրողներ, ազգային գործիչներ, յեղափոխականներ: Երբ ծարր ուզեց հայոց պահանջները լռեցնել, բանակ

չըրկեց, այլ փակեց դպրոցները: Մեր այսօրը անցեալի կրկնութիւնն է եւ չէ: Դպրոց փակող օտար ոյժեր չկան, բայց մենք անկարող ենք պահելու եւ բանալու այնքան դպրոցներ, որ հայ տղաք ափ չառնեն օտար վարժարաններու գուռը: Հարկ է նաեւ խօսիլ մեր թերացման մասին. չինք լուսաբաներ Հայ ծնողները որ իրենց զաւակները օտար վարժարան չըրկեն, անոնց հայերէն սորվելուն նախանձախնդիր ըլլան: Սկսելով ընտրանի համարուած շրջանակներէն:

Եթէ կը հաւատանք շեփոքուած կարգախօսերուն, Հայաստանի Հանրապետութեան զարգացման, Արցախի ազատագրական պայքարին, բռնագրաւուած Արեւմտահայաստանով Միացեալի ստեղծման, կրկին կարդանք, լսենք ՇԻՆՆ ՖԵՅՆՆԻ Իրլանդայի ազատամարտիկներու իմաստութիւնը, որուն մասին կը խօսի ժողէֆ Զեսսել. Կը յիշեմ որ Իրլանդայի մէջ, «Թագին դէմ պայքար»ի հերոսական ժամանակներուն, ՇԻՆՆ ՖԻՅՆՆԻ պետերը կ'ըսէին, որ Գէլիկը անգլիացիները անելի լաւ պիտի վտարէ մեր մօտէն, քան մեր հրացանները: Այդպէս վճռեց պատմութիւնը:

Այս հիմնահարցին տրուած պատասխանով պէտք է դատել ղեկավարութիւնները, այդ դատաստանը ընող կամ չընող մտաւորականութիւնը՝ իր կարգին:

Յակոբ ՊԱԼԵԱՆ

«Ոճրային երազներ չունին հայերը, բայց պիտի գիտնանք նաեւ, որ քաղաքակրթուած ըլլալ չի՛ նշանակեր ձեռնծալ մնալ, ապաքաղաքականալ, որքան ալ բարբարոս թուի այս բառը ո՞մանց նուրբ ականջներուն»

Յակոբ Պալեան

ՏԻՏԱՆՆԵՐԸ ԿԸ ԽՕՍԻՆ

Ուիտիյըր (Whittier) ըսած է. «Իւրաքանչիւր ճգնաժամ յառաջ կը բերէ իր խօսքն ու արարքը»: Գլխաւորաբար՝ մարդկային պատմութիւնը արձանագրութիւնն է եղելութեանց կարեւորն ու տպաւորիչը: Յունաստանի եւ Հռոմի օրերէն մինչեւ մեր օրերը, պերճախօսութիւնն ու դիւանագիտութիւնը յառաջ գացած են ձեռք ձեռքի: Բազմաթիւ մարդիկ, որոնք սրավարժ են, նաեւ հռչակաւոր են իրենց յուզող պերճախօսութեամբ: Ճառախօսութիւնը հինուց կար մարդուն մէջ: Հաւանաբար յուղարկաւորութեան դամբանականը եղած է առաջին հանրային ճառախօսութիւնը: Մինչ մարդը կը զարգանար՝ կարծէք զարգացաւ նաեւ ճառախօսութիւնը: Եւ ճառախօսութեան մէջ աւելի տաղանդաւորները դարձան օրէնսդիրներն ու կառավարիչները, ինչպէս նաեւ ղեկավարները: Երբ Աթենքի մէջ ծաղկեցաւ քաղաքակրթութիւնը, ճառախօսութիւնը դարձաւ կառավարութեան գեղարուեստն ու մշակոյթը: Այս աւանդութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ մեր օրերը:

Պիտի ներկայացնենք աշխարհի տիտաններու ճառերը, հետեւեալ նպատակներ հետապնդելով.

1. Լեզուի գեղեցկութիւն
2. Բառամթերքի ճոխութիւն
3. Մտածողութեան կառոյց
4. Շարահիւսութեան ձեւ
5. Բովանդակութեան լիցքաւորում

Ընտրուած ճառերն ու ճառախօսները պիտի ներկայացուին իրենց ժամանակի պարագաներուն ծիրէն ներս ու պիտի սկսինք Յունաստանէն, Պերիկլէսի ճառով:

Պերիկլէսի (Ն.Ք. 495–429) դարաշրջանը հռչակաւոր էր գեղարուեստութեան հոյակապ մշակումով: Պերիկլէս ուշիմ աթենացի դիւանագէտ մըն էր, որ մարդկութեան տուաւ յուղարկաւորական դամբանականներէն մեծագոյններէն մին, որ երբեք արտասանուած ըլլար: Այս ճառը տրուած էր Ն.Ք. 431ին, առաջին աթենացի զինուորներուն յիշատակին, որոնք ինկած էին Պելոպոննէսեան Պատերազմին:

ՅՈՒՂԱՐԿԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

Ինձմէ առաջ բազմաթիւ անհատներ ճառախօսած են նման առիթներով, գնահատած են ներկայիս մեր հնագանդուած օրէնքը յօրինողները, որոնք օրէնքի վերածած են մահաճառը այն անձանց համար, որոնք կը գոհեն իրենց կեանքը պատերազմելով իրենց երկրին համար: Իսկ ինչ կը վերաբերի ինձի, կը խորհիմ որ բաւարար է որ մարդիկ, որոնք գործնականօրէն փաստած են իրենց առաքինութիւնը, գործնականօրէն ալ պատուուելու են իրենց առաքինութեան համար, ինչպէս կը տեսնէք այսօր հանրային կեցուածքով մը կը կատարուի այս յուղարկաւորութիւնը: Շատերու առաքինութիւնը վտանգուելու չէ մէկ հոգիի մը պերճախօսութեամբ, որուն յանձնուելով ամէն վարկ, պերճախօսութիւն մը, որ կրնայ լաւ ըլլալ եւ կամ՝ վատ: Իսկապէս դժուար է, խոհականօրէն ընդառաջելու նման գաղափար մը, ուր նոյնիսկ հաւանական ճշմարտութիւնը հազիւ թէ կրնայ շահիլ որոշ վաւերացում մը: Ունկնդրողը, լուսաւորուած ըլլալով երկար ծանօթացումներով, եւ ունենալով ջերմ ու սիրալիր զգացումներ, կրնայ արագօրէն հռչակել ամէն ինչ անհաճոյ թուած՝ իր փափաքածին եւ կամ գիտցածին նկատմամբ, մինչդէռ օտարը կ'արտայայտուի ամենայն գերազանցութեամբ՝ սակայն նախանձէ գրգռուելով այդ արարքներուն նկատմամբ՝ որոնք իր իսկ կատարումներէն շատ աւելի վեհ են: Բանի որ փառաբանութիւններ կը զետեղենք ուրիշներու վրայ, որ հազիւ թէ կը դիմանան, երբ մարդիկ կ'երեւակայեն որ իրենք կրնան կատարել այդ քաջագործութիւնները, որ կը լսեն գործադրուած. կը նախանձին անձն վիճակին, որուն չեն կրնար հասնիլ, եւ իսկոյն կը հռչակեն՝ թէ ատոնք սուտ են, կամ կեղծիք են: Բայց եւ այնպէս, մինչ այս լրջութիւնը ունի իր ընդունելութիւնը մեր նախահայրերու հեղինակութեան մօտ, իմ պարտականութիւնն է նաեւ հնագանդիլ օրէնքին եւ ջանալ հայթայթել, որքան որ կրնամ, բարեմաղթանքն ու հաւանութիւնը իմ ամբողջ ունկնդրողաց:

Ուստի, նախ պիտի սկսիմ մեր նախահայրերէն, քանի որ թէ՛ արդարութիւնն ու թէ՛ պատշաճութիւնը կը պահանջեն մեզմէ, որ մատուցանենք յարգանքի յիշատակութիւն մը անոնց համար: Մեր երկրին մէջ անոնք պահեցին իրենք զիրենք հաստատ կայնութեան մէջ, եւ իրենց քաջութեամբ աւանդեցին յաջորդող սերունդներուն: Իսկապէս արժանի են փառաբանութեան, եւ աւելի՛ արժանի են մեր անմիջական հայրերը, քանի որ ընդար-

ձակելով իրենց իսկ ժառանգութիւնը ընդարձակ կայսրութեան տարածքին, որ հիմա կը տիրենք, անոնք կտակեցին իրենց աշխատանքը մեզի՝ իրենց որդիներուն: Եւ նոյնիսկ այս յաջողութիւնները՝ որ հիմա ներկայ ենք եւ տակաւին մեր օրուան զօրութեան եւ կորովին մէջ, ազնիւ կերպով բարելաւեցինք եւ կատարեցինք բազմաթիւ հայթայթումներ մեր Աթէնքին համար, որ այժմ ինքնաբաւ է ինքն իր մէջ ընդառաջելու ամէն պատերազմի ստիպողականութեան, ինչպէս նաեւ խաղաղութեան: Չեմ ուզեր թուել կատարուած զինուորական քաջագործութիւնները, կամ հաւատարիմ պաշտպանութիւնները թէ՛ մեր եւ թէ՛ մեր հայրերուն, որ կատարուեցան ընդդէմ ահռելի յարձակումներու՝ թէ՛ Բարբարոսներու եւ թէ՛ Յունացարդէն տեղեակ էք մանրամասնութիւններուն: Սակայն ի՛նչ միջոցներով եւ կամ պատճառներով բարձրացանք դէպի փառքի ու զօրութեան բարձունքները, ի՛նչ քաղաքական սկզբունքներով եւ ի՛նչ վարքով մեծցած ենք. նախ պիտի ջանամ ներկայացնել, եւ ապա պիտի անցնիմ գովասանելու մահացածները: Ըստ իս՝ ասոնք չեն կրնար անպատկառ միւթեր ըլլալ՝ ա՛յս առիթին. անոնց մասին եղող խօսակցութիւնը հարկ է որ ըլլայ օգտակար աթենացիներու ներկայ հսկայ հաւաքոյթին, ինչպէս նաեւ օտարաց:

Ունինք երանելի կառավարական վարչաձեւ մը, որուն շնորհիւ հարկ չենք զգար նախանձելու մեր դրացի պետութեանց օրէնքներուն, քանի որ մեր վարչաձեւը նոյնիսկ ծառայած է որպէս օրինակ ուրիշներու, եւ սակայն՝ նախատիպ է Աթէնքի մէջ: Եւ այս մեր վարչաձեւը, որ քիչերու չէ որ փոխանցուած է, այլ համայն ժողովուրդին, կը կոչուի ժողովրդապետութիւն (Democracy): Թէեւ շատ տարբեր է անհատական գետնի վրայ, սակայն բոլորս ալ կ'ըմբռնուինք նոյն ընդհանուր հաւասարութիւնը, որ մեր օրէնքները ատակ են պաշտպանելու եւ գերազանց պատիւներ՝ մինչ կը գերազանցենք մեր կենցաղավարութեան մէջ: Հանրային վարչակարգը սահմանուած չէ մասնայատուկ ընտանիքի մը, այլ հասանելի է միայն արժանաւորութեամբ: Աղքատութիւնը արգելք մը չէ, քանի որ ո՛վ որ կրնայ ծառայել իր հայրենիքին չի՛ հանդիպիր բարձրապատուութեան արգելքներու՝ իր աննշանութեան պատճառով: Կառավարական պաշտօններէն կ'անցնինք առանց խոչընդոտներու. կ'ապրինք միասին փոխադարձ գուրգուրանքով անհատական կենցաղավարութեամբ՝ առանց կասկածանքներու. չե՛նք զայրանար մեր դրացիին

դէմ՝ իր խառնուածքին պատճառով, ո՛չ ալ կը յայտնենք մեր երեսին վրայ դժգոհութեան դիմակը, որ կը ցաւցնէ՝ սակայն չի պատժեր, որպէսզի անհատական կենցաղի մէջ կը հաղորդակցինք առանց կասկածանքի կամ վնասի, մինչ չենք յանդգնիր ո՛րեւէ պարագայի նախատել մեր հանրութիւնը, ակնածանքով կը մեծարենք մեր իշխաններն ու օրէնքները, զխաւորաբար անոնք որոնք կը հատուցանեն վիրաւորեալներուն, եւ անոնց՝ որ անգիր են, եւ կը խզուինք անշնորհքէն: Աւելի՛ն՝ մեր օրէնքները հայթայթեցին մտաւորականութեան ամենայնախակի ընդհատումները հոգատարութեան՝ մատչելի դարձնելով հանրային զբօսանքներն ու զոհողութիւնները՝ տարուան ընթացքին, վայելչօրէն կատարուած են մասնայատուկ շքեղութեամբ, առօրեայ հաճոյքները, որոնք թեւ կու տան մելամաղցոտութեան: Մեր Աթէնքի մեծափառութիւնը պատճառ կը դառնայ, որ ամբողջ աշխարհ մը կազմաւորուի հոս, որով կը քաղենք ծանօթըմբռնչուում մը, թէ՛ մեր բերքէն եւ թէ՛ ա՛յլ ազգերու բերքէն:

Գալով պատերազմի պարագաներուն, կը գերազանցենք մեր թշնամիները, որոնք ենթարկուած են մեզի հակառակ եղող կերպերու: Քանի որ կը բացայայտենք Աթէնքը հանրային յաճախումներու, եւ չենք արտաքսեր ո՛րեւէ օտարական մը մեզմէ, որուն յառաջդիմութիւնն ու հետաքրքրութիւնը բերին զինք մեր մէջ, որպէսզի չըլլայ որ ո՛րեւէ թշնամի վնասէ մեզ տեսնելով այն ինչ որ բացայայտած ենք: Մեր վստահութիւնը չենք կեղրոնացներ պատերազմի եւ գէնքերու պատրաստութեան վրայ, այլ մեր սրտի ջերմութիւնն է որ գործի կը մղէ մեզ: Իսկ ուսումի պարագային, որոշ ազգերու երիտասարդութիւնը վարժած են տաժանակիր փորձերով, սատարելու համար այր-մարդոց նման՝ աշխատանքի եւ վարժութեան փորձերու, սակայն մենք՝ հակառակ մեր խաղաղ ու պերճաշուք կեանքին, կը դիմագրաւենք պատերազմի բոլոր վտանգները անվերջօրէն՝ ինչպէս ուրիշներ: Սակարելի է փաստել իրողութիւններով, քանի որ Լակեդեմոնեանները երբեք չխուժեցին մեր հողերը պարզապէս իրենց մարդոցմով, այլ իրենց դաշնակիցներուն միաւորուած զօրութեամբ: Սակայն երբ մե՛նք խուժենք մեր դրացիներուն հողերը, մեծաւ մասամբ կը նուաճենք առանց դժուարութեան թշնամիին երկրին մէջ, որոնք կը պատերազմին իրենց իսկ սեփական բնակիչները պաշտպանելու համար: Թշնամի մը չկայ որ կրցած է փորձարար իմանալ մեր ամողջ հզօրութեան զօրութիւնը,

քանի որ այդ հզորութիւնը բաժնուած է մեր ծովային արշաւանքներով, կամ հողային գետնի վրայ գործունեայ է տարբեր անկիւններու մէջ: Սակայն եթէ ո՛րեւէ տեղ մասնակցին օտար զօրութիւններ փոքր ծաւալով պատերազմի մը, եւ յաղթահարեն խմբակ մը մեր բանակէն, ստոյգ որ կը յաղթահարուին մեր միացեալ ոյժէն: Ի՞նչ կը սորվինք դէմ հանդիման գալով վտանգին, ըլլայ անգործօն վիճակի մէջ ըլլալու ատեն, եւ կամ գործունեայ. կա՛մ՝ ակելի բնական քան թէ ձեռք բերուած արիութիւն: Գոնէ ա՛յս բարիքն է որ ձեռք կը բերենք այս փորձառութենէն՝ թէ երբեք չենք թուլնար անպատեհութեան կալանաւորութեան ներքեւ, եւ երբ յանձն կ'առնենք վտանգը՝ ակելի նուազ քաջարի չենք ըլլար քան անոնք որոնք վարժ են վտանգի: Այսպէս, մեր ամբողջ գաղութը արժանի է արդարացի կերպով հիացումի. եւ տակաւին բազմաթիւ օրինակներ կան յիշատակելու:

Մեր ապրելակերպով ցոյց կու տանք վայելչութիւն մը, որ չափաւորուած է խնայողութեամբ, եւ կը մշակենք իմաստասիրութիւնը առանց ջլատելու միտքը: Կը ցուցադրենք մեր հարստութիւնը բարերարութեան ժամանակ, եւ ո՛չ թէ ունայն խօսակցութեամբ: Աղքատութիւն դաւանիլը ամօթ չէ ո՛րեւէ անհատի, եւ չկայ ջանք մը որ կը գործէ խուսափիլ այդ վիճակէն՝ որ ըլլայ ամօթալի: Յայտնի ուշադրութիւն մը կը տիրէ անհատներու մէջ, որ ուղղուած է թէ՛ անձնական մտահոգութիւններու հանդէպ եւ թէ՛ հանրային, եւ ուրիշներ ալ մասնակից են կառավարական կեանքի աշխատանքային հմտութեան մէջ: Քանի որ միա՛կ ազգը մենք ենք, որ կը խորհին թէ ա՛յն անձը, որ չի մասնակցիր կառավարական գործունեութեանց, ո՛չ թէ անփոյթ է, այլ՝ անպէտք: Բայց եւ այնպէս, տակաւին կը հռչակենք ամէնէն ուղիղ վճիռները, եւ շուտափոյթ ենք ըմբռնելու եղելութեանց ճշգրիտ իմաստը, առանց մտածելու՝ որ բառեր վնասակար են արարքներու, այլ՝ որ հարկաւորօրէն պատրաստ չենք նախապէս կատարուած վիճաբանութիւններէն, մենք հարկաւորուած կ'ըլլանք յառաջանալու գործադրութեան: Ահաւասիկ հոս է որ կը կայանայ մեր յատկանշական գերազանցութիւնը, թէ արարքի պահուն ցոյց կու տանք մեծագոյն քաջութիւնը, եւ սակայն նախապէս կը վիճաբանինք մեր առնելիք միջոցներուն պատշաճութիւնը: Ուրիշներու քաջութիւնը արդիւնքն է տգիտութեան. կանխամտածութիւնը կը դարձնէ զիրենք երկչոտներու: Եւ այս քաջութիւնը, անկասկածօրէն, ձեռք ձգուելու է, որպէսզի մեծագոյն հոգիի տէր դառ-

նանք, որ երբ մէկը կը դառնայ մեծ հոգիի տէր, կը դառնայ նաեւ նրբամտութեամբ զգայուն մէկը՝ պատերազմի թշուարութեանց եւ խաղաղութեան քաղցրութեան նկատմամբ. հետեւաբար նոյնիսկ նուազագոյն արգելիչներու իսկ չեն ենթարկուիր երբ դէմ հանդիման կու գան վտանգի դիմաց:

Նաեւ, բարերարութեան արարքներու նկատմամբ, կը տարբերինք շատերէ: Կը պահենք բարեկամութիւնը ո՛չ թէ բարեկամէ մը ստանալով, այլ տալով՝ պարտականութիւններ: Քանի որ ո՛վ որ կը գործէ ազնուութեամբ, ունի առաւելութիւն մը անոր դէմ՝ որ երախտագիտութեան օրէնքով պարտական կը դառնայ իր բարերարին: Պարտաւոր անձը կը ստիպուի գործել ակելի հետեւակ կեցուածքով, գիտակից ըլլալով, թէ վերադարձնելու է ազնուութիւնը որպէս վճարում մը եւ ո՛չ թէ հարկաւորութիւն մը: Եւ միա՛յն մենք ենք որ հոյակապ կերպով բարերար ենք ուրիշներու, ո՛չ թէ հետաքրքրուած շարժառիթներով, այլ զուտ ազատութեան շնորհիւ: Պիտի ամփոփեմ ինչ որ կը մնայ միայն ակելցնելով, թէ ընդհանուր առմամբ՝ մեր Աթենքը վարժարանն է Յունաստանի. եւ թէ իւրաքանչիւր աթենացի, որ մեր մէջ է, գերազանցօրէն կազմաւորուած է, իր անհատական ատակութեամբ, գործօն կեանքի զանազան փուլերու համար, ապրելով ամենաշնորհալի վարմունքով եւ առաքումի պատրաստագոյն սովորութեամբ:

Այս առիթով, չգործածեցի բառեր, այլ եղելութեանց ճշմարտութիւնը, այն բարձունքը, որուն հասաւ նման կեցուածք մը՝ անհերքելի փաստ մըն է: Քանի որ, այժմ, մենք աշխարհի միակ ազգն ենք որ փորձառաբար յայտնաբերուած է ըլլալ ակելի մեծ ու վեհ, տեղեկագրութեամբ, միա՛կ ազգը, որ կրցած է վանել յարձակող թշնամիներու ոյժը, ինչպէս նաեւ գերծ պահել իրենց պարտութիւնը զայրացման կարմրութենէն եւ ոչ ալ կը զիջին իրենց հարկատուներուն դժգոհութեան, որպէս մարդոց ենթակաները անարժան ըլլային հրամանի: Զօրութիւն ունենալու արժանիքը փաստելու կարիք չկայ: Ունինք հսկայական փաստեր ասոր նկատմամբ, որոնք իրաւունք կու տան մեզի յիանալու թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ապագայի դարաշրջաններուն նկատմամբ: Կարիք չունինք Հոմերոսի՝ որ հռչակեր մեր գովասանութիւնը. չկայ բանաստեղծ մը որ զարդարէ պատմութիւնը բանաստեղծութեան հմայքով, ուր սխրագործութեանց գաղափարները թոյլատրուելու են խստապահանջ յարաբերութիւններու կողմէ: Իւրաքանչիւր ծով բացուած է մեր նաւատորմիդներու կողմէն, եւ իւրաքանչիւր ցա-

մաքամաս թափանցուած է մեր բանակներուն կողմէ, որոնք թողուցին իրենց ետին յաւիտեանական կոթողներ մեր թշնամութեան եւ բարեկամութեան:

Նման վիճակի մը արդար պաշտպանութեան միջոցին, իրենց սեփական արհուրածան գոհերը, կ'արհամարհեն իրենց արհուրածան սպառնացող ակերները: Ասոնք պատերազմեցան արհուրածամբ եւ մեռան քաջաբար: Եւ համոզուած եմ, թէ ասոնցմէ ո՛վ որ վերապրեցաւ, պատրաստ է գոհելու իր կեանքը նման նպատակի մը համար: Այս պատճառով է որ ընդարձակեցի ազգային հարստութեան մասին եղող խօսքս, տալու համար յստակագոյն փաստը, թէ ներկայ պատերազմի ընթացքին ունինք շատ ակերի կորսնցնելիք քան մարդոյժ, որոնց հանրային առակելութիւնները շատ արժէքաւոր չեն, եւ նկարագրելու համար՝ իսկական փաստերով, ի՛նչ մեծ է անոնց արժանի յանձնառարութիւնը՝ որոնք այժմ ենթակայ են ինծի, եւ մեծագոյն մասը յանձնառարութեան, որ այժմ ունին՝ արդէն ստացած են: Քանի որ այն գովասանութիւններով որ տօնեցի ազգը շահած էր այս մարդոց նմաններուն քաջութեամբ: Եւ նման գովասանք մը, հաւանաբար, կարծուի որ չափազանցութիւն է, եթէ ուղուի ո՛րեւէ Յոյնի մը, բացի ասոնցմէ: Մահացու ժամանակաշրջանը, որ այս քաջ հոգիները նուաճուած են վստահագոյն փաստն է անոնց արժանիքին—փաստ մը որ սկսաւ անոնց կեանքով եւ ամբողջացաւ անոնց մահով: Քանի որ արդարութեան պարտք մըն է մատուցել գերազանց յարգանք ու պատիւ մարդոց, որոնք նուիրագործեցին իրենց կեանքը կռուելով իրենց երկրին համար, թէեւ ստորադաս ըլլան ուրիշներու նկատմամբ ամէն առաքիւնութեան մէջ, բացի արհուրածէ: Անոնց վերջին ծառայութիւնը կը ջնջէ նախկին անարժանութիւնները—որ կ'երկարաձգէ մինչեւ հանրութիւն. իրենց անհատական կեցուածքը հասաւ քիչերու: Բայց եւ այնպէս կեանքի ներկայացուցած հաճոյքներուն միջոցով ասոնցմէ ո՛չ մէկը դրդուած էր նահանջելու վտանգէն—ո՛չ իսկ ասոնցմէ մէկը ունէր ակերի նուազ շռայլ կեանք մը, այդ շողորթորթող յոյսին միջոցով՝ որ կը թերանայ, այդ ընդարձակ աղքատութիւնը, որ կարելի է փոխարինել առատութեամբ: Կար մէկ կիրք իրենց մտքին մէջ, որ շատ ակերի զօրաւոր էր քան ասոնք—վրէժխնդրութեան փափաքը իրենց թշնամեաց հանդէպ: Այս կիրքին վերաբերեալ, որպէս պատուարժան վարձատրութիւն մը, կամ մրձանակ մը, վտանգներու, յանդգնութեամբ փութա-

ցին դէպի նշանակէտ յագեցնելու վրէժխնդրութիւնն ու երկրորդական կիրքերը: Անստոյգ եղելութիւնը, որ արդէն ապահովեցին յոյսով, ինչ որ իրենց աչքերով տեսած էին յստակօրէն, որ կատարուելու էինք, վստահեցան իրենց սեփական արհուրածան՝ ամբողջացնելու համար զանոնք, նկատելով զանոնք ակերի փառաւոր, քան թէ պահպանեն իրենք գիրենք եւ ի միջ այլոց մեռնին սոյն ջանքի ատեն, քան թէ ենթարկուելով ապրին: Երկչոտութեան նախատինքն, իսկապէս, փախուստ տուին, սակայն ներակայացուցին իրենց մարմինը պատերազմի ցնցումին. երբ, անզգայ դարձած երկչոտութեան հանդէպ, սակայն յաղթական՝ յոյսով, կասկածամիտ յարձակումով իսկոյն թօթափեցին—եւ այսպէս արձակեցին պարտականութիւնը, որ քաջարիներ պարտական են իրենց հայրենիքին:

Իսկ գալով ձեզի, որ կենդանի էք, ձեր գործն է աղօթել ակերի լաւ վախճանի մը համար, սակայն ի մտի ունեցէք նաեւ, թէ ձեր պարտականութիւնն է պահպանել նոյն հոգին եւ ջերմութիւնը քաջութեան՝ ընդդէմ ձեր թշնամեաց. առանց դատելու այս կերպին պատշաճութիւնը՝ պարզ ճառախօսութեան հետ համեմատելով—ուր ո՛րեւէ մէկը որ թուլատու է խօսքերու հոսանքին, կրնայ ըսել ձեզի, թէ դու՛ք ինչ գիտէք, ինչպէս ինք, թշնամիին դէմ քաջափար կռուելու մէջ որքան առակելութիւն գոյութիւն ունի—փոխանակ ձեր առօրեայ մտածումներու խնդրոյ առարկան դարձնէք ներկայ գաղութին առօրեայ զարգացող մեծաշքութիւնը եւ սիրահարիլ անոր: Եւ երբ որ մեծասքանչ երեւի ձեր իմացողութեան, դարձեալ մտածեցէ՛ք՝ որ այս մեծաշքութիւնը ձեռք ձգուած էր քաջարի մարդոց կողմէ, այնպիսի մարդոց կողմէ՝ որոնք գիտէին իրենց պարտականութիւնը, եւ արարքի պահերուն՝ դիւրագագ էին ամօթի. որոնք, երբեւիցէ անյաջող ըլլար իրենց ջանքը, չխորհեցան որ անարգութիւն էր իրենց հայրենիքին, այսինքն՝ կարօտ ըլլալ ո՛րեւէ բանի, որ իրենց քաջարիութիւնը կրնար գործել, եւ այսպէս կատարեցին ամենափառաւոր պարգեւը: Այսպէս, նուիրեցին իրենց կեանքը հանրութեան, եւ իրենցմէ իւրաքանչիւրը ստացաւ գովասանք, որ երբեք պիտի չկործանի, շիրիմ մը՝ որ միշտ պիտի մնայ պայծառ—ո՛չ թէ անոնց ոսկրները պիտի շարունակեն փշրուիլ, այլ անոր մէջ անոնց հռչակը պահպանուած է, եւ մնայ այդպէս ամէն առիթի, երբ պատիւը գործադրութիւնն է բառերուն եւ արարքներուն, ուստի կը յիշատակուին յաւիտեանապէս: Քանի որ ամբողջ երկրագունդը շիրիմ մըն է մեծաշուք

մարդոց, ո՛չ թէ գրութիւնն է անոնց հայրենիքի մէջ եղող սիւներուն վրայ միայն՝ որ ցոյց կու տայ անոնց արժանիքը, այլ անոնց յիշատակը, որ ակելի լաւ է քան միւս բոլոր գրութիւնները, իւրաքանչիւր օտար ազգի մէջ, վերահաստատուած է ակելի ամրապնդուելով տիեզերական յիշատակութեան մէջ՝ քան թէ իրենց շիրիմին վրայ: Այս բոլորին իսկ, հետամուտ ըլլալով այս ազնիւ շառաւիղներուն, զետեղելով ձեր ուրախութիւնը ազատութեան մէջ, եւ ազատութիւնն ալ արիւթեան մէջ, պատրաստ եղէ՞ք դէմ հանդիման գալու պատերազմի բոլոր վտանգներուն: Քանի որ կեանքի շռայլ ըլլալը առաքինութիւն մը չէ անոնց մէջ, որոնց մէջ անպատեհութիւնները նուաստացուցած է զիրենք դէպի թշուառութիւն եւ վհատութիւն, ինչպէս որ այն մարդոց՝ որոնք կը ստանձնեն վտանգը հանգիստ կեանքը կորսնցնելուն եւ ըմբռնուին բոլոր օրհնութեանց, որ այս ներկայ աշխարհը կրնայ մատուցանել անյաջող ձեռնակներու: Ծարք մը հաճելի եւ յաջող առատութիւններէ ետք, ծախորդութիւնը ակելի կը սուզուի սրտին խորերը, քան թէ մահուան յարուածը, զոր կը ստացուի անզգալիօրէն կեանքի կորուստի եւ հանրային յուսադրութեան ատեն:

Այս պատճառով, այժմ մեզմէ անցնողներուն ծնողները, ո՛վ որ ներկայ է հիմա, կ'ուզեմ ըսել՝ չե՛մ ողբար-ակելի՛ն՝ կը մխիթարեմ: Ծատ լաւ գիտենք, անոնց ծնունդէն ի վեր, անոնք ո՛րքան եւ ի՛նչպիսի վտանգներու ենթակայ էին, եւ երջանկութիւնը կը պատկանի անո՛նց՝ որոնք հասած են կեանքի ամէնէն փառաւոր մակարդակին, ինչպէս որ ասոնք հասած են, որոնք այժմ ցաւի պատճառ են ձեզի, անո՛նք՝ որոնց կեանքը ստացաւ իր լեցուն չափը, երջանիկ են իրենց շարունակականութեամբ եւ հաւասարապէս ալ երջանիկ են իրենց վախճանով: Ճշմարտապէս գիտեմ, թէ ո՛րքան դժուար գործ մըն է տեղադրել մխիթարութիւնը ա՛յն կուրծքերուն մէջ, որոնք յաճախ պիտի յիշեն, տեսնելով ուրիշներու ուրախութիւնը. ուրախութիւն մը, որ ժամանակին իրե՛նք ալ կ'ըմբռնուէին: Եւ ցաւը չի՛ բխիր այս բարի բաներուն բացակայութենէն, որոնց փորձառութիւնը չենք ունեցած տակաւին, այլ կը բխի անոնց կորուստէն, որոնց վարժ ենք: Անոնք որոնք տակաւին անցած չեն ծննդաբերութեան տարիքը, թող մխիթարուին՝ որ տակաւին կրնան յաւելեալ ծնունդ տալ: Ծնելիք զաւակները պիտի ըլլան անհատական օգուտ մը ոմանց՝ միջոց մը ըլլալով անոնց մոռնալու այն անհատները, որոնք մեզմէ գացած են, եւ կրկնա-

կի օգուտ պիտի ըլլան այս զաւակները իրենց հայրենիքին՝ կանխարգիլելով անոր ամայութիւնը եւ հայթայթելով անոր ապահովութիւնը: Քանի որ արդարօրէն չենք կրնար հաւասար սեպել այս զաւակները ա՛յն խաւին՝ որոնք չունին զաւակներ, բացայայտելով զանոնք վտանգներու՝ իրենց իսկ ապահովութեան համար: Սակայն դու՛ք, որոնց տարիքը շա՛տ յառաջացած է, սեպեցէ՛ք ակելի մեծ բաժինը ուրախութեան ձեր ակելի երկար ժամանակին՝ որ կրցած է շատ ակելի օգուտ տալ, համոզուած ըլլալով ձեր սրտին մէջ, թէ մնացած ժամանակաշրջանը պիտի ըլլայ կարճ, եւ լուսաւորելով այդ միջոցը այս զաւակներուն շահած փառքով: Միայն հոգիին մեծափառութիւնն է որ երբեք չի ծերանար, ո՛չ իսկ հարստութիւնը, որ կը ցնծացնէ կեանքի վերջաւորութեան, մինչ ոմանք կը բաշխեն, պատիւի չափ:

Այժմ ձեզի՛ հանգուցեալներուն որդիներուդ եւ եղբայրներուդ, ինչ թիւով որ ներկայ էք այսօր հոս, յանդուգն պայքարի դաշտ մը բացուած է: Անոր՝ որ ո՛չ եւս է, ամէն ոք պատրաստ է յանձնարարելու, որպէսզի ինչ բարձունքի որ դիմէք ձեր անապատները, հազիւ թէ հաւասար պիտի սեպուիք, այլ որոշ չափով ստորադաս ասոնց: Նախանձը պիտի ջանայ ինքզինք պարտադրել ընդդէմ մրցակիցի մը, մինչ կեանքը կը յարատեւէ. սակայն երբ մահը կը դադրեցնէ մրցումը, խանդաղատանքը պիտի փառաբանէ առանց արգելքի:

Եթէ այս բոլոր ըսուածներէն ետք, ակնկալուի ինձմէ որ խօսք մը ըսեմ այրիներուն համար իգական առաքինութեան մասին, պիտի արտայայտեմ կարճ յորդորակով մը. Ձեր մեծագոյն փառքն է թերի ըլլալ ձեր սեռին պատկանող առաքինութեան մէջ, եւ կարելի եղածին չափով քիչ վերաբերութիւն ցոյց տալ այր-մարդոց՝ որ խօսին ձեր վարմունքին մասին. ըլլայ բարի խօսքեր կամ չար:

Այժմ, օրէնքով ինծի ինկած իշխանութիւնը կատարեցի, եւ ըսի ինչ որ խորհեցայ յարմարագոյնն էր այս ժողովին: Մեզմէ հեռացող բարեկամները, իրօք, պատուընեցան: Անոնց զաւակները, այսօրուընէ մինչեւ որ հասնին այրութեան հասակը, պիտի դաստիարակուին հանրութեան ծախսով՝ կառավարութեան, որ սահմանած է շատ օգտակար վարձատրութիւն մը ասոնց համար եւ բոլոր հանրային մրցումներուն կատարուելիք ապագայի աճիւններուն: Քանի որ ու՛ր որ մեծագոյն վարձատրութիւնները կը թելադրուի՝ առաքինութեան

համար, հոն պիտի ըլլան լաւագոյն հայրենասէր-
ները: Այժմ թող ամէն ոք յարգանք թող սգայ իր
մեկնած բարեկամին համար ու ապա հանգստա-
նայ:

Թրգմ. Կեր. Ներսէս ՊՈՅԱՃԵԱՆ

Կենսագրական Պօղոս Գուբելեանի

Գրող, հրապարակագիր Պօղոս Գուբելեան
հեղինակած է քսանէ աւելի գրական տարբեր
սեռի պատկանող ինքնուրոյն գործեր, որոնց-
մէ ցարդ տասնմէկը հրատարակուած ըլլալով
ծանօթ են գրասէր հասարակութեան: Իսկ անոր
ափրիկեան պատմուածքներու հաւաքածոն
լոյս տեսած է զանազան օտար լեզուներով:

Գուբելեանի գրական բազմակողմանի ու
բեղուն գործունէութեան ենթահող ծառա-
յած են Միջին Արեւելքը, Սեւ Ափրիկէն եւ
հուսկ ուրեմն՝ Ամերիկայի Միացեալ Նա-
հանգները:

Պօղոս Գուբելեանի գրականութիւնը իւրա-
յատուկ է այն առումով, որ ան երբեք չէ
փորձուած տուրք վճարել ու հետեւիլ տի-
րող գրական հոսանքներուն ու նորաձեւու-
թեան, նախընտրելով իրը ստեղծել:

Գուբելեանի գործերը ցարդ արժանա-
ցած են բազմաթիւ մրցանակներու եւ գրա-
սէր հասարակութեան գնահատանքին՝ իրենց
իւրայատուկ ոճին, շօշափած տարաշխարհիկ
բնանիւթերու եւ անմիջականութեան համար:
Հայկական Յեղասպանութեան հարիւրամեա-
կին նուիրուած ներկայ գործը լոյս տեսած է
անգլերէն իր տարբերակով «Mission to
Marash» խորագրին տակ:

ՍՈՒՐԲ ԿՈՅՍ ՄԱՐԻԱՄ՝ ՏԻԵԶԵՐԸ ԱՄԷՆԷՆ ՀԶՕՐ ՈՒ ԽՈՆԱՐՀ ԿԻՆԸ

Սուրբ Եկեղեցւոյ մէջ գեղեցիկ աւանդու-
թեան վերածուած են, Սուրբ Աստուածա-
նայ նուիրուած մայիսեան հոգեմորոգ ու վերապաց
աղօթքները, որոնք այս տարի յատուկ իմաստ մը
կը զգենուն, զուգադիպելով կարգ մը կարեւոր յո-
բելինական տօնակատարութիւններու: Եւ այսօր,
մասնաւորաբար, մայրերու օրուան տօնի նախօր-
եակին, կ'ողջունենք ու կը շնորհաւորենք ամէն
տարիքի հաւատացեալ Հայ մայրերը, ինչպէս նա-
եւ տիեզերքի ամէն գոյնի ու ցեղի բիւրաւոր միւս
մայրերը:

Վաղ մանկութենէս, Սբ. Աստուածածնայ տօնն
ու մարեմեան աղօթքները, յատուկ իմաստ մը,
քաղցրութիւն ու առինքնող հմայք մը ունեցած են
իմծի եւ իմ սերնդակիցներուս համար: Եւ զարմա-
նալի չէ, որ տասնամեակներ ետք, ամբողջ յիսուն
տարի Լիբանանէն հեռու, օտար երկինքներու
տակ ապրելէ յետոյ, դեռ բառ առ բառ կը յիշեմ
Սուրբ Կոյսին նուիրուած մայիսեան աղօթքներն
ու շարականները: Զմմառու վանքի Աստուածա-
մօր նկարը, որ Գլենդէլի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ
եկեղեցւոյ Սբ. Խորանն ալ կը զարդարէ, ամբողջ
կեանք մը մտապատկերիս մէջ դրօշմուած մնա-
ցած է ու պանդխտութեան դժխեմ տարիներուն,
որպէս հարազատ մայր՝ զիս հոգեպէս ու ֆիզի-
քապէս սնուցած ու սփոփած է:

Քրիստոնէայ աշխարհը ընդհանրապէս, ու
մասնաւորաբար իր հաւատքին մէջ ջերմեռանդ
Հայ ժողովուրդը, յատուկ սէր, ակնածանք մտեր-
մութիւն ու հարազատութիւն զգացած են Սուրբ
Կոյս Աստուածածնայ հանդէպ, որպէս մեր բոլո-
րին գորովագութ Մայր ու Բարեխօս: Իմ երկու
մեծ մայրերս Մարի կը կոչուէին, հետագային ա-
ներմայրս ալ միացաւ Մարիներու խմբակին, իսկ
երբ մէկ հատիկ աղջիկս ծնաւ զինքն ալ Հուրի
Մարիա կոչեցինք, ի պատիւ Սուրբ Կոյսին եւ ի
յիշատակ՝ մեր նախնիներուն: Գաբրիէլ հրեշտա-
կապետը, երբ Մարիամ անունով 16ամեայ նշան-
ուած հրեայ օրիորդին երեւցաւ, ծնկադրած,
համեստ ու խորապէս հաւատացեալ այդ աղջկան
խոստացաւ պաշտօն մը ու պատիւ մը, զոր իրմէ
առաջ ո՛չ մէկ մահկանացուն խոստացուած ու
շնորհուած էր: Արդարեւ, մարդկութիւնը իր ծոցէն
տուած է կին կայսրուհիներ, թագուհիներ, նախա-
գահներ ու վարչապետներ, մեծ ընկերութեան

տնօրէնուհիներ ու աստղանաւորներ, նոպէլեան մրցանակաւորներ ու ողիմպիական ակոյտանուհիներ, դերասաններ ու հանրայայտ գրողներ, սակայն ո՛չ մէկ ատեն, տիեզերքի սկիզբէն ի վեր, կին էակ մը հաւասարած է Սուրբ Կոյսին, դառնալու համար՝ Աստուածամայ՛ր, յղանալու Սուրբ Հոգիէն ու ծնելու մարդացեալ Քրիստոսը:

Դիւրին չէր սակայն բնագանցական (metaphysical) այդ յղացումը ինն ամիս կրել՝ յաջս նեղմիտ, նախնական հասարակութեան մը ու ատաղձագործ բարի նշանածի մը, որ դժուարին եւ ապերախտ պարտականութիւնը յանձն առաւ, «լռելու» երբ իր սիրած աղջիկը կը յղանար, ինչ որ երկնաւոր ոյժի մը կողմէ: Կը կարծեմ, որ առ հասարակ, քրիստոնէայ եկեղեցին, Հայր Յովսէփին բաւարար վարկ չի՛ տար, անոր քաջած մարդկային տառապանքներուն, հոգին ու միտքը կրծող մտմտութիւններուն, կասկածներուն ու ամէն օր ապրած խարխաբումներուն համար: Հայր Յովսէփ խոնարհ հերոս մըն է, ամուր բարոյականով աշխատասէր բարի մարդ մը ու մեծոգի Սուրբ մը, որ արժանի է մեր սիրոյ ու պատկառանքին: Սակայն, Սուրբ Աստուածածնայ խոնարհութեան ու զոհողութեան ոգիին, անոր համեստութեան ու նկարագրի շուշանաբոյր մաքրութեան ցարդ ոչ մէկ մահկանացու կրցած է հաւասարիլ:

Ամէն անգամ, որ պատմութեան էջերուն մէջ, ամուր բարոյականով, ապառաժեայ աննկուն կամքով, զոհողութեան ծայրագոյն դրսեւորումով յատկանշուող, անապատի աւազներուն ու մահուած կարաւաններու երկայնքին, իրենց ազգութեան ու պատուին համար, քրիստոնէական իրենց հաւատքին մէջ գերագոյն զոհողութեան դիմած, ամօթալի կեանքէն մահը նախընտրած, ցեղասպանութեան Հայ զոհերու մարտիրոսութեան մասին տրուած վկայութիւններուն կը հանդիպիմ, կը հաւատամ ու այնպէս մը կը պատկերացնեմ թէ անապատի կիզիչ արեւուն տակ, կեանքէ կեանք իրենց երթին մէջ, Սբ. Կոյս Մարեամ Աստուածածին բռնեց անոնց ձեռքերը ու զօրացուց անոնց կամքն ու վճռակամութիւնը, դառնալու մարտիրոսները՝ իրենց հաւատքին ու բարոյականութեան: Զիչ առաջ, խոնարհութեան մասին ակնարկեցինք: Կրնա՞ք երեւակայել Աստուածածնայ վիճակը, երբ գիտակցելով հանդերձ՝ թէ ինք ծնունդ տուած է Մարդկայնացած Աստուծոյ ու մեր Փրկչին, առանց մասնաւոր հպարտութեան ու սնափառութեան հովեր առնելու, քանի որ այս օրերուն երբ մէկու մը զաւակը փաստաբան կամ բժիշկ դառնայ, ալ հետը չես կրնար խօսիլ, այո՛ առանց ինքզինքը տեսնելու, ո՛րքէ կնկայ նման փայտով կերակուր եփէ, տաշտի մէջ Յիսուս Մանուկին շորիկներն ու հետագային՝ ատաղձագործի անոր հագուստները լուայ,

տան բակն ու սենեակները ալէ, աշխատաւոր դասակարգին համար կերակուր եփէ, հաց թխէ, շուկայ իջնէ բանջարեղէն գնելու եւ արտնի գործերով զբաղի, յետոյ ալ զաւակը մեծցնելէ ետք, անոր չարչարանքին ու խաչելութեան վկան դառնայ:

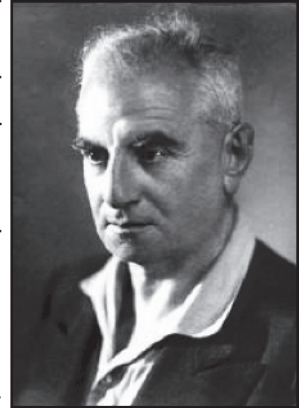
Սուրբ Կոյսին խոնարհութեան ու անձնագրութեան կարելի է հակադրել ներկայ դարուս բոլոր սեռերու մօտ ալ տիրական դարձած եսասիրութիւնն ու հպարտութիւնը: Անձնական փորձառութիւններէս մեկնելով, ես համոզուած եմ, որ աշխարհի բոլոր չարիքներն ու պատերազմները, ունեւորի ու զրկեալի միջեւ ծագած յեղափոխութիւնները, ուղղակի արդիւնքն են ընտրեալներու դասակարգին մօտ տիրող եսասիրութեան: «Ես ուսեմ ու լաւ ապրիմ, Աստուծոյ պատկերով ստեղծուած եղբայրս սովի ու բնաջնջման թող ենթարկուի»:

«Սիրեցէ՛ք զմիմիանս», Աստուածային պատգամը, եթէ այսօր Հայաստանի քաղաքական դեկավարութեան մօտ պահուէր, եթէ եսասիրութենէ մղուած, Հայաստանի շինարարները աղիւսն ու երկաթը չգողնային, որպէսզի ժողովուրդի զրկեալներու հաշուոյն զեխ կեանք վարէին, Հայաստանի երկրաշարժին զոհերուն թիւը հազիւ հարիւր հոգիի հասներ: Ձեր հայեացքը ու՞ր որ սեւեռէք, պիտի տեսնէք թէ չարիքին արմատը՝ մարդոց մօտ տիրական դարձած եսասիրութիւնն է:

Այո՛, Սուրբ Կոյս Մարեամին մեծագոյն արժանիքը, իր օրինակելի համեստութիւնն ու անձնագրութիւնն էր, անոր ջերմեռանդ հաւատքն ու հնազանդութիւնը Աստուածային Նախախնամութեան: Պատմական շարժապատկերներու մէջ յաճախ կը հանդիպինք, իշխանուհիներու եւ ազնուական տոհմի տիկնանց, որոնք իրենց ձեռքերը պաղ ջուրէն տաք ջուր չեն մտցներ: Նաժիշտներով եւ սպասուհիներով կը շրջապատուին, ադամանդակուռ մանեակներով ու ոսկեղէնով կը զարդարուին: Այդպիսի շռայլանք չտեսաւ Մարեամ Աստուածածին, Տիեզերքի ամէնէն հզօր ու ամէնէն խոնարհ Կինը: Ի զուր, կարգ մը աղանդաւոր հաւաքականութիւններ, կը ժպրհին նսեմացնել Սուրբ Աստուածածնայ բարեխօսութեան դերը՝ հոգիներու փրկութեան մեր յառաջադրանքին մէջ:

Ուրեմն, Սբ. Գիրքի մէջ նշուած Կանայի հարսանիքին, Իր մօր խնդրանքով՝ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոսի անդրանիկ հրաջքը, խորհրդանշական իր իմաստով բան մը չ'ըսե՞ր, մեր կեանքերն ալ փոխելու, մեզ փրկութեան առաջնորդելու Սբ. Աստուածածնայ գերբնական կարողութիւններու մասին: Հպարտ ենք, որ հայ ժողովուրդն ու եկեղեցին, դարերէ ի վեր, իրենց ամբողջ բջիջներով զգացած ու պաշտած են Սուրբ Կոյսը: Արդի Հայ կինը, ինչքա՛ն սորվելիք ունի Սուրբ Կոյսին օրինակէն: Իսկ մենք՝ տղամարդիկս, Հայր Յովսէփին

«ԹՈՒՐԸ ԵՒ ԹՐՔՈՒԹԻՒՆԸ»
ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆԻ ՍԵՒԵՌՈՒՄՆԵՐ ՏԱԿ
(Սարսափի եւ ճանաչումի Փորձառութիւնը)

1 915ի Հայկական Յեղասպանութեամբ՝ մենք Հայերս կորսնցուցինք Արեւմտեան Հայաստանը.- բնակչութիւն, հող, եկեղեցիներ, վանքեր, կառոյցներ, մշակութային կեդրոններ, արժէքներ եւ նիւթական անհաշիւ հարստութիւն, որոնց դիմաց մենք ներկայիս ունինք մեր ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆԸ: Ամբողջ Արեւմտահայաստանի տարածքէն մեզի մնացած է այդ ոյժը:

Սակայն, ամէն անգամ, երբ մենք՝ Հայերս կը նայինք ետ, 1915էն հասած մեծ ցաւի լեռնաշղթայ մը կը տեսնենք եւ հոն կանգ կ'առնենք քիչ մը՝ սարսափած: 1890ականներէն մինչեւ 1905, 1909 եւ 1915 թուականները՝ Թուրքին գազանութիւնը Արեւմտեան Հայաստանը ենթարկեց հալածանքի, բռնութեան եւ վերածեց բոցի, հրդեհի, դժոխքի եւ արեան ծովի: Մարդկային միտքը եւ երեւակայութիւնը ի վիճակի չեն պատկերացնելու եւ ըմբռնելու ահաւորութիւնը Հայկական Յեղասպանութեան քաղաքական եւ մարդկային երեսներուն եւ անոր դաժան իրականացումին, որ տեղի ունեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան սարսափազդու վայրագութեան մէջ: Հայութիւնը ենթարկուեցաւ չլուած ծրագրի մը, չտեսնուած բնաջնջումի մը եւ ամբողջ երկիր մը վերածուեցաւ ւաւերակոյտի կամ «Մոխիրնոց»ի (ինչպէս պիտի ըսեր ինքը՝ Օշական) եւ քաղաքակիրթ ժողովուրդի մը մշակութային դարաւոր հարստութիւնը ենթարկուեցաւ անվերադարձ փճացումի:

Պատմութեան մէջ տակաւին ո՛չ մէկ ժողովուրդ մնան արմատական եւ համատարած վայրագութեամբ բնաջնջումի ենթարկուած կամ արմատախիլ եղած է իր դարաւոր հողերէն, իր պատմութենէն, իր հոգեւոր եւ մտաւոր հարստութիւններէն, ինչպէս արեւմտահայութիւնը: «Յեղասպանութիւն»ը միայն ժողովուրդի մը ֆիզիքական ոչնչացումը չէ, այլ ենթարկուած հալածանքներու, սարսափներու, տանջանքներու՝ սպանութեամբ, սեռային բռնաբարութեամբ, նուաստացումի եւ հոգեբանական ճնշումի հետեւանքով ստացած հոգեկան ու մտային ծանր վնասները նաեւ:

Այսպէս է որ Թրքական գազանութիւնը, 1915ի

համբերութենէն ու մեծարտութենէն, անոր պատուախնդիր՝ կնամեծարութենէն ու զոհողութեան ոգիէն: Հայր Յովսէփ, արդարեւ, պատմութեան ամէնէն անկեղծ «Ֆէմինիստ»ը հանդիսացած է:

Խօսքիս մուտքին, Հայաստանի քրիստոնէացման 1700րդ տարեդարձի մասին արտայայտուեցայ: Դարուս սկիզբը եւ նոյնիսկ 1915ի Հայկական Յեղասպանութեան ժամանակաշրջանին, Հայ գանգուածները ծանօթ էին իրենց բարեպաշտութեամբ: Սակայն, երբ անհաւատ ու անաստուած համայնավարութեան ուսուցումը, անցնող 70 տարիներուն, ներթափանցեց մեր ժողովուրդին հոգիէն ու իմացականութենէն ներս, քիչ առաջ նշուած եսասիրութիւնն ալ վրան գումարելով, հասանք ներկայի անյոյս վիճակին, երբ փարթամ ապրողներու եւ հարստութեան մէջ յղբացողներու պատճառաւ, Հայաստան աշխարհը իր բնակչութենէն կը պարպուի: Վերջերս Հայաստանի Նախագահին նամակ մը յղեցի, ուր հարց կու տայի թէ «Մենք, իբր ժողովուրդ ու պետութիւն, բարոյական ի՞նչ հարթակներու վրայ կ'ողջունենք, Հայաստանի քրիստոնէացման 1700ամեակը...»:

Այս հարցի շուրջ կրնայի կարկինս լայն բանալ ու հասնիլ վերլուծական խորութիւններու, սակայն գիտակցելով ինծի տրամադրուած սահմանափակութեան, կ'ուզեմ խօսքս աւարտել կարճ խորհրդածութեամբ մը: Չսպասենք որ մեր կեանքին մէջ մեծ աղէտ մը պատահի, պաղատագին մեր հայեացքը Ամենակալին սեւեռելու, Սուրբ Աստուածածնայ բարեխօսութիւնը հայցելու, Աստուծոյ շնորհքին մէջ ապրելու ու մեր շուրջը բարիք սփռելու. թշուառին ծովացած արցունքը սրբելու համար չարաղէտ դէպքի մը չսպասենք: Երբ Տիրոջմէ շնորհ: կը խնդրենք, նիւթական բարիքներով չսահմանափակուինք: Աստուած, փերեզակային մտայնութեան չի՛ հաղործեր, բարձրանանք նիւթականէն վեր, գրկենք անհունը, հասնինք յաւերժին ու յաւիտեանականութեան: Սուրբ Կոյս Մարիամ Աստուածածին, մայրական իր գորովանգով, մեզի կը սպասէ:

Պօղոս ԳՈՒԲԵԼԵԱՆ

Յեղասպանութեամբ, Հայութեան մէջ թողուց ուժեղ լեղի համ մը, դառնութիւն եւ ... անբաւ զայրոյթ:

Բացէ՛ք Հայ ժողովուրդի Յեղասպանութեան, տարագրութեան եւ գաղթականութեան նուիրուած (Հայ եւ օտար լեզուներով) մեծ ու փոքր յուշերը կամ Հայկական քաղաքներու եւ գիւղերու Հայ բնակչութեան բնաջնջումը արձանագրող Յուշամատենները, դուք այն ատեն կրնաք հասկնալ Հայութեան խորքէն հասնող զայրոյթը եւ անոր տարողութիւնը՝ հանդէպ Թուրքերուն ստեղծած վախիճ, սարսափին, հալածանքին ու կոտորածին: 1915ի Դժոխքով Արեւմտահայութեան դարաւոր արմատները ցնցուեցան անմախքնաբար անտարբերութեամբ: Յ. Օշական կը դժուարի ըմբռնել ու բառերով սահմանել քաղաքական այդ սարսափագիտու իրականութիւնը: Իր գործերուն մէջ, 1915ի Յեղասպանական եղելութիւնը Յ. Օշական յաճախ կը կոչէ Գեհեճ, Դժոխք, Մոխիրոց, Սպանդ, Եղեռն, Աղէտ, Ոճիր, Աւեր, Ողբերգութիւն: Բոլորն ալ յատկանշական՝ մարդոց ապրող ջիղերը քայքայող եւ սպաննող: Հո՛ս է որ պետք է մեծնայ «Ամօթը»՝ Հայ ժողովուրդի տառապանքին հանդէպ «լուռ մնալու» ամօթը:

Ընդհանրապէս, մինչեւ 1950-60ական թուականները, թրքական հալածանքները, բարբարոսութիւնները, աքսորը եւ Յեղասպանութիւնը Հայութեան մէջ ստեղծեր էին «Սարսափ» մը: Այդ մէկը կը նշմարուէր յատկապէս Հայութեան ա՛յն սերունդին մէջ, որ փրկուէր էր եւ կամ հալածանքի, տարագրութեան, անարգանքի եւ որբութեան դառն համը ապրեր էր իբր հետեւանք 1915 Գեհեճին:

Յակոբ Օշական (1883-1948), խոհուն ու մարդկային խորութիւններ թափանցող եւ զարմանալի վերլուծումներու ենթարկող այս մտաւորականը, գրագէտը, վիպագիրը, մէկն է այդ սարսափները ապրող, այդ սարսափները պատմող եւ այդ սարսափները բացատրող...: 1914-1915 թուականներուն, Կ. Պոլսոյ մէջ, ան ութը անգամ ձերբակալուած է Թալաաթի ոստիկաններէն: Իսկ 1915ի ձերբակալութեան եւ աքսորի օրերուն, ան յաջողած է պահուրտած մնալ:

Անոր գրական ու վէպերուն աշխարհը՝ 1890-1915 տարիներու Հայ ժողովուրդն է, Հայաշխարհը, դրացի թուրքը, թրքութիւնը՝ իր ահաւոր վայրագութեամբ, մոլեռանդութեամբ...: Օշական՝ ձեռով ու խորքով չափագանց ինքնատիպ հեղինակ մըն է իր գործերուն մէջ:

Գրականութեան վրայ մեր կեդրոնացումի պատճառներէն մէկն է, որ գրականութիւնը միշտ եղած

է եւ կը մնայ ո՛րեւէ ժամանակաշրջանի ճշգրիտ արտացոլումը կամ ամբողջական պատկերացումը քաղաքական դէպքերուն, մարդոց կենցաղին, յարաբերութիւններուն, բարքին, մտածողութեան եւ գործերուն: Յ. Օշականի շնորհիւ, իբր անհերքելի փաստ, մենք ունինք Արեւմտահայութեան կեանքը, հեգեթանութիւնը՝ Յեղասպանութենէն առաջ եւ Յեղասպանութենէն ետք:

Օշական ծրագրած է ձեռնարկած է «Թուրքը» Հայ Գրականութեան մէջ ներկայացնելու «Մնացորդաց», «Հաճի Մուրատ», «Հաճի Ապտուլլահ», «Սուլէյման Էֆենտի» վէպերով, «Կայսերական Յաղթագութիւն» համառօտ պատմուածքներու շարքով՝ ուր կը գտնենք «Կրէժը», «Տանտանը» եւ ա՛յլ յատկանշական պատմուածքներ:

Պէտք է կարդալ Օշականին հոգեբանական խորութիւններով ու վերլուծումներով լեցուն այս գործերը՝ ճանչնալու համար թէ՛ մենք մեզ եւ թէ՛ «Թուրքը» եւ Թուրքին ստեղծած ֆիզիքական եւ հոգեբանական սարսափ ազդող ճնշումները, տառապանքները, ... ակերը:

Յիշուած վէպերով եւ պատմուածքներով Յ. Օշական փորձեց Հայութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացնել Հայութեան հոգիին եւ անոր մտածողութեան մէջ նստած եւ զայն բնաջնջել փորձած Թուրքին եւ Թրքութեան վրայ...: Ի վերջոյ, «Ամբողջ ժողովուրդ մը, անմախքնաբար փոթորիկի մը մէջ, բնաջինջ էր եղեր... եւ 1920ին ո՛չ Հայ գիւղը, ո՛չ ալ Հայ քաղաքը ունէին գոյութիւն»¹:

Գրականութեան մէջ, Օշական վարպետօրէն վերարտադրած է իրական ապրուած եղելութիւնները, առանց ակելորդ յօրինումներու, հարազատօրէն արձանագրելով Արեւմտահայութեան անցած արիւնալից ճամբան, քանի որ «Տակաւին չէին պաղած հողին ձայները ու մենք մտիկ կ'ընէինք մեր բարքերէն ամէն փշրանքի»²: Ան ուզած էր վերակենդանացնել իր ժողովուրդէն ահաւոր ոճրագործութեամբ մը խլուած թէ՛ հողային տարածքներու եւ թէ՛ բարքերու համայնապատկերը եւ յանձնել գալիք սերունդին:

Օշական ամբողջ էութեամբ ապրեր էր Արեւմտահայութեան դժոխային կեանքը թրքական ոչնչացնող տիրապետութեան եւ հալածանքին տակ: Ծնած օրէն ճաշակեր էր թուրքին կողմէ պարտադրուած ստրկային բոլոր վիճակները: Այսինքն՝ Օշական ձեւաւորուէր էր Հայուն դէմ ծայրայեղ ատելութեամբ լեցուն «թրքական» միջավայրին մէջ:

Օշականի գրական վաստակին ամէնէն արժէ-

քաւոր ու մնայուն մասը կը կազմեն իր վէպերն ու վիպակները: Եռահատոր «Մնացորդաց» վէպով՝ Օշական պատկերեց, ապրեցաւ, իր զգայարանքներու բովէն անցուց քաղաքներուն եւ գիւղերուն Հայ կեանքը մինչեւ Տէր Զօր եւ անելին՝ թուրքը ներառեալ: «Մնացորդաց»ը կը նուաճէ ԺԹ. դարու կէսերէն մինչեւ տարագրութեան դժոխքը երկարող մեր ժողովուրդին դաժան կեանքին եւ ապրումներուն գումարը: Բոլոր վէպերուն եւ պատմուածքներուն մէջ, «Մնացորդաց»ն ալ ներառուած, Օշական յաջողեցաւ պատկերել Հայութեան դէմ իրագործուած Յեղասպանութեան հետեւանքը եւ Թուրքերուն գործած աները մեր հոգեբանութեան եւ մեր էութեան մէջ: «Մնացորդաց»ին մէջ տեղ գտած են այդ օրերու Հայութեան մղձաւանջը, Հայութեան հաւաքական կեանքին մէջ ստեղծուած խռովքը:

Անոնք, որ Օշականի աշխարհը պիտի աշխատին խորաչափել, պիտի զարմանան անդունդներէն բխող ալիքներու յորդութիւնը կեանքի հեղեղին: «Մնացորդաց»ի բովանդակութիւնը տեսարանցած ու ցնցած է հեղինակը: Այդ վէպը լարում մըն էր, որ կը քանդէր Օշականին ջիղերը: Իր ինքնակենսագրութեան մէջ ան կը խոստովանի թէ այս վէպին «էջերը զինքը կը ցնցէին ժամերով»³: Իր ժողովուրդի Յեղասպանութեան ահաւոր ուժգնութիւնը կը կրէր իր ներսը, ահաւոր կնիքը իր ժողովուրդին վրայ գործադրուած գազանութեան:

Օշական այն քիչերէն է, որ յաջողած է թափանցումը մեր պատմութեան, ո՛չ իբր թիւ եւ անուն, այլ իբր իրաւ այն աշխարհը, ուր իրարու ետեւէ սերունդներ աճեցան արիւնի եւ կրակի մէջ:

Այս իմաստով «Յ. Օշականի գրականութիւնը բեւեռում մըն է Աղէտին շուրջ...: Ան քիչերէն եղաւ, որ Աղէտը դիմակալեց, տարաւ զայն մտածումի մը կարելիութեան, բացաւ մտածումը անոր ապշեցնող պարապին: Միակ շահեկան երեւոյթը այս բացառիկ ու պայծառ գիտակցութիւնն է, որ Աղէտ կոչուածը հողի, թիւի, սպանդի ու ոճիրի խնդիր մը չէ միայն...: Աղէտ կոչուածը ամէնէն առաջ մտքի հարց մըն է»⁴:

Օշական ինկաւ ճիշտ այն ճամբուն վրայ, որուն սարսափները պատմելու ձեռնարկեր էր: Վկայ իր եռահատոր եւ անաւարտ «Մնացորդաց» վէպը կամ իր իսկ կեանքին նուիրուած ինքնակենսագրութեան հաստատիոր հատորը: Ան հրաշքով փրկուած էր Հայաջինջ սպանդէն...:

Յակոբ Օշական Թուրքին եւ Թրքութեան մնայուն մղձաւանջը ունեցած է: Ապրած է Թուրքին հոգեհան քաղաքականութիւնը, հալածանքը, վայրագութիւնը,

բարբարոսութիւնը, անասնութիւնը, որոնք յատկապէս իր վէպերուն, պատմուածքներուն եւ 646 էջնոց իր ծաւալուն ինքնակենսագրութեան մէջ (Համապատկեր..., Ժ. հատոր) ինկած են յատուկ սեւեռումներու, վերլուծումներու, դատումներու եւ ուժեղ հաստատումներու: Ան ինքնիր մասին կը վկայէ.- «Օշական ապրած է թուրքը, անոր բանտերուն մէջ ու անցած է անոր պալատներէն, ճանչցած այդ ժողովուրդին մէջ աղբն ու ոսկին ու հասկցած զայն» եւ ուրիշ տեղ մը՝ թէ ինքը «Թուրքը լայնօրէն ճանչցած էր իր բոլոր խաւերով»⁵:

«Մնացորդաց» վէպը, օրինակ, կը գրէ ինքը՝ Օշական, թուրքին ահովն ու խորհուրդով երկնուած է, վասնզի պատանի Օշականը իր արեան դրութեան մէջ առած էր կնիքը այդ սարսափին աշխարհի ամէնէն թուրք քաղաքին մէջ: Յետոյ ամբողջ վէպեր կու գան թուրքէն...: Օշականի վէպին մէջ թուրքը եթէ ո՛չ նոր, գէթ քիչերու ծանօթ ցեղի մը կը պատկանի: Եւրոպան անկէ ոչինչ գիտէ: ... Օշականին բոլոր թուրքերը հիմնովին գերծ են ռոմանթիզմէ, վասնզի թուրքը ինքնին դեռ այդ վիճակին անընդունակ անասունն է»⁶:

Անոնք, որ չեն գիտեր կամ չեն ճանչնար «Թուրքեր»ուն հաւաքական ոճիրին մէջ անզէն-անմեղ մարդեր փողոտելու արարքին անասնութիւնը, չեն հասկնար աշխարհը ուրիշ լոյսի տակ:

Այս միտքը եւ անոր ծանրութիւնն ալ կու գան Օշականեան աշխարհէն: Օշականին ենթաշխարհը «կեցուածք» մըն է, ահ ու սարսափի, զայրոյթի եւ ըմբոստացումի հսկայ հրաբուխ մը՝ Թուրքին բարբարոս անասնութեան դէմ: «Ոճիրին մէջ... թուրքը ընտանի կը զգայ ինքզինքը»⁷: «Օշական առած է կէս դարու վրայ ամէնէն յաճախուած տառապանքով մը իր ժողովուրդին անսկիզբ ու անվախճան ողբերգութիւնը: Հազիւ քսան տարի մը ան գերծ է թուրքէն, բայց չէ ազատած անոր մռայլ մղձաւանջէն»⁸: Ան շարունակ ապրէր է հալածանքի եւ մահուան սարսափով եւ մինչեւ կեանքին վերջը տառապած է այդ դժոխսային յիշողութեամբ, մղձաւանջով: Ան իր մասին կը շարունակէ գրել.- «Տեսար երբ կը մորթէին, երբ դիակները կը նետէին բաղնիքներու հնոցները: Եղար նեղ մուտքերուն մէջ ու եղար պալատներու ահին ու սարսափին հետ հաղորդ անոնց ահաւոր ալ իգութեան»⁹:

Կը խուսափիմ այլեւայլ հարցումներէ: Կ'ընտրեմ միայն անոնցմէ մէկը.- Ի՞նչպէս վստահիլ Թուրքին:

Ծանօթ է մեզի Թալաաթ Փաշային եւ նահա-

տակ գրագետ Գրիգոր Զօհրապին միջեւ եղած «սերտ» բարեկամութիւնը: Թալաաթ ապահոված էր թէ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ Գրիգոր Զօհրապին ոչինչ կրնար պատահիլ: ... Քանի մը օրեր ետք՝ Գր. Զօհրապ կը ձերբակալուի եւ բանտ կ'առաջնորդուի ուրիշ Հայ Մտաւորականներու հետ:

Պարտաւոր էինք նախագալ գալիք Մեծ Աղէտը՝ Յեղասպանութիւնը, որ կը նիւթուէր մեր ժողովուրդին գոյութիւնը ջնջելու չափ ահեղ եւ ընդարձակ:

Ի՞նչպէս վստահիլ Թուրքին:

Պատմութիւնը վկան է.- ժողովուրդ մը աննախընթաց դժոխքի մը մէջ ենթարկուեցաւ բնաջնջումի... ամէնէն գազանային ձեւերով եւ տարողութեամբ: Կը խորհի՞ք թէ պաղած են ձայները մեր հողին: Այս իրականութիւնը շատ թանձր է, տրտում, տառապագին... իր ընդարձակութեան ամբողջ սարսափով: Մեր ժողովուրդին ամէնէն խռովիչ հանգոյցը եւ ամէնէն յաճախուած ողբերգութիւնը:

Յ. Օշական տեղ մը կը գրէ.- «Պատմութիւնը միշտ կեանք է»¹⁰: Ուրեմն, Օշական ապրող պատմութիւնն է, յիշողութիւնն է, վկայութիւնն է Հայութեան սարսափելի ապրումներուն: «Թուրքը, կը հաստատէ Օշական, չի՛ բաւեր տեսնել: Պէտք է գայն զգալ: Ու ատոր համար պարզ է ճամբան: - Գերութիւնը: Եւրոպական երկու մեծ ազգերէն (Անգլիա եւ Ֆրանսա) բաւական թշուառականներ զգացին ստիկա Իրաք եւ Կիլիկիա: Անոնք պարտաւոր էին իրենց յուշերը գրել: Այն ատեն աշխարհը կը հասկնար Հայկական Ողբերգութիւնը»¹¹:

Պատմականօրէն չափազանց կարեւոր, նշանակալից եւ արժէքաւոր են Յ. Օշականին մեզի փոխանցած յիշողութիւնը, ապրած ահի ու սարսափի, թուրքը մէջէն ճանչնալու փորձառութիւնը, ինչպէս նաեւ գազանային բարբարոսութեան մասին անոր դիտումները, դատումները, վերլուծումները, բացատրութիւնները, հաստատումները, վկայութիւնները եւ ինչու՞ ոչ՝ նաեւ անոր ներքին պատգամը: Օշական ապրած է շրջաններն ու մարդերը տարօրինակ հեռզգայնութեամբ եւ խոր թափանցումով:

Կը կրկնուի հարցումը.- Ի՞նչպէս վստահիլ Թուրքին...:

Իսկապէս մեծ է ապրուած փորձառութիւնը հետապնդումին, հալածանքին, սարսափին, որ հարիւր տարիներ ետք կը փորձէ տակաւին Հայուն ներքին բաւիղներէն դուրս գալ, արթնցնել մեզ եւ թելադրանքներ կատարել: Հարիւր տարիներ ետք,

հրամայական կը դառնայ կրկին լսել Օշականեան գրականութեան ձայնը եւ արթննալ, տեսնել եւ սորվիլ շատ բան...:

Տուի մինչէն հիմա Օշականին քանի մը նկատումները, վերլուծումները եւ վճռական, երբեմն պրկուած հաստատումները: Ծարունակեցէ՛ք վարը կարդալ հաւաքուած եւ քով-քովի բերուած քանի մը տողեր եւ պարբերութիւններ եւս, դարձեալ Օշականէն, սակայն ո՛չ իբր մակերեսային տպաւորութիւններ, այլ խոր, կեանքէն եկած՝ «ապրուած» ու ճնշող դատումները, իր անձնական «հոգետուն»-ին մէջ կրած ծանր մղձաւանջները, խոր ու թափանցող վերլուծումները, ուժեղ նկատումները, հասուն եզրակացութիւնները եւ հաստատումները: Կարդալէ եւ խորանալէ յետոյ փորձեցէք (եթէ կրնաք) զսպել ձեր տպաւորութիւնը, ներքին գայրոյթը եւ ահաւորութիւնը թուրքին ձեռքով իրականացած ազգային համայնական «ողբերգութեան» Յեղասպանութեան նիւթական, մարդկային, կրօնական, բարոյական, ընկերային, մշակութային, քաղաքակրթական եւ հոգեբանական անչափելի դժբախտութեան եւ վնասին դիմաց, որուն ի տես՝ Օշական մղուած է նման վերլուծումներ եւ ուժեղ դատումներ արձանագրելու:

Օշական կը շարունակէ վկայել:

• «Թուրքերը, որոնց մասնագիտութիւնը եղաւ քաղաքակրթութիւնները թաղել, նոր է, որ իրենց ախորժակները կը տարածեն նաեւ ողջ տարրէն դէպի անողջը, այսինքն՝ մարմարը, կառոյցը: Կ'ըսուի թէ անոնք մեր երկրին աւերակներն ալ ձեռնարկած են անյայտ ընելու, սկսելու համար նոր իրենց քաղաքակրթութիւնը, մաքուր թուղթի մը վրայէն: ... Իրենց պապերէն անդին անցելու իրենց գայրոյթին մէջ՝ անոնք կը տաճկացնեն Հայաստանին երեսը»: «Թուրքերը նորնալու («նոր» դառնալու) իրենց մոլուցքին մէջ, կ'ատեն հնութեան աւանդները, ինչպէս զանոնք ստեղծող ժողովուրդները կը չորցնեն հողին երեսէն»¹²:

• «Պէտք է նկատի առնել Թուրքերուն մօտ բացառիկ շեշտումով ուշագրաւ այն պաշտօնականութիւնը, որ պատժելու, ծեծելու, մորթելու քիչ մարդկային վարժութիւնները կը տարազէ ապշեցուցիչ բնականութեամբ մը: Այս այն ժողովուրդն է, որ կրցաւ պարզ մնալ, մեր բնաջնջումը իբր յղացք, յետոյ՝ որոշում, յետոյ՝ իրողութիւն ընդունելէ ետք: Ու հազարաւոր գիւղերու, քաղաքներու մէջ, տասն անգամ տասը հազար գլուխներ այդ ծրագիրը եւ մեր միամտութիւնը քով քովի դրին ու չճաթեցան իրենց խղճմտանքներէն: Բացառիկ օրե-

րու հոգեբանութեան մը արդիւնք չէ այս սառնութիւնը, խորհրդապահութիւնը: Անոնք, իրենց ամէնէն խաղաղ պահերուն անգամ, քրիստոնեան պատուհասելու առիթին առջեւ կը դառնան խորհրդաւոր արարածներ, թաքնամիտ ու նեղ»¹³:

- «... Մենք ունէինք «թուրքը», գրեթէ համազօր անասնութեամբ կիրքին մէջ, բայց գերազանց անասնութեամբ կիրքէն վար, այսինքն հո՛ն՝ ուր կիրքը կը վերածուի հոգիի տիղմին»¹⁴:

- «Առնուազն երկու տասնեակ անգամներ, ան (ինքը՝ Օշական) չափուած է մահուան հետ վաղ մանկութենէն մինչեւ երուսաղէմի ճամբուն վրայ դիտապաստ իր անկումը (կ'ակնարկէ իր ունեցած առաջին կաթուածին): Ռոմանթիզմ չէ յիշել հոս, որ 1915, 1916, 1917ին, Պոլսոյ մէջ միայն, ան յաջողած է խզել Թալաթի ոստիկանութեան ցանցը ու ազատել ողբերգական մահապարտ իր գլուխը, Մեծ պատերազմին ամէնէն տագնապի օրերուն (1918), յանդգեղով հագնիլ գերման սպայի տարագ ու Պոլիսէն փախիլ Պոլկարիա: Ասիկա կը գրուի հոս երկու տողի մէջ, բայց զայն ապրելու հերոսութիւնը մարդ չի՛ կրնար մարսել երկու հազար ժամուան մէջ: Եւ սակայն փախած է: Ու սիկա կը նշանակէ հաւատք, լաւատեսութիւն, երբ վերածուի իր վերջին եզրին: Բայց նորէն չլսուած մը: 1915ին: Պոլիս, ոստիկաններու ձեռքէն երեք ցերեկ ու երեք գիշեր հալածուելէ յետոյ՝ ուժասպառ, յուսակորոյս, անօթի ու անքնութենէն թունաւորուած՝ երբ կը փորձէ կամուրջին վրայ «սիւպէմէ»ի գնդիկը (ֆրանսերէն sublime, կ'ակնարկէ մահացու թոյնին, Տ.Վ.Ե.) բերանը նետելէ վերջ գլխիվայր ջուրը իյնալու, ձեռք մը կը զգայ ուսին: Կը դառնայ: Ո՛չ ոք: Բայց ձեռքին մեղմ ճնշումը յստակ էր, որքան ճակատագրական: Կը թքէ գնդիկը բերանէն: Ուստիկաններ: Մէկը իրեն կ'երկարէ թուղթ մը, ուր գրուած էր իր անունը. կը հարցուի իրեն, թէ կը ճանչնա՞ր այս անունով մարդ մը: Տոսթուսկի պատմած է, թէ իր հրացանագարկութիւնը հրամայող պատգամը ուշացած էր հինգ վայրկեանով: Ու այդ հինգ վայրկեանը արժեւորած է հինգ անհունութիւններով: Օշական չի՛ կրնար ըմբռնել թէ ինչու՞ այս հարցումը կ'ըլլար իրեն: Յոյց կու տայ, ձեռքովը, հեռացող անծանօթ մը ու կը դառնայ ետ, կամուրջին հակառակ ուղղութեամբ: Ճակատագրին մատն էր, որ կը միջամտէր այսպէս: Ան յստակ կը կարդայ այդ մատին ցուցմունքը: Պարտաւոր էր ազատել իր գլուխը եւ ո՛չ թէ ջուրին յանձնել զայն»¹⁵:

- «Այդ Պոլիսին այդ տարիները անպատմելի

բաներ են: Ո՛րեւէ վէպ, աշխարհի ամէնէն առաջնակարգ թերթօնագրին կողմէ գրուած, տժգոյն, անբաւական կը թուին իրեն, երբ կը մտաբերէ անհաւատալի իրադարձութիւններու անհատում մը շղթան, իրարու յաջորդող, իրարու հիւսուող, փրթող ու նորէն ինքզինքը օղակող: Օշական ապրած է այդ Պոլիսը: Ու այդ ապրումները, աղէտէն վերջ, տակաւին քառորդ դար, պուտ մը անգամ չէ աղօտած, այնքան հզօր է եղած անոնց կնիքը իր հոգետունին: Ծաբաթ չ'անցնիր, որ իր ալեւոյթին մէջ ան չիյնայ այդ վոհմակին առջեւ, բարձրանալու համար կառափնատ ու ... կ'արթննայ ընդոստ: Ամէն Հայ ողբերգութիւն մըն է...»¹⁶: Օշական մինչեւ իր կեանքին վերջը ապրեցաւ այդ «Արհաւիրքը» մահացու սաստկութեամբ:

- «Թուրքը ... ժողովուրդ մըն է, որուն մէջ կան (լաւ ճշտեցէ՛ք երանգը) ամէնէն անոյշ, աղուոր, պարզ մարդերը: ... Բայց պարտաւոր եմ աւելցնել, որ այդ ամէնէն պատուական մարդը նոյնիսկ պիտի ծնրադրէ իր նամագը ընելու, դանակը խսիրին երկարած, պիտի աղօթէ խորունկ գոհունակութեամբ մը ու պիտի ելլէ ոտքի, քիչ անդին կապուած տղեկ մը մորթելու, երբ իրեն ըսուի, որ հայրենիքը այսպէս կ'ուզէ: Հո՛ս է ահա ամէնէն դժնդակ կողմը Հայ եւ Թուրք կառոյցին: Ո՛չ մէկ Հայ պիտի համարձակէր իր խիղճը այսքան բնականութեամբ խաբել: Դուք, որ կը կարդաք այս տողերը, չէք կրնար ապրիլ սարսափը, որ ունեցած է Օշական, մտիկ ընելով երկրորդական կրթութենէ անցած երիտասարդներու խումբ մը, որոնք կը պատմէին ծովեզերեայ քաղաքի մը մէջ, 1915ին իրենց պարտադրուած սրբազան պարտականութիւնը, կրցածուն չափ Հայ աղջիկ բռնաբարելու եւ զանոնք սպաննելու: Ասիկա դիւրին չէ արդարացնել: ... Ասիկա ցեղային է ահա»¹⁷:

- «Թուրքը ..., Արեւմտեան Ասիոյ եւ Արեւելեան Եւրոպայի քաղաքակրթութեանց կործանիչ ցեղը, իր արշաւանքներու գիներութեն աչքը չբացաւ՝ քաղաքակրթութիւն մը ճարելու: ... Դուք լսած ըլլալու էք հարկաւ, որ գահ բարձրացող ամէն սուլթան իր ոտքերը կը լուար արիւնին մէջը մորթուած իր եղբայրներուն»¹⁸:

- «Ոճիրը, ապականութիւնը փառք էին, պարծանք, գեղեցկութիւն՝ թուրքերու մօտ»¹⁹:

- «Երէկ, մտիկ կ'ընէի թուրք ռատին: Խօսողը, որ կրթական նախարար մըն էր, պառակտուած ուսանողութեան ուղղուած իր ճառին մէջ կը պոռար ո՛չ թէ սիրոյ հրաւեր մը հանդէպ կարգին, հեղինակութեան, այլ իրենց հողերուն վրայ

օտարները ջնջող փառքին դիւցազնաշունչ իրականութիւնը կը քնարերգէր: Հողին տէրն էր այդ ուսանողութիւնը, ա՛յն հողին, ուրկէ անհետացած էին Հայն ու Քիւրտը, Յոյնն ու Ալպանը, Պուլկարն ու Սերպը եւ որ ի կարգին...: Ա՛յս է ահա ցեղային կնիքը: Ու ասիկա չտեսնելն է տղայականը: ... Թուրքը պատմութենէն չէ դատուած, երբ կը գովերգէ բնաջնջման իր բնագոյները»²⁰:

• «Թուրքերը, իրենք զիրենք ճանչնալու համար, պարտաւոր են Օշական թարգմանել» կամ «Պարտաւոր են Օշական թարգմանել, կէս դար ետքը, ճանչնալու համար իրենց վաւերական կերպարանքը»²¹:

• «Թուրքերը սատիք իսկ չեն տակաւին (= բռնամուլ, անասնական կիրք, անհագ կիրք՝ ուրիշին ֆիզիքական ցաւ պատճառելու, Տ.Ծ.Վ.Ե.), երբ կը մորթեն: Թուրքերը, նախնական մարդոց ջիղերը կրելով հանդերձ, շատ մօտիկ կը մնան իրենց ուղեղովը տղոց, որոնց գերագոյն հեշտանքը չարչարելն է կենդանիները՝ սպաննելէ առաջ: ... Գիտէք, թէ որքան վտանգաւոր լար է ջարդին լարը...»²²:

• «1915ին չկար թուրք մը, որ իր հոգեղէն դրութեան մէջ չ՛աճեր, չ՛ազնուանար, երբ կայսրութեան բոլոր մարգերուն վրայ կը հոսեր ո՛չ միայն Հայուն արիւնը, այլեւ կը գերածէր մանաւանդ այդ արիւնը թափող հեշտախառն հոգեբանութիւնը: Զաղաքակրթութիւն: Բայց դուք գտէք ուրիշ որակում մը, արհաւական ապրումներու մթին հանգոյցներուն այնքան հաշտ սա հոգեվիճակներուն: Կը մորթէին ամէնէն սուրբերը, հերոսները, պաշտօնեայ, զինուորական, ոճրագործ, բայց արարքին հեշտանքը հասարակաց էր դաշտի բանուորին, ինչպէս քաղաքի արհեստաւորին, քանի որ հազարէ անէլի տարիներ ուրիշ քիչ բան ըրած էին ազգային այդ կատարելութեամբ -աւերում ու արեան հեղում»²³:

• «Ամբողջ տասը դար թուրք ժողովուրդը խմեց արիւնը, գինին ու միսը շէն Արեւելքին»²⁴:

• «Թուրքերը միայն բարբարոսներ չեն, այլեւ հոգի ստորնացնող ամէնէն զօրաւոր սողունները»²⁵:

• «Մնացորդացին» կէսը թուրք հոգեբանութեան է յատկացուած: ... Օշական թուրքը կ՛ատէ ո՛չ իբր վայրագ, բարբարոս ժողովուրդ, այլ անոր ջղային դրութեան բարիքները այնքան յիմարօրէն ահաւոր չարիքի վերածող անբանութիւն, անմարդկայնութիւն»²⁶:

• «Ո՛չ մէկ գրագէտ, օտարներէն ու կրնամ ը-

սել թուրքերէն, յաջողած է թուրք զգայնութիւնը սեւեռել այն անկեղծութեամբ, խորութեամբ, հարազատութեամբ, որքան ասիկա կը հաստատենք մենք այսօր Օշականի գործէն ներս»²⁷:

Ո՛չ մէկ գրագէտ-մտաւորական թուրքին ճանաչումը հասցուցած է ա՛յն խորացումին, որուն հասած է Օշական իր «Մնացորդաց» վէպին մէջ:

* * *

Խի՞ստ, չափազանցուած, ծայրայե՞ղ կը գտնէք սա վերլուծական խոր դատումները Օշականին՝ «Թուրք»ին եւ «Թրքութեան» մասին...:

Մի՛ մոռնաք՝ Յակոբ Օշական իր ժողովուրդին Յեղասպանութեան ահաւոր ուժգնութիւնը եւ անոր յիշողութիւնը կը կրէ իր մարմնին վրայ, իր ներսը, իր հոգեբանական դրութեան վերել կախուած, ԱՆ-կրելի, ԱՆ-տանելի կնիքը իր ժողովուրդին վրայ գործադրուած անմարդկային եւ անքաղաքակիրթ ողբերգութեան:

Օշական ունայն վերլուծումներ չունի. իր միտքերը եւ վերլուծումները լոյս են մեր ազգային անւերներուն, մութերուն եւ «Մեծ Ոճիր»ին վրայ առկախ:

Օշական տեսաւ եւ ապրեցաւ «Թուրք»ը եւ անոր «Թրքութիւն»ը, ո՛չ միայն իբր անասնութիւն, սպանդի մեքենայ, այլ իբր կերպարանք մը մեզի քիչ ծանօթ բարդոյթներու: Իր գործերուն մէջ ծանր է ուրուականը այդ բարբարոս «գազան»ին՝ Թուրքին՝ իբր չար արարած, իբր չար ոգի, իբր մթնոլորտ եւ ապրում: «Տափաստանեան այդ անասունը» (արտայայտութիւնը՝ Օշականին է) ապրուած դէպքերու մղումին տակ տիրական, հալածող եւ ուրուային ծանր կերպարանք մըն է Օշականի տանջուած հոգիին մէջ եւ վերածուած սարսափի եւ ճանաչումի փորձառութեան:

Ի՞նչպէս վստահիլ թուրքին...:

Յակոբ Օշականի ահաւոր փորձառութիւնը մեզի կը յիշեցնէ 1915ի նահատակ Է. Ակնունդիի (Խաչատուր Մաալումեան) սա տխուր հաստատումը. — «Չեմ ցաւում մահուանս վրայ, զի մի օր անպայման պիտի գար մահը մեզ գտնել, այլ միայն ցաւում եմ, որ էս սրիկաներից խաբուեցանք»²⁸:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՕՇԱԿԱՆ ՅԱԿՈՒԲ, Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, հտ. Ժ., Անթիլիաս, Լիբանան, 1982, էջ 151:
2. ՕՇԱԿԱՆ ՅԱԿՈՒԲ, Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 151:
3. ՕՇԱԿԱՆ ՅԱԿՈՒԲ, Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 372: Օջականին «Մնացորդաց» անունով եռահատոր ծաւալուն վէպը տպագրուած է Անթիլիաս, Լիբանան, 1988 թուականին:
4. ՊԸԼՏԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, Յակոբ Օջականի մահունան 50ամեակի ոգեկոչման գրքոյկ, տպ. Կլեմտէլ, Լոս Անջելոս, 1998:
5. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 604-605 եւ էջ 156:
6. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ. էջ 137:
7. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 180:
8. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 224:
9. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 450:
10. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 321:
11. Մնացորդաց, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 20:
12. Մնացորդաց, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 11 եւ 12:
13. Մնացորդաց, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 19-20:
14. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 84:
15. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 85-86:
16. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 86:
17. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 139:
18. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 157:
19. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 159:
20. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 429:
21. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 24 եւ 160:
22. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 214:
23. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 438:
24. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ. էջ 449:
25. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 515:
26. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 529:
27. Համապատկեր..., հտ. Ժ., նշ. աշխ., էջ 644:
28. Պալաքեան Գրիգորիս Ծ. Վրդ., Հայ Գողգոթեան, հտ. Ա., Գ. տպ., Անթիլիաս, 2003, էջ 185:

Տաճատ Ծ. Վրդ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳԻՐԵՐՈՒ ԱՌՈՓԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Հայերէն տառադարձութիւնը հետաքրքրութիւնս շահած է ճեմարանի օրերէս, երբ կը ջանայի ճշգրիտ առոգանութիւնը իմանալ մեր տառերուն, որպէսզի օտարներուն սորվեցնէի մեր լեզուն: Սակայն, դժուարութիւններու կը հանդիպէի, քանի որ նշմարած էի, թէ ո՛չ Արեւմտահայերէնը եւ ո՛չ ալ Արեւելահայերէնը հարիւր տոկոսով ճշգրիտ առոգանութիւնը ունին: Ուստի, անձնական գոհացումի համար սկսայ պրպտել, թէ իւրաքանչիւր տառ ի՛նչ ձայն ունի: Անգամ մը որ գիտնայի ձայնը, տառադարձութիւնը շատ աւելի պիտի հեշտանար: Առաջին հերթին՝ մօտեցայ գրաբար Աստուածաշունչ Մատեանին, ուր տարադարձուած կը տեսնէի անուններու հսկայ ժողովածոյ մը: Երբ հետեւեցայ աստուածաշունչական յունարէնի դասընթացներուն, ֆուլըր Աստուածաբանական Դպրեվանքին մէջ, նշմարեցի Հայերէնի եւ Յունարէնի որոշ նմանութիւններ, որմէ սկսայ կրահել Հայերէնի որոշ տառերու Յունարէնի նմանող առոգանութիւնը, ի միջի այլոց, տեսած էի Տիգրան Արքայի դրամներու լուսապատկերներէն, գիրքերու մէջ, ուր գրուած էին Յունարէնով, որ կ'ըսէր՝ Tigran (եւ ո՛չ թէ Dikran): Տարիներ խլեցին ինձմէ պրպտումի աշխատանքները, ուր տարբեր լեզուներու համեմատութիւններ ընելով, եւ ստուգելով առոգանութիւնները, մանաւանդ՝ Յունարէն, Եբրայեցերէն (որուն մօտիկ են Ասորերէնն ու Արաբերէնը, եւ այս վերջինէն ալ Պարսկերէնը՝ փոքր տարբերութիւններով), մտքիս մէջ հաստատուեցաւ իւրաքանչիւր Հայերէն գիրի առոգանութիւնը (ձայնը): Երկրորդ հանգրուանը, պրպտումիս եղաւ այս առոգանութիւններուն լատինատառեր նշանակելը: Ասոր համար դիւրին եղաւ Հայերէնի որոշ գիրեր, որոնք արդէն Յունարէնին նման են: Հարցը բարդացաւ երբ հասայ այն տառերուն, որոնց համաձայնը չկայ Յունարէնի մէջ: Հետեւաբար դիմեցի համացանցի մէջ գտնուող այն կայքէջերուն, որոնք կը խօսին տառադարձութեան հարցին մասին, տեսնելու համար, թէ որոշ ձայն ունեցող տառեր, տարբեր լեզուներու մէջ, ի՛նչպէս կը տառադարձուին: Այս խումբին մէջ հաւաքեցի Արաբերէնը, Եբրայեցերէնը, ինչպէս նաեւ այցելեցի եւրոպական հին լեզուները, որոնց առոգանութիւնը փոխուած է այժմ, օրինակ՝ Անգլերէնը: Երբ նայեցայ օտար լեզուներու տառադարձութեան ցուցակներուն, նշմարեցի Հայերէնի սխալ առոգա-

նութեան դրութիւնը, մանաւանդ Բբ, Պպ, Փփ, Գգ, Կկ, Զզ, Ծծ, Չչ, Յհ, Թթ, Տտ բաղաձայնները: Օտար լեզուագէտներ շնչառութեան ձայն մը տալով տառադարձած են Փփ, Զզ, Թթ գիրերը, որոնք իսկութեամբ այդպէս չէին հնչուէր, քանի որ Յունարէնն ալ շնչառութեան դրութեան անցած է ժամանակի ընթացքին, եւ այսպէս խեղադիրուած է առոգանութիւնը: Յունարէնին, կարծէք, հետեւողութեամբ, Հայերէնին պարագան ալ ենթադրուած է նոյնը ըլլալ: Ուշադրութիւնս գրաւեց եւ եւ էէ տառերուն առոգանութիւնը. Եէ, Յունարէնի հինգերորդ տառին հետեւողականութեամբ է, հետեւաբար նոյն առոգանութիւնը ունենալու է, որպէս ձայնաւոր, իսկ էէ տառը, նոյնպէս Յունարէնի ձայնաւոր տառին հետեւողականութեամբ է, եւ քանի որ ամէն անգամ գրաբարը կը տառադարձէ Յունարէնի այս երկու տառերը ճշգրիտ կերպով, ինչպէս Ամէն բառը, որ Յունարէնի մէջ ալ էտայով կը գրուի, ինչպէս Հայերէնի մէջ էով, ուրեմն էէ տառը հնչուելու է Յունարէնին նման՝ éy, ետին ունենալով Յ (Y) գիրին ձայնը: Սակայն ժամանակի ընթացքին, ինծի անձանօթ պատճառներով, այս Յ ձայնը էին վերջաւորութեանէն հանած ենք ու Եէ տառին սկիզբը դրած! Սակայն նոյն գիրը, այսինքն՝ Եեր, բառին մէջտեղը կը հնչուի իր իսկական առոգանութեամբ! Նշմարեցի, թէ տեղ մը սխալ մը եղած է, եւ ուսուցիչներ՝ դարերով՝ ժառանգաբար սորվեցուցած են սխալը որպէս ճիշտ: Առաջին անգամ Թթ տառին ճշգրիտ առոգանութեան ծանօթացայ իմ Հայերէնի (եօթներորդ եւ ութերորդ դասարանի) ուսուցիչիս միջոցով, որ ըսաւ հնչուելու է Անգլերէն TH տառերուն միացմամբ եղող առոգանութեամբ: Հոն զարթօնք մը ունեցայ, քանի որ սկսայ նշմարել, թէ մինչ սխալ կ'արտասանէինք մեր իսկ գիրը, Թթ տառը, նոյնպէս ալ սխալ կ'արտասանէինք Անգլերէն TH գիրերը, ինչպէս կը նշմարեմ նոյնիսկ հիմա! Նոյնիսկ կը յիշեմ, ուղղագրական կանոններ կը հնարէինք որպէսզի կարենայինք զանազանել Treeh եւ Threeh միջեւ. կ'ըսէինք՝ ծառ նշանակող Triն գրել առանց Hի, իսկ երեք նշանակող Triն, գրել Hով: Երբ ուշադրութիւնս գրաւեց մեր սխալ դրութիւնը, տեսայ որ մեր Հայերէնի առոգանութիւնը ուղղելով, պիտի կարենայինք զանցել ուղղագրական կանոններուն կէսէն աւելին: Ինչ որ կը հնչես՝ ա՛յդ կը գրես օրէնքը բաւարար է, պայմանա՛ւ՝ որ ճիշտ պիտի հնչես: Քին B ձայնը պիտի չտա՛ս, եւ ո՛չ ալ Bին՝ Քի ձայնը, ինչ որ կ'ընենք՝ Արեւմտահայերէնի մէջ: Միա՛կ լեզուն որ

նման փորձառութիւն մը ունի, որ նկատի առած եմ՝ Սպաներէնն է, որ V տառին Bի ձայնը կուտան եւ B տառին ալ Vի ձայնը: Իսկ ինծի ծանօթ մնացած լեզուները կը հնչեն ինչ որ կը գրեն. օրինակ՝ Արաբերէնը, Պարսկերէնը, Եբրայեցերէնը, ելն.: Ահաւասիկ ցանկը Հայերէն տառերուն եւ անոնց ուղիղ առոգանութիւնը, տառադարձութեան միջոցով:

- Աա Ââ (as in fAther)
- Բբ Bb (as in BaBy)
- Գգ Gg (as in GreGory)
- Դդ Dd (as in DaviD)
- Եէ Ëë (as in Egg)
- Զզ Zz (as in Zebra)
- Էէ Āā (as in essAY)
- Ըը Ūû (as in fathEr)
- Թթ Þþ (as in THorn)
- Ժժ Žž (as in aZure)
- Իի Ii (as in EAch, or mEEt)
- Լլ Ll (as in LiLy)
- Խխ Kk (as in baCH, as guttural ch in German)
- Ծծ Çç (as in moZart, in German)
- Կկ Kk (as in miCKy)
- Հհ Hh (as in House)
- Չչ Zz (as in kiDS)
- Ղղ Ğğ (as in paRis, as guttural in French)
- Ճճ Čč (like a hard clipped 'j')
- Մմ Mm (as in Mother)
- Յյ Yy (as in Yemen)
- Նն Nn (as in New)
- Շշ Šš (as in SHerman)
- Ոո Ōō (as in OntOLOgy)
- Չչ Čč (as in CHurCH)
- Պպ Pp (as in Peter)
- Զջ Ĝĝ (as in James)
- Ռռ Řř (as in RRasputin, or the rolled Spanish 'r')
- Սս Śś (As in Sand)
- Վվ Vv (as in Victor)
- Տտ Tt (as in TiTans)
- Բր Rr (as in RiveR)
- Յց Şş (as in neTS)
- Իւ Uu (as in cOOl)
- Փփ Ff (as in PHiladelphIa)
- Զք Xx (as in Christ)
- Օօ Ôô (as in AUtomobile)
- Ֆֆ Ff (as in liFe)

• և &

Ինչպէս նշմարելի է լատինատառ տառադարձութեան ջանացած եմ մէկ գիր տալ, ինչպէս Թթի՛ն՝ Թի, Ցցի՛ն՝ Տս, Զքի՛ն՝ Ճք, Փփի՛ն՝ Փֆ, Ժժի՛ն՝ ՉՉ եւայլն, որպէսզի գլխատառեր գործածելը հեշտ ըլլայ՝ ճիշտ ինչպէս փոքրատառեր գործածելը, փոխանակ երկու տառեր մէկ ձայնի համար, ինչպէս՝ Ph, Kh, Zh, եւայլն:

Արեւմտահայերէն ոմանք կը ջանան լատինաբան դրութիւնը գործածել տառադարձութեան ժամանակ, այսպէս՝ «Գգ»ի՛ն կու տան «Cc» գիրը եւ հակառակն ալ, այսինքն՝ օտար անուններու Հայերէնի տառադարձութիւնը կը փորձեն կատարել օրինակ՝ California բառը կը գրեն «Գ»ով: Սակայն Հայերէնը Յունարէնի հետեւողութիւնը ունի եւ ո՛չ թէ Լատինարէնի: Հետեւաբար խախտումներ տեղի կ'ունենան, երբ վերադարձ մը կատարենք տառադարձային, երեւակայեցէ՛ք California գրուի California! Զանի որ Հայերէնի մէջ Գգ ունի Գի ձայնը:

Ի՞նչ բանի պիտի ծառայէ հետազօտութեան այս արդիւնքը

1. Մե՛նք, սեփականատէրերս այս լեզուին, պիտի կարենանք ճշգրիտ կերպով հնչել, եւ ինքնաբերաբար ալ ուղիղ գրել մեր բոլո՛ր բառերը, զեղչելով ուղղագրական կանոններուն կէսէն աւելին:

2. Առանց ծիծաղի առարկայ դառնալու՝ պիտի կարենանք օտարին սորվեցնել մեր լեզուն, մանաւանդ երբ մէկ առոգանութիւն եւ մէկ ուղղագրութիւն ունեցող դրութիւնը որդեգրած կը ներկայացնենք անոր: Երեւակայեցէ՛ք պահ մը, Արեւելահայուն սորվեցուցածը եւ Արեւմտահայունը. չեմ խօսիր շարահիւսութեան մասին, այլ՝ առոգանութեան մասին: Ուղղագրութիւնը կրնանք համոզել, որ պատմական անկիւնադարձ մը ունեցանք Սակայն առոգանութեան նկատմամբ՝ ի՞նչ արդարացի պատճառներ կրնանք տալ, եւ համոզել օտար ուսանողը որ շարունակէ փափաքիլ տիրանալ Հայերէնին:

3. Պիտի ծանօթանանք մեր նախնիներու ձայնին: Երբ կարդանք մատենագիրները, որոնք մէջբերում կ'ընեն հայոց առաջնորդներուն խօսածները, երեւակայեցէ՛ք առաջին անգամ ըլլալով, բարձրաձայն կարդալով անոնց ըսածները, իմ առաջարկած առոգանութեամբ՝ պիտի լսենք անոնց ձայնը ճիշտ ինչպէս որ արտասանեցին: Եւ այսպէս պիտի նկատենք Հայերէնի իսկական գեղեցկութիւնը:

4. Հայ ժողովուրդին միասնականութեան պիտի

նպաստէ: Արեւելահայը կը պնդէ որ Արեւմտահայը ճիշտ չի՛ հնչեր տառերը (մանաւանդ բաղաձայնները). իսկ Արեւմտահայն ալ կ'այսպանէ Արեւելահայը որպէս թէ ճիշտ չի՛ գրեր տառերը (մանաւանդ ձայնաւորները): Այս դրութիւնը, զոր կը ներկայացնեմ, լուծումն է երկու հարցերուն, այսինքն՝ թէ՛ առոգանութեան (բոլո՛ր գիրերուն) եւ թէ՛ ուղղագրութեան (բոլո՛ր գիրերուն):

Նարօտը սոյն դրութիւնը կը գործածէ տառադարձութեան միջոցին:

Եթէ ուշադրութեամբ նայինք ցանկին, պիտի նկատենք որ ճիշգրիտ առոգանութեան կողքին պիտի ծառայէ տառադարձութեան, Հայերէնագրութեան դէպի Լատինագրութիւն: Սակայն ո՛չ հակառակը, այսինքն՝ օտար լեզուներու տառադարձութիւնը դէպի Հայերէնի, կա՛մ՝ ըսենք, Հայերէն գիրերով գրել օտար լեզու մը, ինչպէս Թուրքիոյ մէջ Հայերէն տառերով Թրքերէն կը գործածէին: Դժուար է, քանի որ գիրեր կը պակսին Հայերէնի մէջ, մանաւանդ Արաբերէնէ տառադարձութեան փորձ մը ընելու ժամանակ: Բուռն փափաքս է, որ մեր մէջ եղող գեղարուեստագէտներու մօտենայինք եւ խնդրէինք որ Մեսրոպ Մաշտոցի նման, որոշ ձայներ ունեցող օտար լեզուներու տառերու համապատասխան Հայերէն գիրեր գեղագրեն, գծեն, որպէսզի տառադարձութեան ատեն փոխադրութիւնը ճիշտ ըլլայ: Ամենէն պարզ օրինակը, որ բազմաթիւ անգամներ գործածուած է Հայ գրականութեան մէջ՝ Իսլամութեան հիմնադիրին անունը. ցաւօք սրտի կը գրենք Հ գիրով, Մուհամմէտ (որուն վերջին տառն իսկ սխալ տառադարձուած է, փոխանակ ըլլալու Մուհամմէդ), մինչդեռ Արաբերէնը Հ տառով չէ: Սա օրինակ մըն է, ծովէն կաթիլ մը առնելու պէս, եւ չմոռնանք Հայերէնի մէջ բազմաթիւ արաբերէն բառերու գոյութիւնը: Անշուշտ միայն բաղաձայններու մասին չէ փափաքս, այլ նաեւ ձայնաւորներու. օրինակ՝ Անգլերէնի մէջ հնչուած, ինչպէս նաեւ Արաբերէնի ու Պարսկերէնի, առաջին գիրին տարբերակ ձայնը. օրինակ՝ as, որ աս չի՛ հնչուիր, այլ ա տառին եւ ե տառին խառնուրդն է: Պարսկերէն օրինակ մը. մեզի ծանօթ «պանիր» բառը, զոր կը հնչենք հաստատ «ա»ով, մինչդեռ Պարսկերէնի մէջ՝ նախ առաջին տառը Բով հնչելու ենք, իսկ ձայնաւորը՝ աի եւ եի խառնուրդն է՝ pænir, Արաբերէնի նման, եւայլն: Կ'առաջարկեմ հետեւեալ Արաբերէն տառերուն համապատասխանող գիրերու յօրինումը. ح ع ق و ظ ط ن ز ض ص: Իսկ օի պարագային, հրաժարիլ դասական «ՈՎ ով» տառադարձութենէն, որ Յունա-

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ
ԿԸ ՀՈՉԱԿՈՒԻ

«ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՎԱՐՂԱՊԵՏ»

Ապրիլ 12, 2015ին, Հռոմէական Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ Սուրբ Աթոռը՝ Վատիկան (Իտալիա), Փրանկիսկոս Պապի պաշտօնական յայտարարութեամբ, Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ անգլուգական եկեղեցականներէն՝ Սուրբ Գրիգոր Վարդապետ Նարեկացիին հռչակուեցաւ «Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Վարդապետ»:

Սբ. Գրիգոր Նարեկացիին մեզի կը ներկայանայ իբր Հայ Եկեղեցւոյ եկեղեցական եւ աստուածաբանական մտածողութեան մեծագոյն ներկայացուցիչներէն մէկը: Ծնած է շուրջ 950ին եւ վախճանած՝ շուրջ 1003/5 թուականին, Նարեկավանքին մէջ: Նարեկի նշանաւոր Վանքը կը գտնուէր ներկայ Թուրքիոյ Վանի Լիճին մօտակայքը. անիկա հիմնալատակ քանդուած է 1915ի Հայկական Ցեղասպանութեան օրերուն:

Հռոմէական Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ կողմէ Նարեկացի Սուրբին պաշտօնական այս ձեւի ճանաչումը եւ հռչակումը իբր «Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Վարդապետ»՝ աննախադէպ է եւ բացառիկ պատիւ ու փառք Հայ Առաքելական Եկեղեցիին եւ Հայ ժողովուրդին, մանաւանդ 1915 Հայկական Ցեղասպանութեան 100ամեակի օրերուն:

Եկեղեցական, աստուածաբանական եւ հոգեկանութեան (անգլ. spirituality) տեսակետէ մեծապէս նպաստած ըլլալով Հայ Եկեղեցւոյ զարգացումին, Նարեկացի Վարդապետը Հայ Եկեղեցւոյ բարձր հեղինակութիւն եւ սրբութիւն վայելող «Աստուածաբան Վարդապետ»ներու շարքին է արդէն: Սակայն, ամբողջ Քրիստոնեայ աշխարհին դիմաց կատարուած Վատիկանի այս պաշտօնական յայտարարութեամբ, Սբ. Գրիգոր Նարեկացիին պաշտօնապէս կը դառնայ նաեւ «Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Վարդապետ»:

Որո՞նք կը կոչուին «ընդհանրական Եկեղեցւոյ Վարդապետներ» կամ «Եկեղեցւոյ Սուրբ Հայրեր»

Քրիստոնեայ Եկեղեցիին, ժամանակի ընթացքին, Եկեղեցական ամէնէն նշանաւոր անձնաւորութիւններէն կազմած է խումբ մը՝ որոնց «Եկեղեցւոյ Սուրբ Հայրեր» կամ «Եկեղեցւոյ Վարդապետներ» անունը շնորհած է:

«Ընդհանրական Եկեղեցւոյ» յատուկ այս կոչումը կամ տիտղոսը Քրիստոնէութեան առաջին դա-

րէն օմեգային համար գործածուած է, անձայն «վ» գիրով, սա միակ բացառութիւնն է մէկ ձայնի մէկ գիր սկզբունքին: Եթէ կարենանք այս ձայնին ալ մէկ տառ գեղագրել՝ հոյակապ: Այսպէս, Հայերէնը գերազանց լեզու կը դառնայ աշխարհի լեզուներուն մէջ: Եւ հաւանաբար ալ կարենանք համոզել գիր չունեցող հսկայ պետութիւնները, որ որդեգրեն Հայերէն տառերը, որպէս իրենց լեզուին օգտակար եւ լիակատար դրութիւն մը, փոխանակ պատկերաւոր «բառեր» գործածելու, այսպէս Հայերէն լեզուն սորվելու ճանապարհ մը կը բացուի... Նշմարենք, հսկայ ժողովուրդներ կը տիրեն իրենց լեզուով, իրենց լեզուն պարտադրելով:

Վեր. Ներսէս ՊՈՅԱՃԵԱՆ

**ՀԱԿԻՐՃ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷՋԵՐԷՆ**

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ

Չկայ Հայոց բովանդակ պատմութեան մէջ անելի մեծ, անելի փառաւոր, անելի նրուիրական դէք մը, քան Սուրբ Մեսրոպը: Տարօն (Մուշ) նահանգին Հացեկաց գիւղէն էր Մեսրոպ: Ան նախ գինուորական էր հայոց արքունիքին մէջ, յետոյ հոգեւորական դառնալով նուիրուեցաւ կրթական ասպարէզին եւ Գողթն գաւառը գնաց կրթութիւն տարածելու համար: Սակայն տաժանելի եղաւ իր աշխատանքը: Խօսքին ոյժը չէր բաւեր հայ տղաքը կրթելու համար. պէտք էր նաեւ գրաւոր դաստիարակութիւնը: Բայց, աւա՛ղ, հայ լեզուն սեփական տառեր չունէր: Սրտաբեկ եւ յուսահատ՝ Սահակ կաթողիկոսին մօտ դարձաւ Մեսրոպ իր ցաւը անոր ալ պարզելու: Ու այն ատեն սկսաւ մեծ աշխատանքը: Վռամշապուհ, Սահակ եւ Մեսրոպ, ձեռք ձեռքի տուած, սկսան աշխատանքի՝ որպէսզի հայ ժողովուրդին սեփական այբուբեն մը պարգեւեն: Ի վերջոյ Մեսրոպն էր որ հայ տառերը յօրինեց, դասաւորեց ու վերածեց մեր այսօրուան այբուբենին:

Բայց հոն չվերջացաւ Մեսրոպի դերը: Բաւական չէր այբուբեն ունենալ. պէտք էր նաեւ տարածել գայն հայ տառով եւ հայ լեզուով ուսում տալու համար հայ մանուկին: Մեսրոպի վիճակուեցաւ նաեւ այդ մեծ դերը: Ան էր որ ղեկավարը հանդիսացաւ Հայաստանի մէջ սկսած կրթական շարժման, անձամբ ալ պտըտելով գաւառէ գաւառ՝ դպրոցներ ու վանքեր բանալու համար: Ոչ միայն մենք, այլ Վրացիներն ու Աղուաններն ալ անոր պարտական են իրենց վերածնունդը, որովհետեւ Մեսրոպ իր սրբազան առաքելութիւնը շարունակեց անոնց երկրին մէջ ալ, ու անոնց համար ալ այբուբեն յօրինեց ու դպրոց բացաւ: Ան վախճանեցաւ 437ին, մօտ 85 տարու, եւ թաղուեցաւ Օշականի մէջ:☪

րերուն շնորհուած է Եկեղեցւոյ ամէնէն անուանի հոգեւորականներուն եւ «աստուածաբան» Վարդապետներուն՝ հետեւեալ նկատումներով.

1. Իբր Եկեղեցւոյ Դաւանանքին եւ Հաւատքին պաշտպան անձնաւորութիւններ,

2. Իբր Քրիստոսի Վարդապետութեան գործօն աւանդապահներ,

3. Իբր Քրիստոնէական Հաւատքի սկզբունքներուն երաշխաւորողներ,

4. Իբր Աստուածաշունչ Մատեանի այս կամ այն Գիրքի ուղղափառ մեկնիչներ,

5. Իբր Եկեղեցւոյ «ուղղափառ» Աւանդութեան նուիրեալ պահապաններ, ինչպէս նաեւ

6. Եկեղեցւոյ ծառայութեան մէջ ուղղափառ հաւատքին եւ վարդապետութեան յայտնի հեղինակներ:

Անոնք, իրենց հաւատքին եւ դաւանական հեղինակութեան հանգամանքին բերումով, դարերու ընթացքին, հաւասարապէս կոչուեցան՝

Ա). «Եկեղեցւոյ Վարդապետներ» (լատիներէն՝ *Doctores Ecclesiae*, անգլերէն՝ *Doctors of the Universal Church*),

Բ) «Եկեղեցւոյ Սուրբ Հայրեր» (լատիներէն՝ *Patres Ecclesiae*, անգլերէն՝ *Church Fathers*),

Գ) «Տիեզերական Ուսուցիչներ» (լատիներէն՝ *Doctores Universalis*) եւ

Դ) Ընդհանրական «Եկեղեցւոյ «Սիւներ» կամ «Հաւատքի Սիւներ»:

«Ընդհանրական Եկեղեցւոյ» համաքրիստոնէական բազմարդիւն Վարդապետներ կը նկատուին հետեւեալ անուանի եկեղեցականները, որոնք հաւասարապէս ընդունուած են թէ՛ Արեւելեան եւ թէ՛ Արեւմտեան Եկեղեցիներէն .– Սբ. Ռեթեոս Աթենացի Հարապետ (Ա. դար), Սբ. Դիոնիսիոս Արիւպագացի Եպիսկոպոս (Ա. դար), Սբ. Աթանաս Աղեքսանդրացի Հայրապետ (Դ. դար), Սբ. Կիրիլ Երուսաղէմացի Հայրապետ (Դ. դար), Սբ. Եփրեմ Ասորի (Դ. դար), Սբ. Բարսեղ Մեծ Կեսարացի Հայրապետ (Դ. դար), Սբ. Գրիգոր Նիսացի Հայրապետ (Դ. դար), Սբ. Գրիգոր Նազիանզացի Հայրապետ (Դ. դար), Սբ. Եպիփան Կիպրացի Եպիսկոպոս (Դ. դար), Սբ. Յովհան Ոսկեբերան Հայրապետ (Դ-Ե դար), Սբ. Կիրիլ Աղեքսանդրացի Հայրապետ (Դ-Ե դար), Սբ. Սեղբեստրոս Հայրապետ Հռոմի (Դ. դար) եւ ուրիշներ:

«Եկեղեցւոյ Հայրերուն» կամ «Վարդապետներուն» գիտակից ջանքերով (քարոզով, ուսուցումով, գրիչով եւ անխոնջ նուիրումով ու ծառայութեամբ), Քրիստոնէական Կրօնքը եւ Վարդապետութիւնը

ստացաւ իր ամբողջական, յստակ եւ ուղղափառ ձեւաւորումը, հաստատումը եւ վերլուծումը, որ իբր աստուածաբանութիւն (իբր դաւանաբանութիւն, բարոյախօսութիւն եւ հոգեկանութիւն)՝ հիմերը դրաւ «Ուղղափառ Եկեղեցւոյ» ապագայ մտածողութեան եւ գործունէութեան:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին մեծ յարգանքով ճանչցած եւ ընդունած է «Ընդհանրական Եկեղեցւոյ» Յոյն եւ Լատին այս բացառիկ եկեղեցականները իբր «Եկեղեցւոյ Վարդապետներ», սակայն այս ցանկի կողքին՝ կազմած է նաեւ անուանի եւ հեղինակաւոր «Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետներու» կամ Հայրապետներու ցանկ մըն ալ. –

1. Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կաթողիկոս (Գ-Դ դար),

2. Սբ. Սահակ Մեծ Կաթողիկոս (Դ-Ե դար)

3. Սբ. Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետ (Դ-Ե դար),

4. Սբ. Եղիշէ Վարդապետ (Ե. դար),

5. Սբ. Մովսէս Զերթող Վարդապետ (Խորենացի^o, Ե. դար),

6. Սբ. Դաւիթ Անյաղթ Վարդապետ (Ե-Զ դար),

7. Սբ. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի Կաթողիկոս (Է-Ը դար),

8. Սբ. Գրիգոր Նարեկացի Վարդապետ, (Ժ. դար),

9. Սբ. Ներսէս Ծնորհալի Կաթողիկոս (ԺԲ. դար),

10. Սբ. Ներսէս Լամբրոնացի Եպիսկոպոս (ԺԲ. դար),

11. Սբ. Յովհաննէս Որոտնեցի Վարդապետ (ԺԴ. դար) եւ

12. Սբ. Գրիգոր Տաթևացի Վարդապետ (ԺԴ-ԺԵ դար):

«Եկեղեցւոյ Վարդապետներ»ուն կողմէ փոխանցուած հաւատքի եւ հոգիի դաստիարակութիւնը սերունդներու համար դարձած է «կեանքի սնունդ» եւ անոնց կրօնական, աստուածաբանական եւ բարոյական ուսուցումները կը վկայեն «Տիեզերական Եկեղեցւոյ» հաւատքի ուժգնութեան եւ հարստութեան մասին:

... Եւ ահա... մեր Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի Վարդապետը, իր մահէն շուրջ հազար տարիներ ետք, արժանի մեծութեամբ կու գայ մաս կազմելու նաեւ Ընդհանրական կամ Տիեզերական Եկեղեցւոյ հեղինակաւոր Վարդապետներու խումբին: Իսկապէս մեծ է շնորհուած պատիւը...:

Նարեկացիին Կեանքը

Նարեկացին Հայ եկեղեցւոյ կրօնական մտածողութեան եւ հոգեւոր գրականութեան բացառիկ ու եզակի դէմքերէն մէկն է:

Ան սիրուած եւ յարգուած է իր սրբութեան, եզակի հոգիին եւ հմտութեան համար. ճանչցուած է իբր բազմատաղանդ եւ եկեղեցական բացառիկ անձնաւորութիւն: Սբ. Ներսէս Լամբրոնացին, Նարեկացիի մահէն հազիւ հարիւրյիսուն տարիներ ետք, զինքը կոչած է «Հրեշտակ մը մարմնի մէջ»: Եղած է խոր հաւատք, բարեպաշտութիւն եւ ներքին կրակ ունեցող եկեղեցական մը:

Սբ. Գրիգոր զաւակն է Խոսրով Անձեւացիի (որ իր կողակիցի մահէն ետք դարձած է եկեղեցական եւ ապա Եպիսկոպոս): Գրիգոր իր կրթութիւնը, ուսումը եւ եկեղեցական ու վանական կազմաւորումը ստացած է իր սեփական հօրմէն եւ Նարեկավանքի առաջնորդ՝ Անանիա Վարդապետէն եւ Վանքի Դպրանոցէն: Անկէ ետք, ան իր կեանքը ամբողջութեամբ նուիրած է Աստուծոյ եւ Հայ Եկեղեցոյ ծառայութեան: Ստացած է գիտական եւ գրական բազմակողմանի կրթութիւն: Ծատ մեծ ծանօթութիւն ունեցած է Սուրբ Գիրքին: Աստուածաշնչական, դաւանական՝ վարդապետական եւ աստուածաբանական ծաւալուն հմտութիւն եւ փորձառութիւն մը խտացուցած է ան իր գործերուն մէջ:

Կեանքը ընդհարապէս անցուցած է Նարեկայ Վանքին մէջ: Հիմնական զբաղումը. — վանական կեանք, աղօթք, ներամփոփ հայեցողութիւն, ճգնակեցութիւն, Վանքի բարձրագոյն Դպրանոցի մէջ ուսուցում եւ գրական աշխատանք: Ապրած է յարաբերաբար կարճ կեանք մը, հազիւ 50-55 տարի: Մահացած է Նարեկի Վանքին մէջ եւ թաղուած նոյն Վանքի Սրբուհի Սանդուխտ եկեղեցիին կամ մատուռին մօտ: Անոր գերեզմանը, մինչեւ 1915ի Հայկական Յեղասպանութեան օրերուն, Հայ հաւատացեալներուն համար եղած է սիրուած ուխտատեղի եւ ուխտագնացութեամբ անուանի սրբավայր: 1915 սեւ թուականը, Արեւմտահայաստանի բոլոր վանքերուն եւ եկեղեցիներուն շարքին՝ քանդեց նաեւ Նարեկի հոգեւոր եւ գիտութեան նշանաւոր Վանքը...:

Սուրբ եւ մեծ աստուածաբան Գրիգոր Նարեկացի Վարդապետին Տօնը Հայ Եկեղեցին կը կատարէ «Սրբոց Թարգմանչաց» միւս Վարդապետներու Տօնին հետ, Սբ. Աստուածածնի Վերափոխումի երրորդ Ծաբաթ օր:

Նարեկացին, իր կենդանութեան ատեն արդէն «սուրբ» ընդունուած է իր ժամանակակիցներէն:

Նարեկացիի կենսագրութեան մէջ կը պատմուի թէ Սուրբ Աստուածածինը տեսած է իր իսկ աչքերով, որուն շատ բարեպաշտ էր ան, ինչպէս բացայայտ կերպով կը նշմարուի իր «Մատեան

Ողբերգութեան» գիրքին 80րդ աղօթքին մէջ եւ Սբ. Աստուածածնի նուիրուած իր ներբողեանին մէջ: Երկու գործերուն մէջ ալ կարելի է Սուրբ Մարիամ Աստուածածնի մասին ամբողջական աստուածաբանութիւն մը գտնել:

Նարեկացի Վարդապետին Հեղինակած Գործերը

1) Նարեկացին գրած է քսանի չափ Տաղեր կամ կրօնական բանաստեղծութիւններ:

2) Գրած է Պատմութիւն եւ Ներբողեան Ապարանի Սբ. Խաչին: Այս պատմութեան մէջ կը նկարագրուի Սբ. Խաչի մասունքին տեղափոխութիւնը Կոստանդնուպոլիսէն դէպի Հայաստան եւ մեծ յարգանքով կը գետեղուի Աստուածամօր նուիրուած եկեղեցիին մէջ: Այս առիթով, Նարեկացին ներբողով մը կը պատուէ թէ՛ Սբ. Խաչը եւ թէ՛ Աստուածամայրը: Երկու գրութիւններն ալ ո՛չ միայն գրական արժէք ունին, այլ նաեւ կը հաստատեն թանկագին վաւերագիր մը՝ Հայ Եկեղեցոյ աստուածաբանական վարդապետութեան եւ հոգեկանութեան:

3) Նարեկացին աղօթքի ձեւի տակ գրած է նաեւ երեք ճառեր, նուիրուած Աստուծոյ Սուրբ Հոգիին, Եկեղեցիին եւ Սբ. Խաչին նուիրուած:

4) Գրած է ներբող—ճառ մը՝ նուիրուած Քրիստոսի Առաքեալներուն եւ Աշակերտներուն:

5) Գրած է նաեւ Ներբող—ճառ մը՝ նուիրուած Սբ. Յակոբ Մծբին քաղաքի Հայրապետին, որ Հայերու կողմէ շատ ժողովրդական սուրբ մը ընդունուած է:

6) Նարեկացիի կը վերագրուի նաեւ մեկնութիւն մը Աստուածաշունչ Մատեանի «Երգ Երգոց» գիրքին: «Երգ Երգոց»ի այս մեկնութիւնը հոյակապ հեղինակութիւն մըն է, հակառակ որ ան գրած է իր երիտասարդ տարիքին, որուն համար ալ նախանձոտ ժամանակակիցներու կողմէ արժանացած է անտեղի քննադատութիւններու: Նարեկացիի Մեկնութիւնը մտածումի խորութեան եւ աստուածաբանական ներկայացումին մէջ կը մնայ Հայ Մեկնողական գրականութեան հոյակապ իրագործումներէն մէկը:

7) Ան գրած է աղօթքներ եւ մեղեդիներ, որոնցմէ շատեր ներառուած են մեր Հայկական Սբ. Պատարագին մէջ եւ կ'երգուին Պատարագի ընթացքին (Նարեկացիի ամբողջական գործերը տե՛ս Մատենագրութիւնը, Վեներտիկ, 1840):

8) Նարեկացի Սուրբին կոթողային գործը, որ մեծ ժողովրդականութիւն գտած է մեր հաւատաց-

եալ ժողովուրդին մէջ, կը կոչուի «Մատեան Ողբերգութեան» կամ ժողովրդական անունով «Նարեկ»: Այդ անգլագական գործը 95 գլուխներէ բաղկացած շատ խորունկ աղօթքներու հաքածոյ մըն է, որուն կեդրոնականն ճիշդ մարդու հեռացումն է Աստուծմէ եւ անոր փափաքը վերամիանալու Աստուծոյ: «Մատեան»ը մարդկային հոգիի խորունկ պլեկոծումն է, հոգեկան փոթորիկի մէջ ինկած մարդու մը: Նարեկացի Սուրբին երազը եղած է, որ «Մատեան Ողբերգութեան»ը իբր ուղեցոյց ծառայէ ժողովուրդի աղօթքին: Մատեանը ունեցած է բազմաթիւ հրատարակութիւններ: Առաջին անգամ հրատարակուած է Մարսէյ (Ֆրանսա), 1673ին:

«Մատեան Ողբերգութեան»ը, իբր Քրիստոնէական Հաւատքի արտայայտութիւն, իբր աստուածաբանական մտածողութիւն եւ ապրուած խորունկ հոգեկանութիւն (spirituality), ինչպէս նաեւ իբր լեզու եւ գրականութիւն, մինչեւ այսօր կը մնայ անգերազանցելի իրագործում: Այս տեսակէտով, Նարեկացին՝ ինքը եւ իր բոլոր գործերը կը կազմեն Հայ եւ Ընդհանրական Եկեղեցոյ Քրիստոնէական Հաւատքին բացառիկ երեւոյթները եւ արտայայտութեան ձեւերը:

Կարդալ Նարեկացի Սուրբ Կարդապետին «Մատեան Ողբերգութեան»ը՝ կը նշանակէ հոգիի խորերէն հարցաքննել անձոյ, ինքզինքն...: Զարմանալի է, որ Նարեկացին, իր այս «Մատեան»ը կը նկատէ իբր «Կեանքի դեղ» (Բան Գ.): Այս գործը բացառիկ Սուրբի մը կեանքին եւ Աստուծոյ հետ ունեցած իր յարաբերութեան եւ ապրումներուն պտուղն է:

«Մատեան Ողբերգութեան» գիրքը թարգմանուած է բազմաթիւ լեզուներու (անգլերէն, ֆրանսերէն, պարսկերէն եւ արաբերէն, մասամբ ռումաներէնի, եւայլն):

Բացի «Մատեան Ողբերգութեան» գործէն, Նարեկացիի միւս գործերէն շատեր ալ արժանացած են թարգմանութեան՝ թէ՛ աշխարհաբարի եւ թէ՛ օտար լեզուներու:

Նարեկացի Սուրբ Կարդապետէն մեզի հասած աստուածաբանական վաստակը կը վկայէ թէ ան իսկապէս մեծ Սուրբ է, գիտութեամբ եւ խորութեամբ հարուստ «Աստուածաբան» եւ անոր շնորհուած «Ընդհանրական Եկեղեցոյ Կարդապետ» կոչումը եւ հռչակումը իրայատուկ պատիւ կը բերէ ո՛չ միայն Հայ Առաքելական Եկեղեցոյ, այլ նաեւ փառքերէն մէկը Քրիստոսի «Ընդհանրական Եկեղեցիին»:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔ., Համաքրիստոնէական Սուրբեր, Իսթամպուլ, 1978:
2. ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ ԹՈՐԳՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ, Սուրբք եւ Տօնք, Երուսաղէմ, 1981:
3. ԵԶՆԻԿ Ծ. ԿԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Հայրաբանութիւն, հտ. Ա. Սբ. Էջմիածին, 1996:
4. ԵԿԵՂԵՑՈՅ, Հայրեր, տե՛ս «Լոյս» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1905, թիւ 43:
5. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ԱՐՏԱՇԵՍ, Եկեղեցու Հայրեր, տե՛ս Քրիստոնէայ Հայաստան, հանրագիտարան, Երեւան, 2002:
6. Կարգ Կարդապետացն Հայոց, «Էջմիածին», 1980, թիւ Բ., էջ 20-26:
7. ՆԱՐԵԿԱՑԻ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ, Մատենագրութիւնք (ամբողջական գործեր), Վեներիկ, 1840:
8. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Հայ Հայրաբանութիւնը, Պէյրութ 1994:
9. ԸԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Եկեղեցու Հայրեր, Կարդապետներ, Երեւան, 2007:
10. ԸԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Ընթերցումներ Եկեղեցու Հայրերի եւ Կարդապետների Մատենագրութիւնից, Երեւան, 2008:
11. CROSS F. L. – LIVINGSTONE E. A., The Oxford Dictionary of the Christian Church, 2nd ed. New York, 1993, Oxford University Press.
12. PATRINACOS REV. NICON, A Dictionary of Greek Orthodoxy, Minneapolis, Minnesota, 1997, Light and Life Publishing.

Տաճատ Ծ. Կրդ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

«Հայուն կը սպառնան սփիւռեան կացութիւնը, սպառողական ընկերութիւնը, փառասիրութիւնը, յաջողութեան մարմաջը եւ պատշաճեցումներով մեզի պարտադրուող օտարացումը»

Յակոբ Պալեան

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՆ ՈՒ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԷՆԸ»

Հայաստանի վերանկախացումէն ետք, Հայաստանի մէջ ընդհանուր բարեխիղճ, նուիրեալ, հայրենասէր, ազգասէ, ու անանդապահ հանրութեան բացի, տիրական դիրք գրաւեցին կաշառակեր, երկիրը կողոպտող, շահամոլ հատուած մը, որոնք տիրեցին տեղեկատուութեան համակարգին:

Այս երկու հատուածները, տիրական են այսօր ալ Հայաստանի եւ Սփիւռքի հեռատեսիլի կայաններուն: «Մերը պիզնես է, մերը ազգապահպանութիւն չէ» պատասխանն է Լոս Անջելըսի ARTN հայկական պատկերասփռումի կայանի հաղորդավարին: Հարցումիս, թէ, «Ինչու՞ օտար բառեր կը գործածէք լուրերու սփռման ատեն, ինչպէս կոնկրետ, պրոֆէսիոնալ, տեխնոլոգիա եւայլն...»: Պատասխանը ապշեցուցիչ էր. «Այս բառերը ընդունուած են Հայաստանի մէջ եւ մենք Հայաստանի հայերէնով կը խօսինք եւ կը գրենք...»: Աւելի խորանալը անիմաստ էր, գործակատարը իր պատուիրատուին պատուէրը կը կատարէր:

Ներկայիս Լոս Անջելըսի շրջանին հինգ հեռատեսիլի կայաններու ծրագիրներուն կը հետեւիմ, հինգն ալ արեւելահայկական ուղղագրութեամբ արեւելահայերէն, ARTN-Shant, Best of Armenia, AMGA, US ARMENIA եւ «Նոր Ալիք»: Ասոնց պատկերասփռումները մեծ մասամբ Հայաստանի հեռասփռուած ծրագիրներ են, որոնց լեզուն օտար եւ խառնածին բառերու շարանով հայերէն է, այսինքն՝ «Հայաստանեան Հայերէն»:

Սահմանեմք «Հայաստանեան Հայերէն» հասկացողութիւնը:

1. Արեւելահայկական ուղղագրութեամբ:
2. Ռուսերէն բառերով (ամպիցիա, սենսացիա, կինօ, ինֆորմացիա եւայլն):
3. Անգլերէն-ֆրանսերէն բառակերտումով (իմաճ, տրանսպորտ, տուրիզմ, էգոնոմիկա, սերեալ, ռեպորտաժ, պոստ, շանտաժ, կատրային եւայլն):
4. Լատիներէն բառերով (ֆորում, տէքստ, ստատուս, գորպուս, միմուս, պլուս եւայլն):
5. Գիտական օտար բառերու շարանով (անատոմիա, ուրոլոկիա, տեխնիկա, վիրուս, ինֆենցիա, օպերացիա եւայլն):
6. Խառնածին բառակերտումով (մանովրել, սուպիտաւորել, հոսպիտալացնել, իմֆորմացնել, մոտելաւորել) եւ հազարաւոր նման օտար բառեր,

որոնք ո՛րեւէ կապ չունին հայերէնի հետ:

Դժբախտաբար այս իրողութիւնը կ'իրականանայ Հայաստան ներգաղթած եւ ապա արտագաղթած հայերու զաւակներու եւ թոռներու անհեռատես եւ մոլեգին գործունէութեամբ: Հայութիւնը ջլատելու, պառակտելու, երկփեղկելու համար համայնավարութեան շրջանին «հրամանագրով» պարտադրեցին Արեւելահայկական ուղղագրութիւնն ու լատին-ռուսերէն բառակոյտը մխրճելով հայերէնի մէջ, որպէսզի Հայաստանի եւ Սփիւռքի միջեւ կապը խզուի: Իսկ Հայաստանի վերանկախացումէն ետք, նոյն «մութ ոյժերը» նոր սերունդի մէջ քաջալերեցին եւ կը քաջալերեն օտար արմատներով բառակազմութիւնները (ֆիքսուած, կոմպինացուած, դիֆերսիֆիկացնել, մօտիֆիկացուած, իմֆորմացուած եւայլն):

Եթէ Հայաստան համայն հայութեան հայրենիքն է անհրաժեշտ է որ Հայաստանի մէջ սահմանադրութեամբ հաստատուած գլխաւոր օրէնքը յարգել տալ բոլորին, նախագահէն մինչեւ նախակրթարանի աշակերտին «Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Պաշտօնական լեզուն գրաւոր (մաքուր) հայերէն է» սկզբունքը: Ուստի Հայաստանի նախագահը, վարչապետը, նախարարները, տեղական տեսչութիւնները համալսարանի բաժանմունքներու, դատաիրաւական վարչութիւններու եւ բարձրագոյն ուսումնարան ու միջնակարգ դպրոցներու տնօրինութիւնները պարտաւորուին յարգելու վերոյիշեալ օրէնքը:

Իսկ ինչ կը վերաբերի հեռատեսիլի կայաններուն եւ տպագիր մամուլին, անհրաժեշտ է տուգանք հաստատել եւ խստօրէն ատժել այն հաղորդավար լրագրողները, որոնք կամակորութեամբ կը շարունակեն իրենց սենսացիա, էմոցիոնալ, սերեալ, մանուպուլացիա, մոնոբոլիա, լեկենտ, ֆէյսպուք, սուբյէկտ, ակցիա եւ այլն նման բառացանկով շարունակաբար խեղաթիւրել հայերէն բառապաշարը:

Ներկայիս Լոս Անջելըսի հեռատեսիլի հաղորդավարներն ու գովազդները հայերէն լեզուն կ'եղծանեն, Կ'աղճատեն արդարանալով, որ «Հայաստանի հայերէնով կը խօսին ու կը գրեն...»:

Արդեօք Հայաստանի վերլուծաբանները չե՞ն զգացած, որ այս բառաբաշարի այլասերումը եւ ուղղագրական խեղաթիւրումը թաքուն նախաձեռնութիւն է «մութ ոյժերու» հայութիւնը շարունակական, պառակտման մէջ պահելու եւ արհեստական ներքին հակամարտութիւն ստեղծելու Սփիւռքի եւ Հայաստանի հայութեան միջեւ...: Հայոց մէջ եղած են դաւադիրներ, մատնիչներ, լրտեսներ եւ

սադրիչներ, որոնք ազգային գերագոյն նպատակին հասնելու ճանապարհին ջլատած, քայքայած ու խանգարած են հայութիւնը օտար ոյժերու միջամտութեամբ...:

Մեր ազգային միասնութեան՝ հայութեան միասնութեան գլխաւոր խոչընդոտը 1. հայերէն լեզուի մէջ յարաճուն բազմացող օտար բառերն ու 2. խորթ ու անհարազատ Արեւելահայկան ուղղագրութիւնն է:

Հայերէն աշխարհաբարի ծագումը գրաբարէն է, իր քերականութեամբ ու բառապաշարով եւ դասական Մեսրոպեան ուղղագրութեամբ: Արեւելահայկան ուղղագրութիւնը խեղաթիւրած է այդ օրէնքները՝ ինչպէս սեր-կաթի, սեր-սիրել, գետ-գիտուն, գետ-գետափ եւ այլն...: Ուստի, արդէն Հայոց Յեղասպանութեան 100ամեակի ոգեկոչման տարելիցն է եւ այս երկու խոչընդոտները անհրաժեշտ է որ վերացուին աշխարհատարած հայութեան եւ Հայաստանի հայութեան միջեւ, որպէսզի Լոս Անջելըսի հեռատեսիլի գործակատար հաղորդավար մը, երբ օտար բառեր չգործածելու համար իրեն նկատողութիւն ըլլայ, չհամարձակի արդարանալ ըսելով «Մենք Հայաստանի հայերէն կը խօսինք ու կը գրենք»:

Հայոց միասնականութեան հիմքը հայերէն լեզուն է իր հարազատ հայերէն բառապաշարով եւ դասական-Մեսրոպեան ուղղագրութեամբ: Իսկ միւս հիմնական խնդիրներէն մին, որ սփիւռքահայութիւնը կը ջլատէ Լոս Անջելըսի հեռատեսիլի հեռասփռուած արեւելահայերէնն է, մոռացութեան մատնելով եւ բառացիօրէն խողխողելով արեւմտահայերէնը: Արեւելահայերէնի արշաւանքը հեռատեսիլի միջոցաւ սփիւռքի մէջ 30-40 տարուան ընթացքին վերջ կը դնէ արեւմտահայերէնով կատարուած տեղեկատուութեան եւ լրագրական կենսունակութեան: Հայաստանի պետութիւնն ու Հայաստան ներգաղթած ապա արտագաղթած հայութիւնը պէտք է ուսումնասիրէ եւ վերլուծէ թէ իրենց նախնիներու գործածած արեւմտահայերէնը արդէօք կ'ուզե՞ն սպաննել եւ թաղել Լոս Անջելըսի մէջ, դպրոցներուն եւ հեռատեսիլի միջոցով մոլեռանդօրէն արեւելահայերէնի պարտադրումով եւ սերմանումով: Անհրաժեշտ է ազգային միասնութեան արգելակող պատուարը շուտափոյթ քանդուի Հայաստանի մէջ, որպէսզի բոլոր հայերը նոյն բառապաշարը եւ դասական ուղղագրութիւնը գործածեն: Ներկայիս ուշիմ, ուսեալ, հնարամիտ, արհեստավարժ, զարգացած եւ համալսարանաւարտ սերունդ մը հասունցած է Հա-

յաստանի եւ Սփիւռքի տարածքին, սակայն ուղեկորոյս եւ մոլորուած հեռատեսիլի վարիչներ եւ պետական պաշտօնեաներ ազգայնոյս օտարածին բառերով եւ բարբերով զանոնք ապազգային, այլասերման կ'առաջնորդեն... ընթացք մը, որ տասնեակ տարիներ առաջ պէտք էր սրբագրուէր եւ ճշգրիտ ազգային ակունքներու ճանապարհը առաջնորդուէր...:

Ուշացումը դատապարտելի աղէտ է հայութեան: Իսկ գործուած լեզուական սխալները, անտարբերութեամբ չսրբագրելը՝ ազգային ոճիր:

Դոկտ. Յակոբ ԱՅՆԹԱՊԼԵԱՆ

ՀԱԿԻՐՃ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷԶԵՐԷՆ

ՀԱՅ ՅԵՂԸ

Աշխարհի ամէնէն հին եւ ամէնէն ազնիւ ցեղերէն մէկն է հայ ժողովուրդը: Ան կը սերի հնդեւրոպական կոչուած հին ժողովուրդներէն՝ որոնցմէ սերած են նաեւ Եւրոպայի ներկայ քաղաքակիրթ ազգերը: Երբ այսօրուան քաղաքակիրթ ազգերէն շատ շատերը չկային՝ Հայաստան եւ իր ժողովուրդը գոյութիւն ունէին շէն ու բարգաւաճ:

Այն երկրամասը որ յետոյ Հայաստան պիտի կոչուէր՝ Քրիստոսէ 3,000 տարի առաջ քաղղեական ամենահին արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Գուդի անունով:

Քրիստոսէ 1,800 տարի առաջ, Խարրի-Մտիանի անուամբ հզօր պետութիւն մըն է, որ գոյութիւն ունեցած է նոյն այդ հողամասին վրայ:

Քրիստոսէ 1,330 տարի առաջ Նայիրի անուամբ կը յիշուի այդ միեւնոյն երկիրը ասորական արձանագրութեանց մէջ: Քրիստոսէ առաջ 860ին, Ուրարտու անուամբ պետութիւն մըն է որ կը ծաղկի հոն՝ իր ուշագրաւ քաղաքակրթութեամբ:

Վերջապէս Քրիստոսէ 521 տարի առաջ Արմէն անուն ազգն է որ յիշատակուած է Պարսկաստանի արձանագրութեանց մէջ: Եւրոպայէն է որ կու գար այս Արմէն ցեղը, հիւսիսին Բալկանեան թերակղզին խուժող բարբարոսներուն առջեւէն փախչելով եւ Փոքր-Ասիա ապաստանելով: Ան հետզհետէ առաջ շարժելով, եկաւ գետեղուիլ հայկական բարձրաւանդակին վրայ, եւ խառնուելով դարերու ընթացքին տեղական ժողովուրդին հետ, ստեղծեց նոր, թարմ, քաղաքակրթութեան ընդունակ ազգ մը, որ ներկայի մեր հայ ցեղն է:🌀

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ
ԵՒ
ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐԸ
1512-1715 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ**

(Պատմություն, Սխրագործություն, Արժեքներ)

ՊԱՏԳԱՍ ՄԸ

«Մեր ժողովուրդը ձգտում է վերականգնել, վերարժեարել իր Ինքնությունը: Երբ որոնում է իր հոգու արմատները, մեր պարտքն ենք համարում ցոյց տալ ճշմարիտ ճանապարհը, որ կարող է մեզ բոլորիս տանել դեպի մեր իրաւ ազգային Ինքնութեան ակունքները:

Մեր ժողովուրդը պէտք է լաւ ճանաչի ինքնիրեն, ուղիղ հասկանայ իր հարազատ ազգայինը, եւ սրբութեամբ պահպանի ամբողջ, անաղարտ եւ անուազ ա՛յն ինչ որ ստեղծուել ու յօրինուել է դարերի ընթացքում մինչեւ մեր օրերը, եւ այդ ակունքների աւիւնով յագեցած, հոգու նոր թռիչքով ու թարմ ոյժերով, համամարդկայինը պայծառակերպելով ազգային ձեւերի մէջ, բեղմնաւորի իր նոր կեանքը եւ հարստացնի իր ազգային մշակոյթի գանձարանը...:

Հարկ է, որ մենք մեզ լաւ ճանաչենք որպէս ազգային մշակոյթ կերտող ժողովուրդ, առանց անշուշտ անգիտանալու նրա պատմական զարգացման նախնական փուլերը»:

ՎԱԶԳԷՆ Ա.

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
Կոնդակ՝ Փետրուար 14, 1991

Թիւ՝ 1757

Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին

Ա. ՄՈՒՏՔ

«Անմիտին համար մատեան մը անարժէք է, իսկ իմաստուն մարդուն համար՝ այդ մատեանը աշխարհի գինն ունի»

(Յիշատակարան, թուական՝ 1391,
ձեռագիր, Երեւանի Մատենադարան, թիւ
2178)

Հոյակապ բան է ինքնաճանաչումը. ինքնաճանաչում՝ անձնական, ազգային, կրօնական եկեղեցական, ինչպէս նաեւ իմացական թէ

նիւթական մշակոյթի մակարդակներու վրայ:

Ինքնաճանաչումը մեծ բարիք մըն է, երբ անկա խորացող ճանաչումի, շարունակական կազմաւորումի եւ տոկունութեան ընթացք մը ըլլայ:

Իրագործումներու եւ մանաւանդ պատմական, ազգային եւ մշակութային արժէքներու մասին անդրադարձումը կամ «յիշելու» արարքը՝ այդքան ալ պարզ ու դիւրին չի՛ թուիր: Միայն անուններու եւ թուականներու թուարկում չի՛ կրնար ըլլալ այդ մէկը: Կը խորհիմ թէ եւ անհատներու կամ խմբային աշխատանքները դիտելու, յիշելու, գնահատելու եւ արժեւորելու արարքը՝ համաձուլումը պէտք է ըլլայ հաւաքականին եւ անձնականին: Պատմական եւ անկիւնադարձային դէպքեր եւ դրուագներ մեզ կը մղեն ո՛չ միայն յիշելու, այլեւ մեր ինքնությունը տարբեր լուսարձակի տակ դիտելու եւ յայտնաբերելու անձնական թէ ազգային էութեան, ինքնութեան եւ հոգիին վերաբերող որոշ յատկանիշներ եւ արժանիքներ: Անկասկած, անոնցմէ մէկն է Հայկական Տպագրութեան եւ հրատարակչականի ծնունդը, որ պայմաններու մտնով տեղի ունեցաւ ո՛չ թէ Հայրենիքէն ներս, այլ Հայրենիքէն հեռու, Իտալիոյ հիւսիս-արեւելեան անկիւնը գտնուող Վենետիկ-Venezia կոչուած քաղաքին մէջ: Կարկինս քիչ մը պիտի ընդլայնեմ, Հայկական տպագրութեան խորհուրդը զետեղելու Եւրոպական մշակոյթի տաղաւարին տակ: Մարդս, ընդհանրապէս կեանքի պայմաններէն, շրջապատէն եւ հոսանքներէն մղուած, նոր յղացքներ, մտածելու եւ գործելու եղանակներ, տարածքներ եւ արժեւորումներ կը յայտնաբերէ՝ ի՛ր իսկ մարդկային եւ ազգային ինքնութեան հետ կապուած: Ասոր իբր հետեւանք՝ մարդուս ներաշխարհէն բացուած գիտակցութեան, մտածումի, տեսիլքի եւ կամքի լուսարձակն է, որ կեանքին որակը եւ արժէքը կը ճշտէ: Այսպէս է որ մարդուս գիտակից կեցուածքը, մերձեցումը, վերաբերումը եւ արժեւորումները կը սահմանեն կեանքի եւ գաղափարական արարքներու իմաստը, արժէքը եւ կարեւորութիւնը:

Բայց լաւ գիտենք թէ գրաւոր եւ հրատարակչական աշխատանքները անթիւ փորձանքներու կրնան հանդիպիլ, մինչեւ որ ճեղքեն մարդոց կուրութեան, անտարբերութեան եւ անուշադրութեան պարիսպները: Գիտենք նաեւ, որ հազարումէկ պատճառներ կը միջամտեն՝ մինչեւ որ գիրք մը իր նուազագոյն նուիրագործումին արժանանայ: Միւս կողմէ, սակայն, Յակոբ Օշական կ'ոգեկոչէ գիրքը, ըսելով.- «Անոք, որ գիրք մը կը տպեն՝

նեցուկ կը կապեն մեր հոգիին խորտակուած սիւներուն» (1):

ԺԶ. դարուն է, որ Հայ Մշակութային կեանքին մէջ նշանակալից եղաւ Հայկական տպագրութեան սկիզբն ու զարգացումը: Եւրոպայի մէջ, ԺԵ. դարու վերջաւորութեան շատ արագ զարգացաւ տպագրութիւնը եւ իր արժանիքներով՝ չէր կրնար չգրաւել նաեւ Հայ միջին ու բարձր մտաւորականութեան եւ յատկապէս Հայ եկեղեցականին ուշադրութիւնը:

Տպագրական արուեստին գիւտը, որ տեղի ունեցաւ Գերմանիոյ մէջ (1440ին), մեծ եւ ընդհանուր յեղափոխութիւն մը ստեղծելու սահմանուած էր մարդկային ընդհանուր քաղաքակրթութեան մէջ:

Տպագրութեան արուեստին արդիւնքը եւ օգուտներուն լուրը Եւրոպայէն հասեր էր Հայաստան: Հնարուած Գիւտը եւ անոր բարիքը հրապուրիչ եւ փափաքելի էր ազգին եւ մշակութիւն, սակայն այդ գիւտը մինչեւ Հայաստան փոխադրելը՝ քաղաքական եւ ընկերային մեծ դժուարութիւններ ունէր, մանաւանդ Լէնկ-թիմուրեան կայսրութեան ստեղծումով (շուրջ 1370ին) եւ Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան վերջալուսով (1375ին), երբ քաղաքական աղէտները, արշաւանքները, հալածանքները եւ ընկերային անկայուն կեանքին ընդհանուր վիճակը բացարձակապէս թոյլատու չէին մշակութային նոր նախաձեռնութիւններու:

Իսկ 1400-1600 թուականներուն Հայաստան իր ամէնէն խաւար դարերը ապրած էր Թիւրքմէն ցեղերու արշաւանքներուն եւ Թուրք-Պարսկական պատերազմներու հետեւանքներով.- աւեր, կեղեքում..., հետեւաբար ընկերային եւ մշակութային կեանքին համար դաժան պայմաններ: Այդ պատերազմները, քաղաքական եւ ընկերային դժուարութիւնները անհնար կը դարձնէին տպագրական արուեստին հիմնադրումը Հայաստանի մէջ, որքան ալ տպագրական գիւտի նշանակութիւնը գրաւիչ թուէր: Ահա թէ ինչու՝ առաջին Հայ տպագրատունէն՝ 1512էն 259 տարիներ ետք, 1771ին միայն, Հայաստանը ունեցաւ իր առաջին տպարանը՝ Վաղարշապատ-Սուրբ Էջմիածինի մէջ: Հայաստանի վիճակը կը տարբերէր Եւրոպայէն:

Հայաստան շփումի մէջ էր Եւրոպայի հետ: Այդ շփումը կը կատարուէր ո՛չ միայն Հայ վաճառականներու միջոցով, այլ նաեւ Եւրոպայի զանազան երկիրներու մէջ հաստատուած մեծ կամ փոքր Հայկական համայնքներու:

Հետեւաբար, երբ մտածելն անգամ անհնարին էր Հայաստանի մէջ տպարան հիմնելու մասին, ուրիշ ելք չկար՝ եթէ ոչ աչքերը դարձնել Եւրոպայի, օգտուելու համար անոր ընծայած հնարաւորութիւններէն: Այս տեսակէտով Հայ եկեղեցականները, որոնք միշտ ալ դէր ունեցած են Հայ մտաւոր, մշակութային, ընկերային, եւ քաղաքական կեանքին մէջ, իրենց նպաստը բերին նաեւ Հայկական տպագրութեան մէջ, որոնց առաջին ներկայացուցիչը կրնանք նկատել Սիսի Ազարիա Ա. Կաթողիկոս Զուղայեցին, որ Ծաբաթ, Ապրիլ 10, 1585 թուակիր նամակով մը՝ յարաբերութեան մէջ կը մտնէր Հռոմի Գրիգոր ԺԳ. Պապին հետ, ա՛յլ նիւթերու կողքին խնդրելով նաեւ Պապին օժանդակութիւնը Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրութեան իրագործումին համար (2):

Հայ Առաքելական Եկեղեցին, այս ձեւով, Եւրոպայի մէջ տպագրական գիւտէն հազիւ 130 տարիներ անցած՝ արդէն իսկ հետաքրքրութիւն կը ցուցաբերէր տպագրական արհեստին հանդէպ:

Հայ Եկեղեցականը եւ աշխարհականը, համոզուած ըլլալով, որ մարդիկ կը մահանան, բայց գիրքը՝ ոչ, ոգեւին լծուեցան տպագրական – հրատարակչական աշխատանքին: Այդ դարաշրջաններուն գիրքեր տպագրել՝ կը նշանակէր պաշար հայթայթել ժողովուրդին, միշտ կեդրոնացումը սեւեռելով ժողովուրդին հոգեւոր, մտաւոր, ուսումնական եւ մշակութային բարգաւաճումին եւ որակին:

Տպագրութեան գիւտին գլխաւոր շարժառիթը մեր մէջ նոյնը եղաւ, ինչ որ Եւրոպացիներու մօտ: Մագաղաթ եւ թուղթ ձեռագիր մատեանները կը մաշէին ու պիտի մաշէին. ձեռագիրներու նիւթական բազմացումը հետզհետէ կը դժուարէր եւ կը նուազէր: Ասոնց բնական հետեւանքն էր՝ ձեռագիր մատեաններու պատրաստութեան նիւթական բարձր գինը, ընդօրինակող վարպետներուն սակաւութիւնը կամ ձեռագիր մատեաններու դիրամատչելի չըլլալը: Ասոնց կողքին կար Հայ Եկեղեցին, որուն համար Սբ. Գրային, կրօնական, եկեղեցական, վարդապետական ու ծիսական գիրքերու գոյութիւնը առօրեայ անհրաժեշտութիւն մըն էր: Ասիկա՛ եղած է տպագրական գիւտին եւ օգտագործման առաջին եւ հիմնական պատճառը: Նկատի ունենալ, որ Կիւթենպէրկի տպագրական գիւտին առաջին իրագործումն ալ եղած էր Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրութիւնը (1450-1455):

Բ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ

**ՅԱԿՈԲ ՄԵՂԱՊԱՐՏ
(ՎԵՆԵՏԻԿ, 1512-1513)**

Յակոբ Մեղապարտ կոչուած անձը՝ մէկն է այն Հայ տեսլապաշտ անհատներէն, որ իր ժամանակաշրջանին յատուկ ջերմ կրօնասիրութեամբ եւ լուսամիտ համոզումով շրջադարձ ստեղծեց մշակութային մեր պատմութեան մէջ, Հայերէն առաջին գիրքը տպագրելով 1512ին, Վենետիկ քաղաքին մէջ, Իտալիա:

Յակոբ Մեղապարտի անձի մասին չունինք մանրամասն տեղեկութիւններ: Ան, շատ հաւանաբար, եղած է եկեղեցական եւ ո՛չ վաճառական, (3):

1498ին Յ. Մեղապարտ Վենետիկի մէջ գործակցած է իտալացի Դեմոկրիտօ Թերրաչիմայի հետ՝ Հայերէն գիրքեր տպելու նպատակով, սակայն գործակցութիւնը կը ձախողի զանազան պատճառներով: Ապա վենետկեցի գրաձուլիչ վարպետներուն մօտ՝ իր գծագրութիւններով պատրաստել տուած է Հայերէն տպագրատառեր եւ զարդագրեր: Ձեռք բերած է տպագրութեան համար հարկ եղած գործիքներ եւ 1512ին, Վենետիկի մէջ հրատարակած է իր առաջին գիրքը եւ ապա նաեւ չորս ա՛յլ հատորներ:

Նոյն շրջանին Գերմանացիներ, Ֆրանսացիներ, Յոյներ, Հրեաներ եւ Սերպեր՝ Վենետիկի մէջ ունէին արդէն իրենց տպարանները: Հետեւաբար զարմանալի չէ, որ Հայերն ալ հոն իրագործէին իրենց առաջին տպագրութիւնները, մանաւանդ որ քաղաքին մէջ Հայկական գաղութ մըն ալ կար, առաւելաբար կազմուած Հայ վաճառականներէ (մեծ մասով Ջուղայեցիներ): Կար, անշուշտ, Կիլիկեան Հայաստանի եւ Վենետիկի Հանրապետութեան միջեւ ստեղծուած վաճառականական ուժեղ յարաբերութիւնը, որ գոյութիւն ունէր ծովային ճամբով՝ Վենետիկէն դէպի Կիլիկիոյ Այասի նաւահանգիստը եւ փոխադարձաբար: Հայերու առաջին առեւտրական յարաբերութիւնները Վենետիկի մէջ կ'երթան մինչեւ Կիլիկեան Թագաւորութեան տարիները (4):

Յակոբ Մեղապարտ Վենետիկի մէջ տպագրական գործով զբաղած է 1510ականներուն: Պատահական չէր ուրեմն, որ Յակոբ Մեղապարտ ընտրած էր այդ քաղաքը: Գերմանիոյ մէջ ծնունդ առած տպագրական արհեստի ծնունդէն անմիջապէս ետք, շուրջ 1465ին, այդ արհեստը անցեր էր Ի-

տալիա: 1400ի վերջերուն՝ Վենետիկ քաղաքը դարձեր էր արդէն Եւրոպական տպագրութեան մեծագոյն կեդրոնը: Պատմական փաստեր կան, որ այդ փոքր քաղաքին մէջ՝ շուրջ 250 տպարան կը գործէր ժՋ. դարուն սկիզբները: Յակոբ Մեղապարտի ուշադրութեան չէր վրիպած ուրիշ կարեւոր իրականութիւն մը եւս.- Վենետիկ, ազատ ըլլալով Հռոմի Եկեղեցական Իշխանութեան հսկողութեան՝ չէր ենթարկուեր անոր կրօնական կամ եկեղեցական հաւատաքնութեան (գրաքննութեան):

Պէտք է յիշել նաեւ, որ Վենետիկի Հարապետութեան մէջ եղած են նաեւ Հայ անուանի գործիչներ (5):

Այսպէս, ժՋ. դարուն, Վենետիկը եղաւ ո՛չ միայն Հայ Տպագրութեան ծննդավայրը, այլեւ իսկական օրրանը: Մինչեւ ժԸ. դար գրեթէ Վենետիկ քաղաքն էր Հայ տպագիր գիրքերու գլխաւոր մատակարարը, որովհետեւ այդ ժամանակաշրջանին ամէնէն շատ Հայերէն գիրքեր այդ քաղաքին մէջ տպագրուած են:

1513ին Վենետիկի Հասարակապետութեան (Repubblica Veneta) կողմէ վճիռ մը կը հրապարակուի, որուն համաձայն կ'արգիլուի Հայերէն գիրքի տպագրութիւնը: Այս է պատճառը, որ Յակոբ Մեղապարտի տպարանը ունեցած է միայն տարուան մը կեանք՝ տպագրելով միայն հինգ գիրքեր.-

- 1.- «Ուրբաթագիրք», 2.- «Պատարագատետր», 3.- «Աղթարք», 4.- «Պարզատումար», 5.- «Տաղարան»:

Յիշատակարան մը ունի միայն «Պատարագատետր»ը, ուր Յակոբ ինքզինքը խոնարհաբար կը կոչէ «Մեղապարտ» եւ անկէ ետք մեր մշակութային գրականութեան մէջ ան կը ճանչցուի «Յակոբ Մեղապարտ» անունով: Այդ յիշատակարանը կ'ըսէ.- «Գրեցաւ սբ. Տառս ի ՋԿԲ ի ա(ստուա)ծապահ քաղաքս ի ՎԵՆԵժ, որ է Վենետիկ Ֆրանկստեան ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. Ով որ կարդայք մեղաց թողութի(ւն) խն(դ)րեցէք Ա(ստուծոյ)» (6):

Հինգ հատորներուն մէջ գործածուած տառերը բաւականին մեծ են, ձեռագրական տառերու նման, իսկ գիրքերու արտաքինը կը նմանի Հայ դասական ձեռագիրներու: Անցեալին, սովորաբար ամէն մէկ տառ կ'ունենար մէկ կաղապար, որուն վրայէն կը թափէին հարիւրաւոր տառեր տպագրութեան համար: Նկատելի է, որ Մեղապարտի գործածած միեւնոյն տառը ունի զանազան ձեւեր, նշան՝ թէ անոնք ձուլուած չեն միեւնոյն մայր կաղապարէն: Ծատ հաւանաբար Յ. Մեղապարտ գի-

տակցաբար այս կերպով գործած է՝ իր տպած գիրքերը աւելի նման դարձնելու համար Հայկական ձեռագիր մատեաններուն:

Մեղապարտի տպագրած գիրքերու վերջաւորութեան դրոշմուած է խաչաձեւ տպագրական կնքադրոշմ կամ տպարանանիշ մը, լատինական չորս տառերով D.I.Z.A.: Այս տառերուն նշանակութիւնը կը մնայ տակաւին անծանօթ, սակայն ամէնէն հաւանականը կը թուի ըլլալ բանասէր Կարապետ Բասմաճեանինը.- D. –Dei servus (Աստուծոյ ծառայ), I.- Iacobus (Յակոբ), . Z.-Zannix (Ծաննիեան կամ Ճաննիեան, այսինքն՝ Յովհաննիսեան), A.- Armenus (Հայ) (7):

1.-Ուրբաթագիրք.- Հայերէն առաջին տպագրուած գիրքն է (1512ին): Ժողովածու մըն է, որ կը պարունակէ բժշկութեան կամ ապաքինումի աղօթքներ՝ հիւանդութիւններու, փորձանքներու եւ չար աչքի դէմ, դիւահալածութեան վերաբերող բանաձեւեր, օձի խայթումքի մասին գրութիւն մը, եւայլն, որոնք յատուկ էին Հայ վաճառականներու աշխարհին, որոնց համար կը թուի ըլլալ այս հրատարակութիւնը: Ուրբաթագիրքին մէջ միախառնուած են Քրիստոնէական հաւատք եւ ժողովրդային աւելորդապաշտութիւններ: Գիրքը կը ցոլացնէ այդ ժամականաշրջանի Հայուն ընկերային մտածելակերպը եւ ճաշակը: Գիրքը կը սկսի հետեւեալ բառերով.- «Ուրբաթ օր կամ Չորեքշաբթի տանին հիւանդն ի դուռն եկեղեցոյն», եւ այս նախադասութեան առաջին բառին համար այդ գիրքը կոչուած է Ուրբաթագիրք (8):

2.-Պատարագատետր.- Սբ. Պատարագի ընթացքին եկեղեցականին կատարած աղօթքներու գիրքն է:

3.-Աղթարք.- Բժշկութեան վերաբերող գիրք մըն է, ուր կան դեղերու բաղադրաչափեր եւ դեղերու բաղադրութեան բացատրութիւններ: Գիրքը կը պարունակէ նաեւ աստղագուշակութիւն, երազներու գուշակութիւններ: Աղթարքը միջնադարեան հաւատալիքներու եւ ժողովրդական սնոտիապաշտութեան հաւաքածոյ մըն է (9):

4.-Պարզատումար.- Այսօրուան եզրով կը նշանակէ եկեղեցական օրացոյց (calendar): Պատրաստուած է երեսունվեց տարիներու համար, սկսեալ 1512 թուականէն: Ունի երկրորդ բաժին մը՝ նման Աղթարքին:

5.- Տաղարան.- Հաւաքածոյ մըն է, որ կը պարունակէ միջնադարեան Հայ անուանի հեղինակներու տաղերը:

Պատմութիւնը մեզի չէ հաղորդած թէ այս

հինգ հրատարակութիւնները քանի տպաքանակ ունեցած են: Ծատ հաւանաբար 300-400 օրինակ:

Այսպիսի գիրքերու հանրամատչելի բնոյթը հետեւանք էր այն պահանջին, որ կը ներկայացնէին Հայ առեւտրական եւ արհեստաւորական խաւերը թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Հայ գաղթավայրերու մէջ: Այսպիսի բովանդակութեամբ գիրքեր կը բաւարարէին անոնց առօրեայ կեանքին հետաքրքրութիւնները եւ պահանջները:

Այսօր, 1512-1513ի Մեղապարտի հրատարակութիւնները հազուագիւտ են եւ շատ յարգի: Ունին զարդախորաններ, զարդագրեր եւ լուսանցազարդեր, բոլորն ալ զուտ Հայկական հին ձեռագրական զարդարութեան հետեւողութեամբ եւ տպագրուած են երկգոյն՝ սեւ ու կարմիր մելանով:

Մինչեւ 1700ական թուականները, Հայկական Տպագրութիւնը կիրարկած է փայտափորագիր Տառեր եւ Սկզբնատառեր, Ծաղկատառեր (ծաղկանման տառեր), Թռչնագրեր (թռչնանման տառեր), Կենդանատառեր, Գլխազարդեր կամ Խորաններ, Լուսանցազարդեր եւ Փայտափոր նկարատախտակներ:

Այդ ժամանակաշրջանին՝ Փայտափորագրական Արուեստը բարձր մասնագիտութիւն դարձած էր (10):

Փայտեայ փորագրական տառերը, 1600-1700 թուականներուն, մաս մը շատ հաւանաբար՝ Վեներտիկ հասած են Ամստերդամէն: Մաս մըն ալ փորագրուած ու պատրաստուած են Վեներտիկ՝ իտալացի փորագրիչներու կողմէ: Ընդհանրապէս փայտեայ փորագրանկարները յատուկ են ԺԷ-ԺԸ դարերուն, իսկ մետաղեայ կամ պղնձափոր փորագրանկարները՝ ԺԸ դարուն:

«Յակոբ Մեղապարտի շնորհիւ, կը գրէ Հայկական Տպագրութեան մասնագէտներէն մէկը, Հայերէնը իր դրացի լեզուներէն առաջինը դարձաւ իբր տպագրութեան լեզու, իսկ մերձարեւելեան բոլոր լեզուներէն առաջնութիւնը զիջեց միայն Երայերէնին» (11):

ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈՔԱԹԵՑԻ ԿԱՄ ԵԻԴՈԿԻԱՅԻ (1565-1567 թուականին)

Երկրորդ Հայ տպագրիչը եղաւ Աբգար Դպիր Թոքաթեցին: Եղած է իր ժամանակի զարգացած մտաւորականներէն: Միքայէլ Սեբաստացի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը զինքը ուղարկած է Հռոմ, դիմելու Պիոս Դ. Պապին՝ Հայաստանի ազատագրութեան հարցով: Աբգար մեկնած է Հռոմ

իր զաւակին՝ Սուլթանջահի հետ, 1562ին: Հայաստանի անկախութեան հետապնդումը չէ իրականացած, սակայն Աբգար Գուրգուսի է տպագրութեան եւ մեծ դժուարութեամբ կրցած է Հռոմի իշխանութուններէն հրաման ձեռք բերել: Պատրաստել տուած է տպագրական տառեր, ինչ որ գրեթէ անկարելի էր հաւատաքնութեան խիստ հսկողութեան պատճառով: Նոյն այդ տառերով՝ Աբգար տպագրութիւններ կատարած է Վենետիկի եւ ապա Կ. Պոլսոյ մէջ:

1565ին, ան տպագրած է «Տոմարացոյց»ը, որուն առաջին էջին վրայ կայ իր եւ իր զաւակին նկարը, Հռոմի Պապին դիմաց, Հայերէն տպագրատառերը ձեռքին մէջ, նշան՝ թէ Պապէն ստացած է այդ թոյլտուութիւնը կամ մեծաշնորհը: Երկրորդ նկարին մէջ՝ Աբգար կը գտնուի Վենետիկի Տոժին դիմաց, հաւանաբար գիրք տպագրելու իրաւունք խնդրելու դիրքով:

1565-1566 տարիներուն, Վենետիկի մէջ ան տպած է նաեւ «Սաղմոսարան» մը, ուր նոյնպէս կան յիշուած երկու նկարները: Այս երկու գիրքերը տպելէ յետոյ՝ Աբգար մեկնած է Կ. Պոլիս:

Իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ, Սբ. Նիկողայոս եկեղեցիի բակին մէջ՝ 1567ին ան տպած է «Փոքր Քերականութիւն» կոչուած գիրքը: Ասիկա առաջին Հայերէն տպագրուած դասագիրքն է: Յաջորդաբար, ան տպած է «Տօնացոյց», «Պարզատոմար», «Աղօթամատոյց» (Ժամագիրք), «Պատարագամատոյց», «Տաղարան» եւ «Մաշտոց»: Աբգար Դպիր մահացած է շուրջ 1572ին:

Աբգարի արժանիքը եղաւ այն՝ որ վերսկսաւ ընդհատուած Հայկական տպագրութիւնը, տպարանը հիմնելով Կ.Պոլսոյ պէս հայաշատ կեդրոնի մը մէջ եւ աւելի մօտիկ նաեւ Հայաստանի (12):

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱԼ ԱԲԳԱՐԵԱՆ ԹՈՔԱԹԵՑԻ
(1565 թուականին, Հռոմ)

Ծնած է շուրջ 1550 թուականներուն: Զաւակն է վերի Աբգար Դպիր Թոքաթեցիին կամ Եւրոկիացիին: Եղած է Սարկաւագ, տպագրիչ եւ կրօնական գործիչ: Ընդհատ մեկնած է Հռոմ (1562ին) եւ ապրած է հոն, հասնելով բարձր դիրքի: Պաշտօնավարած է Վատիկանի շրջանակէն ներս: 1579ին յաջողած է Գրիգոր ԺԳ. Պապէն հրաման ստանալ՝ ձուլել տալու Հայկական տպագրական տառեր եւ նոյն տարին տպած է Հայերէն էջ մը՝ «Յայտարարութիւն» վերնագրով:

Սուլթանջահ Հռոմի մէջ գործակցած է Յով-

հաննէս Քհնյ. Տերգնցիի եւ անոր որդի՝ Խաչատուրի հետ, եւ 1584ին, Dominici Baseajի տպարանին մէջ, տպագրած են «Տօմար Գրիգորեան Յաւիտենական» գիրքը եւ «Դաւանութիւն Ուղղափառութեան» տետրակը: 1586 թուականին Սուլթանջահ հրատարակած է նաեւ հատուածներ Հայկական Ծիսարանէն՝ Մաշտոցէն (13):

ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԶՆՅ. ՏԵՐԶՆՑԻ
(Ծնած է շուրջ 1540 թուականին)

Տեր Յովհաննէս Տերգնցի գործունէութիւն ցուցաբերած է Հռոմ: Հռոմէն անցնելով Վենետիկ՝ տպագրական նոր տառերով հոն տպած է «Սողմոսարան» մը Ճիովան Ալբերթիի տպարանին մէջ: Գիրքի յիշատակարանին մէջ կը թուէ այն ծանր դժուարութիւնները, որ տպագրիչ մը կրնար ունենալ Իտալիոյ մէջ: Ան մինչեւ իսկ բանտարկութեան ենթարկուած է Եկեղեցական Իշխանութեան կողմէ: Այդ կալանքէն ետք է, որ անցած է Վենետիկ եւ 1587ին տպած է «Սաղմոսարան»ը:

Յ. Տերգնցիով կը փակուի ԺԶ. դարու տպագրութեան պատմութիւնը, որու ընթացքին, թէեւ չտպագրուեցան բազմաթիւ հատորներ, սակայն ամրացաւ Հայկական Տպագրութեան հիմը (14):

ԼՎՈՎ-ՄԻԼԱՆՕ-ՓԱՐԻԶ
(1616-1634 տարիներուն)

Լվով (Լեհաստան).- 1616 թուին, Լվովի մէջ տպարան մը կը հիմնուի Յովհաննէս Երէց Քարմատանեց անունով եկեղեցականի մը կողմէ: Կը տպուի «Սաղմոս» կամ Սաղմոսարան մը, շատ հազուագիտ: Սաղմոսարանը ունի 478 էջ: Տպագրութիւնը մեծ դժուարութեամբ տեսած է շուրջ տարի մը: Նոյն տարին (1616ին) տպագրուած է «Բժշկարան» մը, դարձեալ Յովհաննէս Երէցի տպարանէն: Իսկ 1618ին նոյն տպարանէն հրատարակուած է «Աղօթագիրք» մը՝ Հայաստան Ղիչաղերէն (15):

Միլանօ (Իտալիա).- 1621ին, Միլանօ քաղաքի Ամբրոսեան Վարժարանի տպարանին մէջ տպագրուած է եկեղեցական Ֆրանչիսքօ Ռիվոլայի Հայերէն-Լատիներէն «Բառգիրք Հայոց» անունով (Dictionarium Armeno-Latinum): Ասոր Բ. տպագրութիւնը կատարուած է 1633ին, Փարիզի մէջ (Տպագրական Եկեղեցական Կոմիտէ), իսկ 1624ին, Միլանոյի մէջ, նոյն հեղինակին՝ Ֆր. Ռիվոլայի Լատիներէն եւ Հայերէն պատրաս-

տուած «Grammaticae Armenae» Հայերէն Լեզուի Քերականութիւն աշխատութիւնը, դարձեալ Ամբրոսեան տպարանէն (16):

Փարիզ (Ֆրանսա).- 1634ին Փարիզի մէջ տպուած կը գտնենք Պետրոս Պօղոս Քահանայի մը «Առաւել Պարզաբանութիւն» կոչուած գիրքին երկրորդ տպագրութիւնը, Հայերէն եւ Լատիներէն լեզուներով, Արքունի Տպարան: Գիրքին առաջին տպագրութիւնը կատարուած էր Հռոմ՝ 1630ին, Ուրբանեան Տպարանին մէջ (17):

**ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐ
ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԷՋ
(1642-1687 տարիներուն)**

Հայկական Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրութիւնը իրագործելու նպատակով, Կ. Պոլիսէն Յովհաննէս Անկիրացի անունով անձ մը, որուն մեզի անծանօթ պատճառներով՝ Իտալացիները տուած են Մոլինո անունը, կը մեկնի Հռոմ, ուր կը հանդիպի դժուարութիւններու: Հոն կը յաջողի ձեռք բերել տպագրական տառեր ու Վենետիկ գալով՝ 1642ին կը տպագրէ նախ ընտիր «Սաղմոսարան» մը եւ յաջորդ տարին (1643ին) Սբ. Ներսէս Ծնորհալիի «Յիսուս Որդի»ն: Տպագրական այս փորձերը կատարելով՝ ան կ'ուզէր ձեռնարկել Աստուածաշունչ Մատեանի Հայկական տպագրութեան, սակայն չի՛ կրնար իր երազը իրականացնել, քանի որ դէպի Կ. Պոլիս ճամբուն վրայ կը մահանայ Իտալիոյ Միլանօ քաղաքին մէջ:

Յովհաննէս Անկիրացին եղած է եկեղեցական եւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին ներկայացուցիչը՝ Հռոմ: Կը թուի թէ հասած է բարձր դիրքի եւ դարձած կարեւոր անձնաւորութիւն մը Հռոմի մէջ: Յ. Անկիրացին զարգացած անձնաւորութիւն մըն էր եւ մեծ արդիւնք ունեցած է Հայկական Տպագրութեան արուեստի յառաջդիմութեան տեսակէտէն (18):

Վենետիկի մէջ, Նահապետ Ագուլեցի անունով վաճառականի մը տան մէջ կահաւորուած տպարանին մէջ, 1687 տպագրուած կը գտնենք Յովհաննէս Վրդ. Հոլով Կոստանդնուպոլսեցիի «Պարզաբանութիւն Հոգեմտագ Սաղմոսաց» 840 էջնոց գիրքը, ուր գրաբար մեջբերուած Սաղմոսներուն քով տրուած է անոնց աշխարհաբարը՝ կատարուած Յովհաննէս Վրդ. Հոլովի կողմէ: Փաստօրէն հեղինակը նաեւ տուած է Սաղմոսներու «աշխարհաբար» մեկնութիւնը: Այս մէկը երկրորդ «աշխարհաբար» գիրքն է՝ 1675ին Մարսիլիա տպագրուած «Արհեստ

Համարողութեան» գիրքէն ետք (19): Յովհաննէս Վրդ. Հոլով (1635-1691) հեղինակած է գիրքեր եւ զբաղած է լեզուական, քերականական եւ թարգմանական աշխատանքներով: Եղած է կրօնական գործիչ: Հայոց մէջ զբաղած է Լատին Եկեղեցոյ տարածման գործով (20):

Վենետիկի մէջ իտալացի տպագրիչներ ալ ձեռնարկած են տպագրելու Հայկական գիրքեր՝ մեկենասութեամբ մեծահարուստ Հայ վաճառականներու: Այսպէս, օրինակ, յիշուած Յովհաննէս Անկիրացիին իր զոյգ գիրքերը տպած է Ճովաննի Բովիս կոչուած տպարանին մէջ, իսկ «Յիսուս Որդի»ն եւ «Խորհրդատետր»ը տպած է Ճիաքոմօ Մորետին կոչուած տպարանին մէջ՝ 1686ին:

1695էն սկսեալ, Վենետիկի մէջ կը գործէ յատկապէս Անտոն Պորթոլի Իտալացիի տպարանը, որ շուրջ հարիւր տարի անընդհատ տպագրած է Հայերէն գիրքեր: Յաջորդաբար իր մօտ գիրքեր պիտի տպէ նաեւ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին: Աւելի ուշ, 1789ին, Պորթոլիի տպարանին իրաւունքները անցած են Մխիթարեաններուն եւ այդ թուականին Մխիթարեանները ունեցած են իրենց սեփական տպարանը՝ Սբ. Ղազար կղզիի վրայ (Մայրավանքէն ներս):

Անտոն Պորթոլի, որ 1695էն մինչեւ 1718 թուականը Վենետիկ քաղաքին մէջ մեծաշնորհ ունէր Հայկական բոլոր գիրքերու տպագրութեան, տեսնելով Պաշօ կոչուած տպարանին յաջողութիւնը եւ միաժամանակ իր վնասը, կը դիմէ քաղաքական ատեանի եւ 1719ի Նոյեմբեր 4ին կը յաջողի Վենետիկի Հասարակապետութենէն յատուկ հրամանագիր մը ստանալ, սեփական մեծաշնորհ դարձնելով Վենետիկի Հայկական գիրքերը:

Այս հրամանագիրով, գոնէ տասը տարի (մինչեւ 1729), Անտոն Պորթոլի կը պահէ այդ մեծաշնորհը եւ այդ տասը տարիներու ընթացքին՝ Վենետիկ տպագրուած Հայերէն բոլոր գիրքերը լոյս տեսած են Անտոն Պորթոլիի տպարանէն:

Իսկ Յակոբ Մեղապարտի օրերուն, Վենետիկի մէջ տպագրական գործը մեծաշնորհն էր Terracina կոչուած իտալացի ընտանիքին:

Կ'արժէ անգամ մը եւս ընդգծել, որ Հայկական Տպագրութիւնը եւ Հայկական Տպարանները իրենց առաջին խոյանքը իրագործած են օտար երկիրներու մէջ: Միչեւ 1700 թուականը Հայկական տպագրութիւններ իրագործուած են Վենետիկ, Կ. Պոլիս, Հռոմ, Լվով (Լեհաստան) Փարիզ, Միլանօ եւ Լիվորնօ (Իտալիա), Ամստերդամ (Հոլանդա), Մարսիլիա (Ֆրանսա), եւայլն: Այս քաղաքներուն

մէջ հաստատուած տպարանները հայատառ գիրքեր մատակարարած են ո՛չ միայն տեղի Հայութեան, այլ նաեւ Հայաստանի ու հայաշատ միւս կեդրոններուն: Մասնագէտներու համաձայն, 1512էն մինչեւ 1695 թուականները, շուրջ 208 Հայերէն հրատարակութիւններ կատարուած են: Հրատարակութիւններ, որոնք նպաստած են Հայ ժողովուրդի հոգեւոր ու մտաւոր մտքի զարգացման եւ տարածման:

**ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀՌՈՄԻ ՄԷՋ
(1603-1690 տարիներուն)**

ԺԷ. դարուն Լատին Եկեղեցին («Հռոմի Եկեղեցին») կը ջանար Արեւելեան Եկեղեցիները միացնել իր հօտին՝ ներառեալ Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Այս նպատակով բազմաթիւ Հայերէն գիրքեր տպագրեցին Հռոմի մէջ, որպէսզի լատինկաթոլիկ եկեղեցականներ կարենան Հայ Լեզուն սորվին եւ ծանօթանան Հայ Եկեղեցոյ դաւանութեան, ծէսին եւ կրօնական ասանդութիւններուն, որպէսզի կարելի ըլլար դիւրացնել անոնց քարոզչական ծրագիրը:

Հռոմի Ուրբանեան կամ Փրոփականտա (Sacra Congregationis De Propaganda Fide = Հաւատքի Տարածման Սուրբ Ժողով) կոչուած եկեղեցական Դպրանոցներուն մէջ պիտի ընդունուէին նաեւ Հայ ուսանողներ, որպէսզի ուսանին Հռոմէական վարդապետութիւնը եւ քահանայ ձեռնադրուելով՝ քարոզութեան նպատակով ուղարկուէին Հայաստան (21):

Այս նպատակով, յիշուած երկու Դպրանոցներու տպարաններուն մէջ, տպագրուած գիրքերու մեծամասնութիւնը կրօնական-դաւանական եւ Հայերէն Լեզուի քերականութեան եւ բառամթերքին նուիրուած գիրքեր են:

1600-1700ի ժամանակաշրջանին, Հռոմի մէջ տպագրուած են շուրջ երեսուն հատորներ, որոնցմէ առաջինը, 1603ին տպուած «Կարճառօտ Վարդապետութիւն Քրիստոնէից» անունով գիրքն է: Հռոմ տպագրուած բոլոր գիրքերուն նպատակը, ինչպէս ըսինք, եղած է Արեւելքի մէջ տարածել Հռոմէական Լատին Եկեղեցոյ վարդապետութիւնը եւ սկզբունքները եւ այդ նպատակով ալ հաստատուած է Ուրբանեան բազմալեզուեան տպարանը, ուր կարելի էր գտնել Արեւելեան լեզուներով բազմաթիւ տպագրական տառեր: Այդ նպատակով, Հռոմէն դէպի Հայաստան ղրկուելիք քարոզիչներուն համար պատրաստուած են նաեւ Հայերէն

Այբուբեն եւ Հայերէն Լեզուի Քերականութեան գիրքեր, որպէսզի դեռ անելի դիւրանար անոնց առաքելութիւնը:

Ահա թէ ինչո՛ւ Վատիկանի Ուրբանեան տպարանէն լոյս տեսած են իտալացի հայագէտ եւ եկեղեցական գրիչ՝ Կղեմէս Գալանոսի «Քերականական եւ Տրամաբանական Ներածութիւն» գիրքը (տպուած 1645ին), որ գրաբարի եւ փիլիսոփայութեան դասագիրք է: Հոն տպագրուած է նաեւ Պոլսեցի Յովհաննէս Վրդ. Հոլովի «Ջտութիւն Հայկաբանութեան» հատորը (1674ին), որ նոյնպէս գրաբարի դասագիրք մըն է: Հոն լոյս տեսած է նաեւ Աստուածատուր Ներսէսովիչի «Բառգիրք Լատինացոց եւ Հայոց» բառարանը՝ տպագրուած 1695ին:

Հռոմի մէջ տպագրուած դաւանաբանական եւ կրօնական գիրքերէն յիշենք հետեւեալները.

- «Առանել Պարզաբանութիւն Քրիստոնէական Վարդապետութեան» (տպ. 1630ին, Ուրբանեան տպարան), որ յաջորդաբար Լատիներէնէ Հայերէնի թարգմանուած է Հայագգի Պետրոս-Պօղոս Քահանայէն եւ տպուած Փարիզի մէջ 1634ին:

- «Դաւանութիւն Ճշմարիտ եւ Ուղղափառ Հաւատոյ» (տպ. 1642ին, Ուրբանեան տպարան):

- «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցոյն Հռովմայ», որ Հայ Եկեղեցոյ պատմութեան նուիրուած մեծաչափ հրատարակութիւն մըն է, Հայերէն եւ Լատիներէն լեզուներով: Գիրքին հեղինակն է Կղեմէս Գալանոս (Clemente Galano): Այս ընդարձակ աշխատանքին առաջին հատորը տպուած է Հռոմ՝ 1650ին, Ուրբանեան Տպարանին մէջ (Typis կամ Typographia Sacrae Congregationis De Propaganda Fide): Գործին Բ. հատորի Ա. մասը տպուած է Հռոմ՝ 1658ին, նոյն տպարանին մէջ: Իսկ Բ. հատորին Բ. մասը լոյս տեսած է Հռոմ՝ 1661ին:

- «Յաղագս Ճշմարտութեան Հաւատոյն Քրիստոնէականի» (տպ. 1678ին), որ շարադրուած է իտալացի հայագէտ – եկեղեցական Փառլօ Պիրոմալլիի կողմէ: Եւայլն, եւայլն:

Հայ Կաթողիկոսներ եւ Հայ Պատրիարքներ հաւատքով եւ յոյսով աչքերնին դարձուցած էին դէպի Հռոմ կամ Վատիկան, որպէսզի իրենց ժողովուրդին համար հոն տպագրուէր Հայերէն Աստուածաշունչը: Սակայն գրաքննութիւնը այնքան խիստ եղած է Հռոմի մէջ, որ անկարելի դարձած է Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրութեան իրականացումը, ինչ որ յաջորդաբար կարելի պիտի դառնար Հոլանդայի Ամստերդամ քաղաքին մէջ (1666ին), ուր չկար հաւատաքննա-

կան հսկողութիւն կամ եկեղեցական գրաքննութիւն: 1512-1700 թուականներուն Հռոմ տպագրուած գիրքերը յարգի նկատուած հրատարակութիւններ են (22):

ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԵՒԱՆՅԻ
ԵՒ ՈՍԿԱՆԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԸ
ԱՄՍԴԵՐՏԱՄԻ, ԼԻՎՈՌՆՈՅԻ
ԵՒ ՄԱՐՍԻԼԻԱՅԻ ՄԵՋ
(1656-1690 տարիներուն)

ԺԷ. դարու Հայ Գիրքի պատմութեան ամենէն մեծ էջը կը նկատուի Ոսկանեան տպարանի գործունէութիւնը, որ տեղի ունեցած է նախ Հոլանդայի (Ամստերդամ), ապա Իտալիոյ (Լիվորնո) եւ Ֆրանսայի (Մարսիլիա) մէջ:

Ամստերդամ քաղաքը միջազգային վաճառականութեան կեդրոն դարձեր էր ԺԶ-ԺԷ դարերուն: Զաղաքին առեւտրական գործունէութեան «Քիչ չեն օգնած Ամստերդամում մշտական բնակութիւն հաստատող Հայերը, ինչպէս խոստովանած են Հոլանդացիք» (23):

«Ամստերդամի հետ Հայերը կանոնաւորապէս երթեւեկութիւն սկսել են ԺԷ. Դարի սկիզբները» (24): Իսկ «Հայ համայնքի պատմութիւնը մի ոսկեայ էջ է Ամստերդամ քաղաքի պատմութեան մէջ» (25):

1656ին, կարգադրութեամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ Յակոբ Դ. Ջուղայեցիի, որ Հայր Չամչեանի կողմէ կը կոչուի «Գրասէր» (26), Մատթէոս Դպիր Ծարեցի անունով անձը Սբ. Էջմիածինէն կը յղէ Հռոմ՝ իրագործելու համար Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրութիւնը: Չկարենալով դիմանալ Հռոմի հաւատաքննական խիստ հսկողութեան, կ'ուղղուի դէպի Վենետիկ եւ ապա Հոլանդա՝ Ամստերդամ քաղաք եւ ծանր դժուարութիւններ յաղթահարելով, 1660ին կը տպագրէ Սբ. Ներսէս Ծնորհալիի «Յիսուս Որդի» հատորը: Ծարեցին ինքը գծած է տպագրական գիրերը, իսկ փորագրողը եղած է գերմանացի վարպետ փորագրիչ Ֆոն Դիկ կոչուած անձը: Ծարեցի հոլանտական տպարաններէ գնած է նաեւ օտար նկարիչ-փորագրիչի մը կողմէ պատրաստուած որոշ նկարներ, որոնց նիւթը Աստուածաշունչական դրուագներ կը ներկայացանէին: Մատթէոս Դպիր Ծարեցին կը մահանայ տպագրութիւնը չաւարտած: Պարտքեր թողած ըլլալով՝ տպագրական ամբողջ սարքը կը գրաւուի. սակայն Աւետիս Ղլիճեց (եղբայրը Ոսկան Վրդ.ի, որ

Հոլանդա կը գտնուէր առեւտրական նպատակներով) կը հատուցանէ եղած պարտքը՝ տէր դառնալով տպարանին: Տպարանը կոչած է «Սբ. Էջմիածին եւ Սբ. Սարգիս Զօրավար» անունով եւ աւարտած է «Յիսուս Որդի»ի տպագրութիւնը:

Աւետիս Ղլիճեց աչքերը կ'ուղղէ իր եղբոր՝ Ոսկան Վարդապետ-Արքեպիսկոպոսին, որ միանայ իրեն: Այդ շրջանին Ոսկան Վրդ. կը զբաղէր Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրելի բնագիրով (Ոսկան Վրդ., հակառակ որ «Երեւանցի» կը կոչուի ծնողներու կողմէ, Ջուղայեցի էր եւ Օրմանեան Սրբազանին համաձայն՝ «Ղլիճեց» տոհմէն էր): Ոսկան լուրը առնելով, իր կարգին տեղեակ կը պահէ Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կթղ.ը, որ սիրայօժար կերպով զինքը կը յղէ Ամստերդամ՝ Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրութիւնը հետապնդելու նպատակով: 1662ին, Յակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ, Ոսկան Վրդ. կը մեկնի Եւրոպա:

Սակայն, Ոսկան Վրդ. Ամստերդամ մեկնելէն առաջ՝ Ամստերդամ կը դրկէ իր աշակերտներէն Կարապետ Վրդ. Անդրիանացին, որ հասնելով քաղաք՝ կը տպագրէ «Ժամագիրք», «Սաղմոսարան» եւ «Շարակնոց»: Երբ Ոսկան Վրդ. կը հասնի Ամստերդամ՝ կ'օգնէ այս «Շարակնոցի» տպագրութեան, որ բարձրորակ հատոր մըն է, խազագրուած եւ պատկերազարդ: Սակայն Ոսկան Վրդ. Ամստերդամէն առաջ կ'անցնի Հռոմ եւ յուսախաբ մնալով՝ քայլերը կ'ուղղէ Ամստերդամ: Ճամբուն վրայ՝ ան իր Աւետիս եղբոր կը հանդիպի Իտալիոյ Լիվորնո քաղաքը եւ անկէ կ'առնէ գրաւոր փաստաթուղթ մը՝ «Թուղթ վասն տիրելոյ տպարանին եւ գրոցն» եւ իսկոյն Կարապետ Վրդ.ին կը գրէ, որ տպագրական աշխատանքը չկատարուած մինչեւ իր ժամանումը: Մինչ այդ, Հայ վաճառականներ կը յորդորէ, որ հովանաւորեն Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի մեծածախս տպագրութիւնը: Ծանր մտատանջութիւններէ եւ հոգերէ ետք, կը գտնէ երեք ազնիւ Ջուղայեցիներ՝ Ստեփանոս Խանեց, Թեոդորոս Քթրեշեց եւ Պետրոս Տէր Աւագեան անուններով, որոնք կը հոգան Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի տպագրութեան նիւթական ծախսերը: Ոսկան Վրդ. անցնելով Ամստերդամ՝ տէր կը դառնայ տպարանին: Աստուածաշունչ Մատեանին տպագրութիւնը սկսած է 1666ին եւ աւարտած՝ 1668ին: Տպագրութեան համար գործածած է պողպատեւ եւ կապարէ գիրեր: Իրագործելու համար այս հսկայ աշխատանքը, Ոսկան Վրդ. պատրաստել տուած է տպագրական

զանազան տեսակի տառեր, Աստուածաշունչ Մատեանի դրուագներու վերաբերող զանազան պատկերներ: Կ'ամբողջացնէ նաեւ Աստուածաշունչ Մատեանի հրատարակելի բնագիրը, յարմարցնելով Լատինական Վուկադային, գիրքերը դասաւորելով եւ թարգմանութիւններ կատարելով:

Ասկէ ետք է որ Հոլանդայի տպարանը կը փոխադրէ Ֆրանսայի Մարսիլիա քաղաքը:

Դժբախտաբար, Ոսկան Վրդ.ի տպագրած Աստուածաշունչը կը հանդիպի մեծ փորձանքի մը, որովհետեւ Աստուածաշունչ Մատեանի եւ Շարականի բազմաթիւ օրինակներ, որոնք զանազան նաւերով կ'ուղարկուէին Կ. Պոլիս, այդ ժամանակաշրջանի թերեւս մեծագոյն Հայ Գաղութը, նաւերէն մէկը ընկղմած է, կորուստի մատնելով նորատիպ ու գեղեցիկ Աստուածաշունչ Մատեանի եւ Շարականի բազմաթիւ օրինակներ: Այս մեծ կորուստը պատճառ դարձած է, որ Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի նոր տպագրութեան մը ձեռնարկուի Կ. Պոլիս, 1704ին, որ դժբախտաբար հրատարակութենէն ետք՝ իսկոյն հաւաքուած է հրապարակէն՝ բազմասխալ տպագրութեան պատճառով (27):

Վկայութեան մը համաձայն, Ղուկաս Վանանդեցիի Ամստերդամի տպարանը, երբ անպաստ հանգամանքներու բերումով կը փակուի, տպարանին գոյքերը, այսինքն տառերու ամբողջ կազմը, Ղուկասի մահէն ետք, կ'անցնի Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան ձեռքը եւ կը ծառայէ Մխիթարեան տպարանին: (28):

Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին, Վենետիկի մէջ 1733ին հրատարակած իր Աստուածաշունչ Մատեանի գիրերուն համար գործածած է Ոսկան Վրդ.ի պղինձէ մայրերը, որոնց վրայէն թափել տուած է կապարէ գիրեր (29): Կ'արժէ նաեւ հոս նշել հետեւեալը.- դժբախտաբար մենք տեղեկութիւն չունինք թէ Ոսկան Վրդ. Աստուածաշունչը քանի օրինակ հրատարակած է, սակայն փաստացի վկայութիւն ունինք թէ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին՝ 1733ին Վենետիկի մէջ տպագրած իր մեծածախս Աստուածաշունչը հրատարակած է միայն 1500 տպաքանակով (30):

Ոսկան Վրդ.ի իրականացուցած Աստուածաշունչ Մատեանի 1666ի այս տպագրութիւնը կարելի է Հայ Հին Գիրքերու տպագրութեան թագուհին նկատել: Ունի 1462 էջ եւ փայտափորագրուած 159 պատկերներ: Տպագրական արուեստի գեղեցիկ գործ մը: Ոսկան Վրդ.ի Աստուածաշունչը Հայկական Մշակոյթի մեծ նուաճում մըն է, մեծ

կոթող, մեծ հանգրուան, երբ մեր ժողովուրդը մեծ ուսում մը կատարեց մշակոյթի ասպարէզէն ներս, դէպի առաջ եւ դէպի վեր: Երախտապարտ հոգիով պէտք է յիշել Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսը, Ոսկան Վրդ. Երեւանցին եւ անոնց անմիջական գործակիցները, որոնք տառապանքով ու քրտինքով իրագործեցին այդ հրաշքը մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Ամստերդամի տպարանէն լոյս կը տեսնեն նաեւ «Այբբենարան» եւ Ոսկան Վրդ.ի Հայերէն Լեզուի «Քերականութեան Գիրք»ը (տպուած 1666ին): Այս Քերականութիւնը նշանակալից է, որովհետեւ Լատինաբան Հայերէնի առաջին Քերականութիւնն է: Ասոնք նախապատրաստութիւններ եղած էին Հայերէն Աստուածաշունչ Մատեանի Ոսկանեան գեղեցիկ տպագրութեան:

Ոսկանեան տպարանը Հոլանդայի մէջ կը շարունակէ գործել մինչեւ 1669 տարին, հրատարակելով «Մաշտոց», «Տօնացոյց», «Նոր Կտակարան», Մովսէս Խորենացիի վերագրուած «Աշխարհացոյց»ը, Վարդան Վրդ. Այգեկցիի «Աղուէսագիրք» կոչուած առակներու գիրքը, Առաքել Վրդ. Դավրիժեցիի «Պատմութիւն»ը:

Հոլանդայի մէջ չկար գրաքննութիւն. ազատօրէն կարելի էր գիրք տպել, սակայն նիւթապէս կը պահանջուէր աշխատանքի բարձր կայունութիւն. եւ եթէ Ոսկան Վրդ. չմտածէր իր տպարանը փոխադրել ուրիշ երկիր՝ շատ հաւանաբար տպարանը պիտի փակուէր:

Տպարանը իր ամբողջ սարքով կը փոխադրուի Իտալիոյ Լիվորնօ քաղաքը, ուր կը տպագրուին երեք գիրքեր.-1644ին՝ «Սաղմոսարան», 1670ին՝ «Վարդապետութիւն Քրիստոնէական» եւ «Պարտեզ Հոգեւոր»: Լիվորնոյի մէջ ուրիշ գիրք տպագրուած չէ (31): Այս նոյն տպարանը կը փոխադրուի Ֆրանսայի Մարսիլիա քաղաքը (Ճեմճեմեան Հայր Սահակ, Մարսիլիոյ Հայկական տպարանը, Վենետիկ 1986): Տպարանը կը շարունակէ գործել «Սբ. Էջմիածին եւ Սուրբ Սարգիս Զօրավար» անունով: Մարսիլիոյ մէջ կը տպուին «Ժամագիրք», «Սաղմոսարան», «Այբուբեն», «Պարզատումար», «Աշխարհացոյց», «Աղուէսագիրք», Իտալերէն լեզուի եւ թուաբանութեան դասագրքեր, եւայլն:

Դրամական շատ ծանր հոգը վերջնականապէս կ'ընկնէ եւ կը զգեստնէ Ոսկան Վրդ.ը, որ Փետրուար 4, 1674ին կը վախճանի եւ կը թաղուի Մարսիլիա:

Տպարանի ղեկավարութիւնը կ'անցնի Ոսկան Վրդ.ին քեռորդի եւ գրաշար՝ Սողոմոն Լեւոնեանի:

Հոն, իբր վարպետ՝ կը շարունակէ գործել Մատթէոս Վանանդեցին, որ Ոսկան Վրդ.ի միացած էր 1670էն: Մատթէոս Վանանդեցին ինքն ալ պիտի դառնար Հայկական Տպագրութեան վաստակաշատ դէմքերէն մէկը:

Ոսկանեան տպարանը, Հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ, քսանվեց տարի լոյս ընծայեած է շուրջ քառասուն հատորներ՝ երեք տարբեր քաղաքներու մէջ: Ոսկան Վրդ.ի տպագրական-հրատարակչական նուիրումը եւ իրագործումները իսկապէս արժանի են՝ նկատուելու իբր յանդուգն անվեհերութիւն, իսկական սխրագործութիւն:

Ոսկանեան տպարանի հրատարակչական աշխատանքին մէջ, նորութիւնը որ եղաւ՝ այն է, որ Ոսկան Վրդ. բազմացուց հրատարակուած գիրքերուն տպաքանակը, որ մինչեւ այն ատեն ամէն մէկ հրատարակութիւն կը տպուէր հազիւ 300-400 օրինակ, մինչ Ոսկան Վրդ.ով կը տպուին 5000 օրինակ: Այս կերպով, բազմաթիւ Հայ ընտանիքներու մէջ կը մտնէր գիրքը, ինչ որ նախապէս անհնարին էր մտածելն անգամ: Ոսկան Վրդ., Յակոբ Մեղապարտէն ետք, Հայկական Հին Տպագրութեան մեծագոյն դէմքն է (32):

Պատմագէտ Լէօ Ոսկան Վրդ.ի հրատարակչական առաքելութեան տարողութեան եւ նշանակութեան մասին կը խորհրդածէ.- «Որքան եւ ցաւալի լինի... նրա մէջ միշտ մարմնանում է մի գաղափարի յաղթանակ, նրանով մի յայտնի գործ արմատանում է անելի հաստատ ու պտղատու հողի մէջ: Այսպէս էր եւ Ոսկան Վրդ.ը: Նա մեռաւ վշտերի եւ յուսահատութեան մէջ, բայց Հայ Տպարանը արդէն մի հաստատութիւն էր դարձել եւ այլեւս կորչելու, անհետանալու վտանգի մէջ չէր: Ճիշտ է, նրա տպարանը մաս-մաս եղաւ, ցրիւ եկաւ, բայց այդ բեկորները նոր եւ նոր տպարանների կորիզներ դարձան Մարսելում, Ամստերդամում, Վենետիկում, Կ. Պոլսում: Ոսկանը պատրաստեց Հայ Տպագրիչների սերունդ, որ նրանից յետոյ շարունակեց գործը եւ այնքան եռանդուն ու ժիր էր, որ նոյնիսկ շարունակեց նրա պայքարը» (33):

Օրմանեան Սրբազան, իր կարգին, հետեւեալ խօսքերով կու տայ իր գնահատականը Ոսկան Վրդ.ի մասին.- «Տպագրութեան ձեռնարկին կատարելապէս նահատակ մը եղաւ տպարանի փոշիներուն մէջ թաւալող այդ Սրբազան Արքեպիսկոպոսը, մինչ շատ դիւրին էր իրեն, իր ծագումով եւ աստիճանով՝ փառքերու եւ հեշտութիւններու մէջ անցընել կեանքը, իր դասակից եկեղեցականներուն նման: Ոսկանի անձնաւորութիւնը արժանի է մեր

ազգին մտաւոր զարգացման տեսակէտէն՝ մեծ երախտաւորներու կարգը դասուիլ եւ Հայ Տպագրութեան իսկապէս մղում տուողը ճանչցուիլ: ... Ոսկանի գործն է, որ իր տարաբախտ մահուընէ ետքն ալ շարունակեց եւ չորցած բոյսէ մը թափուած սերմերու նման բողբոջները բազմացան: ... (Դժբախտաբար) Գերեզմանին անյայտ մնացած ըլլալը (Մարսիլիոյ մէջ), կրնայ իբր նշան նկատուիլ թէ իր յիշատակը պատուոյ արժանացած չէ տեղւոյն կրօնական շրջանակին մէջ» (34):

ՄԱՏԹԵՈՍ, ԹՈՎՄԱՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ,
ՂՈՒԿԱՍ ԵՒ ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՆԵՐՈՒ
ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ
(մինչեւ 1708)

Հայ Տպագրութեան պատմութեան մէջ կարեւոր դեր մը կատարած է նաեւ Ամստերդամի Վանանդեցիներու տպարանը, որուն հիմնադիրն է Մատթէոս Յովհաննիսեան Վանանդեցին, որ տպագրական նոր տառեր պատրաստել տուած է Հունգարացի Նիկողայոս Քիշ անունով վարպետի մը:

1685ին, Վանանդեցիները կը տպագրեն Հայ եկեղեցւոյ «Շարակնոց»ը: 1694ին, տպարանին գլուխ կ'անցնի Ոսկան Վրդ.ի ընկեր եւ Մատթէոս Վանանդեցիի քեռորդին՝ Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեցի Նուրիջանեանը: Իր երկու եղբորորդիներուն՝ Ղուկասի եւ Միքայելի հետ, կը յաջողի զարգացնել տպարանը եւ յաջողիլ շնորհիւ Ղուկասի, որ զարգացած էր Հռոմի Ուրբանեան Վարժարանին մէջ փիլիսոփայական գիտութիւններու ծիրէն ներս: Երկուքն ալ նպատակ ունէին կատարելագործել տպարանը եւ տեղափոխել Հայաստան՝ կրթական կեդրոն ստեղծելու համար: Ահաւասիկ ազգային ուրիշ երազ մը եւս:

1695ին կը տպագրուի Ղուկաս Վանանդեցիի «Բանալի Համատարած Աշխարհացոյց»ը, որ Հայերէն առաջին քարտէսն է (118 եւ 150 սանտիմետր մեծութեամբ): Հազուագիւտ եւ շատ յարգի հրատարակութիւն մը: Նոյն տարին, 1695ին, կը տպեն նաեւ «Ազգաբանութիւն», կոչուած գիրքը, որ Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութիւնն է:

Վանանդեցիները կը տպագրեն նաեւ «Նոր Կտակարան» (1698ին), «Ժամագիրք», Թովմաս Կեմպացիի «Յաղագս Համահետեւման Քրիստոսի» (1696ին), «Նոր Կտակարան» (1698ին):

Նոյն տպարանէն լոյս կը տեսնեն նաեւ կարգ մը ոչ-կրօնական բովանդակութեամբ գիրքեր՝ Հայ

Վաճառականներու համար. այսպէս՝ Ղուկաս Վանանդեցիի «Գանձ Չափոյ, Կշռոյ, Թուոյ եւ Դրամից բոլոր աշխարհի» (1699իւն): Կը տպագրուին Ղուկասի հեղինակութեամբ պատրաստուած ուրիշ աշխատանքներ. «Համաձայնութիւն Հնգետասան Ամսոց» (1698իւն), «Դուռն Իմաստութեան» (1699իւն), որ Հայերէն Լեզուի դասագիրք մըն է: 1702իւն կը տպագրուի Մատթէոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիներու «Բնաբանութիւն Իմաստասիրական»ը, որ օդերեւութաբանական եւ բնութեան այլեւայլ երեւոյթներու նուիրուած գիրք մըն է:

Թովմաս Եպս. Վանանդեցի վախճանած է 1708իւն, որմէ ետք Ղուկաս Վանանդեցի տակաւին ինը տարի շարունակած է տպարանին պատասխանատուութիւնը (35):

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐ

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԵՋ
ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈՔԱԹԵՑԻ
ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐԶՈՒԱՆՅԻ
(1567-1713 տարիներուն)

Մենք յիշեցինք, որ Աբգար Դպիր Թոքաթեցի կամ Եղոկիացի Վենետիկի մէջ տպագրական գործերով զբաղած է: 1556էն ետք, հաւանաբար 1567իւն, ան մեկնած է Կ. Պոլիս՝ դառնալով առաջին Հայ տպագրիչը: Կ. Պոլսոյ մէջ ան տպած է «Փոքր Թերականութիւն կամ Այբբեմարան» (1567իւն): 1568 -1569իւն Աբգարի տպարանէն լոյս կը տեսնեն «Ժամագիրք կամ Աղօթամատոյց», «Պատարագամատոյց», «Տօնացոյց», «Պարզատումար» եւ «Մաշտոց»: Աբգար Դպիր Թոքաթեցի կը նկատուի իբր Հայ անդրանիկ տպարանի հիմնադիր Կ. Պոլսոյ մէջ: Աբգար մահացած է շուրջ 1572իւն:

Աբգարի գործունէութեան դադարումէն ետք, 1600ի աւարտին, Կ. Պոլսոյ մէջ ստեղծուած Հայ տպարաններու եւ տպագրիչներու շարքին թերեւս ամէնէն նշանաւորը եղած է Գրիգոր Մարգուանցի (Աբգարէն ետք), որուն հիմնած տպարանը 40-45 տարիներ գործած է: 1698իւն ան տպած է «Տաղարան» մը, 1706իւն լոյս կ'ընծայէ «Խորհրդատետր Սրբազան Պատարագի» եւ «Յայսմաւորք» (այս վերջինը մեծ չափի է եւ ունի 720 էջ): Յայսմաւորքը իսկապէս մեծ աշխատանքի մը արդիւնք է, շուրջ 12 տարի, ինչպէս ինքը կ'ըսէ իր վերջաբանին մէջ: 1709իւն կը տպուի «Ագաթանգեղոս» մը: Գրիգոր Մարգուանցի եղած է ո՛չ միայն տպագրիչ, այլ նաեւ տառերու պատրաստող, ձու-

լիչ, պատկերներու, գլխազարդերու եւ լուսանցազարդերու փայտափորագրիչ: 1713իւն տպագրած է Յովհաննէս Մրքուզ Վարդապետի «Կրթութիւն Հաւատոյ», եւ ա՛յլ գիրքեր՝ մինչեւ 1734 (36):

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅԻ ՏՊԱՐԱՆԸ
ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(1630-1688 տարիներուն)

1600-1700ի ժամանակաշրջանին տպագրական գործունէութիւն ծաւալած է նաեւ Պարսկաստանի Նոր Ջուղա քաղաքին մէջ:

Շահ Աբբասի բռնի տեղահանութենէն ետք (1603-1605իւն), Հայաստանէն գաղթած Հայութեան շնորհիւ, Նոր Ջուղան բարգաւաճած եւ դարձած է Հայ առեւտրական մեծ կեդրոն:

Թաւեռնիէ՝ Ֆրանսացի Ճանապարհորդի այցելութեան շրջանին (1667իւն)՝ Նոր Ջուղան հասեր էր արդէն իր ճոխութեան գագաթնակէտին: Հոն շինուած էին Հայ վաճառականներու կողմէ ջքեղ եւ հոյակապ պալատներ: Ծինուած էին 24 եկեղեցիներ, հոյակապ վանք մը Ամենափրկիչ անունով, 24 թաղեր եւ 8.000 բնակարան (37):

1630ական թուականներուն, Նոր Ջուղան կը դառնայ նաեւ մշակութային կեդրոն, որուն հիմնադիրը կը նկատուի քաղաքին Առաջնորդ՝ Խաչատուր Վրդ. եւ Արքեպիսկոպոս Կեսարացի (ծնած 1590իւն, վախճանած 1646իւն):

Այս լուսամիտ եւ գրասեր եկեղեցականը հիացումով կը տեղեկանայ տպագրական արհեստի զարգացման մասին: Ստանձնելով Նոր Ջուղայի թեմին առաջնորդութիւնը, կը յղանայ տպարան մը ստեղծել եւ կը ձեռնարկէ հրատարակչական աշխատանքի: Նոյն ատեն խանդավառութեամբ կ'ընդլայնէ ու կը զարգացնէ տեղւոյն կրթական ու մշակութային ձեռնարկները, Ամենափրկիչ Վանքը դարձնելով մեր վերածնունդի սկզբնական կեդրոններէն մէկը:

Հայկական տպարաններու աւագութեան շարքին մէջ, Նոր Ջուղան եօթներորդ տեղը կը գրաւէ՝ Վենետիկէն (1512), Կ. Պոլիսէն (1567), Հռոմէն (1584), Լվովէն (1616) եւ Միլանոյէն (1621) ետք:

Համաձայն դիւանային աղբիւրներու, խումբ մը աշակիցներու (հաւանաբար նաեւ Վանքի Միաբաններուն) միասնաբար կը լծուին աշխատանքի: Տնային միջոցներով կը պատրաստեն մամուլ, տառեր, թուղթ ու մէլան:

Նոր Ջուղայի տպագրական առաջին հրատարակութիւնը, որ մինչեւ 1968 թուականը «Հարանց

Վարք»ը կը նկատուէր, համաձայն նոր պրպտումներու՝ «Սաղմոս» մըն է, տպուած 1638ին, որմէ ցարդ միայն մէկ օրինակ (unicum) ծանօթ է, Օքսֆորդի Պոտլէյեան Գրադարանին մէջ պահուած, եւ վերջերս միայն յայտնաբերուած (38):

1641ին կը տպագրեն «Հարանց Վարք» (703 էջոց) հատորը: Տպագրուած է 500 օրինակ: Նոյն տարին լոյս կը տեսնէ նաեւ «Խորհրդատետր» մը: 1642ին կը հրատարակուի «Ատենի ժամագիրք»:

Խաչատուր Վրդ. Կեսարացիի տպարանը շատ երկար կեանք չէ ունեցած եւ հակառակութիւններու պատճառով տպարանը եւ մամուլը զոհ գացած են դիտումնաւոր հրդեհի:

Խաչատուր Վրդ., 1639ի ատենները, իր ուշիմ աշակերտներէն՝ Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցի Բթռեշեցը ուղարկած էր Երոպա, տպագրական անհրաժեշտ աշխատանքներուն ծանօթանալու եւ գիտելիքներով վերադառնալու: Յովհաննէս Վրդ. Երոպա կը մնայ հինգ տարի (ուրիշներու համաձայն եօթը տարի): Կ'անցնի Վենետիկ, Հռոմ եւ Լիվորնօ: Բնականաբար կը հանդիպի ընդդիմութիւններու, թշնամութիւններու եւ այլեւայլ դժուարութիւններու: Սակայն, հակառակ անոնց, կը յաջողի պատրաստել տալ հայերէն տառեր, կաղապարներ, տպագրական զարդեր եւ ձուլել կու տայ Հռոմի մէջ: Կը Վերադառնայ Նոր Ջուղա, երբ արդէն մահացեր էր Խաչատուր Վարդապետ-Արքեպիսկոպոս Կեսարացին:

Այս անգամ իր դէմ կը ցցուին տեղական ազգային հակառակութիւններ եւ դժուարութիւններ, բայց Յովհաննէս Վրդ. Բթռեշեցն յամարօրէն կը յաջողի 1647ին տպել իր մէկ աշխատանքը, որ կը կոչուի «Պարգատումար»: 1680ականներուն Նոր Ջուղայի մէջ կը տպագրուին «Գիրք ժողովածոյ Ընդդէմ Երկաթնակաց» (1686ին), «Գիրք Ատենական, որ ասի Վիճաբանական» (1688ին) եւ Յովհաննէս Վրդ. Մրքուզի «Կրթութիւն Հաւատոյ» հատորը՝ 1688ին:

Հայկական Տպագրութեան Պատմութիւնը արժանի կը նկատէ գնահատանքով յիշել Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցիի նուիրումը, ճիգերը եւ տպագրական արդիւնաւոր գործունեութիւնը (39):

1715ին Վենետիկ կը հասնի Մխիթարեան Միաբանութեան Հիմնադիր՝ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին իր տասնվեց միաբաններով: Երկու տարի ետք, 1717ին, անոնք պաշտօնապէս մուտք կը գործեն այսօրուան Մխիթարեան Մայրավանք Սբ. Ղազար կղզին: Այդ օրերուն կը բացուի արդէն Հայկական Տպագրութեան եւ Հրատարակչական

աշխատանքներու նոր եւ փառաւոր ուրիշ էջ մը (40):

Գ. ԱՐԺԵՒՈՐՈՒՄ

ԺԶ-ԺԷ դարերու Հայկական Տպագրութեան բոլոր նախաձեռնութիւնները, որոնք իսկական սխրագործութիւններ եղան, մեզի կը ներկայանան իբր մարտիրոսագրութիւն մը, ուր միախառնուած են նիւթական ծանր հոգեր, վէճեր, դատեր, եկեղեցական-կրօնական խիստ գրաքննութիւն, թշնամական վերաբերումներ եւ հակառակութիւններ, հալածանք եւ մինչեւ իսկ բանտարկութիւն:

Անշուշտ, Տպագրական Գիւտը մեծ նուաճում մը իրագործեց, ուժեղ միջոց մը ճշտեց՝ մարդկային մտածումին արագ տարածումին նպաստելով, այսինքն՝ այդ գիւտը ծառայեց մարդկութեան ամբողջական մշակոյթին, իբր փնտռուք մարդկային բազմատեսակ հարցերուն եւ հետաքրքրութիւններուն:

Իսկ Հայկական Տպագրութեան ծնունդը եւ զարգացումը, Հայկական Կեանքին եւ Արուեստի ուրիշ արտայայտութիւններու կողքին, փաստօրէն վկայեց թէ 1512-1715ի ժամանակաշրջանին եւ մինչեւ 1800ական թուականները, Հայ Միտքը նոր ժամանակներու ուղղութիւնները կը փորձեր ընդգրկել եւ կը ձգտեր դէպի «Նոր գաղափարներով վերածնող Երոպականութիւնը» (41):

Այսօր, մենք պետք է կարողանանք կշռել ու դատել մեր ազգային ու մշակութային պատմութեան ճանապարհին վրայ ծնած այդ հսկայ երազը, Հայ Գիրքի Տպագրութեան շարժումը եւ հերոսացած մարդերը եւ անոնց կողմէ հետապնդուած ամբողջ ծրագիր մը: Գնահատել մեր Հայ Տպագրիչ եւ Հրատարակիչ տեսլապաշտ հերոսներուն արժանիքը: Արժանիքը, այսինքն, ա՛յն մարդոց, որոնք մեր տպագրական եւ հրատարակչական պատմութեան երազը հետապնդելու համար՝ խիստ եւ աննահանջ յամառութեամբ, ժամանակներու նիւթական, քաղաքական, կրօնական-եկեղեցական եւ ընկերային հոգեմաշ դժուարութիւնները աչք առնելով՝ մէկը միւսին ետեւէն ճամբայ ինկան դէպի Երոպա՝ իրականացնելու համար Հայերէն տպագրութիւններու եւ հրատարակութիւններու երազը:

Դիւրին չեղաւ անոնց ճիգը եւ գործը...:

Մեր Պատմութիւնը մեր մշակոյթն է, իսկ մեր մշակոյթն ալ՝ մեր ազգային պատմութիւնը: Ի՛նչ պէս կարելի է ապրիլ առանց պատմութեան եւ

առանց յիշողութեան: Պատմութիւնը միայն շարադրանք չէ անցեալի դէպքերուն եւ իրադարձութիւններուն, այլ կառուցողը եւ կազմաւորողը ազգային հաւաքական գիտակցութեան եւ ազգային մշակոյթի:

1512-1715ի Հայկական Տպագրութեան կեանքը կը հիացնէ մեզ, կը հիացնէ այն իմաստով՝ որ կ'ապշեցնէ, եթէ ծանօթանանք անոր ծալքերուն, մանրամասնութիւններուն, որովհետեւ զարմանքը իսկապէս մեծ է, երբ կը կենաս մարդոց բազմաչարչար կեանքին ու ճիգին դիմաց եւ կը դիտես մեր եւ այդ օրերու իրականութիւնները, ինչպէս մեր ազգային էութեան ու կեանքին առընչութիւնը, յարաբերութիւնը անոնց հետ:

Հարկ է մտածել այդ ժամանակներու «գաղափարային մտածումը» եւ «իրականացած մտածումը»: Մտածել, այսինքն, Հայ Տպագրիչներու ստեղծագործական մտածումը:

Երբեմն, ետ նայելու ենք մեր սերունդներու եւ անհատներու սխրանքին, ինչ ալ ըլլայ անոնց բնոյթը՝ անոնց մէջ փնտռելով տեսիլքի փորձառութիւն, տոկունութեան գաղտնիքներ եւ աշխատանքի արժէքներ, որոնք բացառիկ խորհուրդ եւ ոյժ, ներքին թափ եւ գիտակցութիւն կը հայթայթեն մեզի:

Այսօր, վերագտնել մեր սեփական մշակոյթի պատմութեան յատկանշական որոշ արմատները – այս անգամ Հայկական Տպագրութեան ծնունդին եւ հերոսական զարգացման վերաբերող - կը նշանակէ գրգռել մեր պատմական գիտակցութիւնը, զօրացնել մեր ազգային ինքնութեան եւ հոգիին կախարդական հանգոյցը, ամբարել տոկունութիւն մեր համազգային եւ համայնքային կեանքերէն ներս, անտեսելով տատամսումի եւ վեհերումի բոլոր ալիքները: «Ազգութիւն» կը նշանակէ հող եւ ժողովուրդ, մայրենի լեզու, սեփական մշակոյթ եւ ինքնատիպ ոճ: Կը հաւատանք, թէ ո՛չ մէկ մարդ եւ ո՛չ մէկ ոյժ կրնայ քանդել ու փճացնել մեր մշակութային նուաճումներուն արժէքները, հոգին եւ անոնց ետին կանգնած հեղինակներուն կամ դերակատարներուն արժանիքները:

Հետեւաբար, ո՞րն է 1512-1715ի տարիներուն իրականացած ամբողջ ճիգին ու գործին արժէքը...:

Ինձի համար քիչ մը հաւակնոտութիւն պիտի ըլլար արագ, հարեւանցի սահմանում մը բանաձեւել եւ կամ թափանցել այդ ժամանակներու գաղտնիքներուն: Կ'արժէ սակայն հոն տանող ճամբաներուն մէջ ընկղմիլ եւ ջանալ հարագա-

տօրէն արժեւորել իրականացած իրագործումները՝ ի նպաստ Հայ Մարդուն եւ Հայ Ժողովուրդին:

Ուրեմն, արժէ՞քը...: Ինձի համար գիրին եւ գիրքին ետեւ եղող անգրելի եւ անբանաձեւելի հոգին է այդ մէկը՝ որ կը հոսի: «Հոգին»՝ որ հրաշքներ կը գործէ: Ինձի համար տառապանքը հիմնական զարկերակն է մեր կեանքին: Ինչպէ՞ս տառապանքը գեղեցկութեան եւ արժէքի փոխակերպել: Ա՛յս է հրաշքը...: Եւ ա՛յս է որ կատարեցին մերինները՝ Հայկական Տպագրութեան հեղինակները:

Հայկական սեփական տառեր ունենալու պահանջը՝ Ե. դարուն եւ Հայկական Տպագրութիւն իրականութեամբ երազը՝ ԺԶ. դարուն, անբացատրելի անհրաժեշտութիւններ եղան Հայու ընդդիմամարտ կորովին, ինքնատիպ եւ ինքնաբաւ ըլլալու իր ներքին եւ անառիկ իղձին, իր հրաշքին:

«Հայ հին տպագրիչները Եւրոպայում ձեռնարկելով Հայերէն գրքեր տպագրելու գործին, մեծ մասամբ խոր հաւատ են ունեցել, որ ազգօգուտ եւ եկեղեցահաճ գործ են կատարում. այդ են վկայում նրանց թողած յիշատակարանները եւ այսօր մենք նրանց անկեղծութեան չհաւատալու հիմք չունենք» (42): Եւրոպայի մէջ բոլոր Հայ Տպագրիչները միեւնոյն երազը եւ մտահոգութիւնը ունեցած են .- «Առ ի պայծառութիւն Ազգիս Հայոց... Առ ի պայծառութիւն Սրբոյ Եկեղեցւոյ ի տանս Հայոց» արտայայտութիւնները գործածելով:

Այսօր, Հայկական Տպագրութեան 1512-1715ի համապատկերին դիմաց, հարկ է, անհրաժեշտութիւն մըն է անհատաբար թէ միասնաբար մտածել, խորհիլ, խօսիլ, թերեւս աղաղակել թէ ո՞րն է այսօր՝ հետզհետէ կազմալուծուող եւ այլափոխուող Հայկական իրականութիւնը եւ մեր հարուստ քաղաքակրթութիւնը եւ մշակոյթը այլափոխող ու հիմնայատակ խաղտող իրարանցումը մեր շուրջ:

Յակոբ Օշականի պէս մտքի կախարդ մը, մեր մշակութային համընդհանուր ստեղծագործութիւնը կը դաւանէր «Արեան երեւոյթ» (43):

Ուրեմն, ինձի համար՝ մեր Մշակոյթը, Արուեստը, Եկեղեցին, իրենց բազմատեսակ շերտերով, «Արմատ» մըն է եւ այս արմատը, միշտ ալ խորհած եմ, անփոփոխ, անմեռ ու մանաւանդ բարոյական շատ ուժեղ էութիւն մը ունենալու է:

Հետեւաբար, Հայ Գիրը, Հայ Գիրքը, Հայ Մշակոյթը եւ Հայ Հոգին, ինչ ձեւով ալ ներկայանայ – ձեռագիր թէ տպագիր վիճակով, համակարգիչով թէ էլեկտրոնիք նորագոյն միջոցներով – մենք բոլորս, այսօր իսկ, «արեան պարտաւորութիւն» ունինք արժեւորումի եւ կենսաւորումի լծակ

Ակատելու եւ գնահատանքի ու գուրգուրանքի մակարդակին բարձրացնելու, հեռու պահելով մենք մեզ օտար ու վտանգաւոր սահանքներէ եւ ազգային մշակոյթի կազմալուծումէ, մենք մեզ կասեցնելու համար «դէպի օտարը», «դէպի ա՛յլը» եւ «դէպի այլուրը»:

Նշանակալից դրուագ մը, որ պատահած է ԺԴ դարուն:

Արիւնարբու ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐը, երբ իր զօրքով բնակութիւն կը հաստատէ Գօշավանքի շրջակայքը, իր մօտ կը հրաւիրէ շրջանի եկեղեցական եւ աշխարհական երեւելիները եւ կը հրամայէ որ կարճ ժամանակի մէջ հաւաքեն իրենց ոսկի եւ արծաթ հարստութիւնը եւ իր դիմաց բերեն:

Ներկաները անշարժ իրարու կը նային: ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐ անելի խիստ կը կրկնէ իր հրամանը: Հայ երեւելիներու կողմէ ոչ մէ՛կ շարժում: Նոյն պահուն, փորձառու զինուորական մը կը մօտենայ ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐին եւ բաներ մը կը փսփսայ անոր ականջին:

Կարճ ժամանակ ետք, խումբ մը զինուորներ՝ հարիւրաւոր մագաղաթէ ձեռագիր մատեաններ շալկած՝ սրահ կը մտնեն: Բռնակալը դառնալով անշարժացած Հայ երեւելիներուն՝ սպառնագին կը գոռայ.- Մինչեւ վերջալոյս, եթէ ձեր նիւթական ամբողջ հարստութիւնը հոս չբերէք, այս ձեռագիրները պիտի այրեմ:

Հայ ներկաները շնչասպառ սրահէն դուրս կը վազեն եւ քանի մը ժամ ետք վերադառնալով, ոսկիի եւ արծաթի բլուր մը կը բարձրացնեն բռնակալին դիմաց: ԼԷՆԿ-ԹԻՄՈՒՐ, պահ մը շշմած՝ կը մօտենայ Հայ ալեհեր երեւելիի մը եւ հարց կու տայ.- Ի՛նչ գրուած է այս գիրքերուն մէջ եւ ինչո՞ւ ասոնք ոսկիէն ու արծաթէն անելի արժէք ունին ձեզի համար: Ծերունին բարձրաճակատ կը պատասխանէ.- Ի՛նչ գրուած ըլլալը չեմ գիտեր, բայց լաւ գիտեմ թէ ասոնք մեր իսկական հարստութիւնը կը կազմեն: Առանց ոսկիի եւ արծաթի մենք ապրած ենք ու կ'ապրինք, բայց առանց այս գիրքերուն մենք կ'աղքատանանք ու կը մեռնինք:

Ահաւասիկ ա՛յս է Ձեռագիր Մատեաններուն կամ Հայկական Տպագրութեան Ծնունդին եւ Հայ Գիրքին կախարդական խորհուրդը:

Պէտք է խոնարհինք Հայկական Տպագրութեան Ծնունդը եւ զարգացումը իրագործող «հերոսներու» անմոռանալի յիշատակին առջեւ, որոնք մեր ժամանակներէն եւ աչքերէն հեռու տառապալից եւ անմխիթար կեանք մը ապրեցան, սակայն գաղափարային եւ ազգային գետնի վրայ խիզախու-

թեան նոր տեսակի անանդ մը ստեղծեցին:

Իսկապէս հոյակապ բան է ինքնաճանաչումը...:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Օշական Յակոբ, Երբ հիները կը կարդանք, Պէյրութ, 1983, էջ 5:

2. Հմմտ. Կիլէսէրեան Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1939, էջ 166-168 եւ յատկապէս էջ 177: Օրմանեան Մաղաքիա Արք., Ազգապատում, հտ. Բ., Բ. Գիրք, Պէյրութ, 1960, էջ 2281, թիւ 1576:

3. Հմմտ. Իշխանեան Ռափայէլ, Հայ Գրքի Պատմութիւն, հտ. Ա., Երեւան, 1977, էջ 118 եւ 127:

4. Հայ եւ Վենետիկեան քաղաքական եւ վաճառականական փոխյարաբերութիւններու մասին, յատկապէս ԺԳ-ԺԸ դարերուն, տե՛ս Ալիշան Հայր Ղեւոնդ, Հայ Վենետ, Վենետիկ, 1896 կամ նոյն հատորին իտալերէնը՝ L'Armeno-Veneto, Venezia, 1893:

5. Հմմտ. Ալիշան Հայր Ղեւոնդ, Հայ Վենետ, նշ. աշխ.:

6. Տե՛ս Ուրբաթագիրք եւ Տաղարան, նմահանութիւն, Վենետիկ, 1975, էջ ժա., Յառաջաբան Բաբգէն Չուգասըգեանի:

7. Բասմաճեանի կարծիքը տե՛ս «Արմենիա», Փարիզ, 1912, թիւ 39. հմմտ. Ռափայէլ Իշխանեան, Հայկական Տպագրութիւն, տե՛ս Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Դ., ԺԴ-ԺԸ դարեր, Երեւան, 1972, էջ 610:

8. Kevorkian R. H., Catalogue des «Incunables» Arméniens ou Chronique de l'imprimerie Arménienne, Geneva, 1986, էջ 24, թիւ 1: Տե՛ս նաեւ Roma-Armenia, ալբոմ Վատիկանի մէջ կայացած ցուցահանդէսին, 1999, Roma, էջ 256-257 եւ 260-261, Edizioni De Luca, խմբագիր՝ Գլոտ Մուրաֆեան, իտալերէն: Ոսկանեան Նիկէլ Ա., Կորկոտեան Բ. Ա., Սավալեան Ա. Մ., Հայ Գիրքը 1512-1800, Երեւան, 1988, էջ 1: Ուրբաթագիրքը թարգմանուած է արեւելահայերէնի եւ տպուած Երեւան, 2012, թարգմանիչ Լուսինէ Աւետիսեան: Իշխանեան Ռ., Յակոբ Մեղապարտ, տե՛ս Հայ Մշակոյթի Նշանաւոր Գործիչները, Ե-ԺԸ դարեր, Երեւան, 1976, էջ 458-468:

9. Kevorkian R. H., Catalogue des «Incunables»

Arme'niens ou Chronique de l'imprimerie Arme'nienne, Genevra, 1986, էջ 24, թիւ 2:

10. Տե՛ս Քիւրտեան Յարութիւն, Փայտափորագրչական Մանրանկարչութիւնը եւ Հայ Մանրանկարիչներ Հայ Տպագրութեան մէջ, «Բագմավէպ», Հայագիտական պաշտօնաթերթ, Վեներտիկ, 1937, թիւ 10-12:

11. Իշխանեան Ռափայէլ, Հայկական Տպագրութիւն, տե՛ս Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Դ., Երեւան, 1972, էջ 609: Յ. Մեղապարտի տպագրութիւններու մասին տե՛ս Ոսկանեան Ա., Նիցէլ, Կորկոտեան Զ. Ա., Սավալեան Ա. Մ., Գ2. աշխ., էջ 1-7: Armeni, Ebrei, Greci stampatori a Venezia (= Հայեր, Հրեաներ, Յոյներ՝ տպագրիչներ Վեներտիկի մէջ), Վեներտիկ-Սբ. Ղազար, 1989, էջ 23-25, իտալերէն: Sivazliyan Baykar, La Nascita dei primi libri a stampa Armeni (= Հայկական Տպագիր Գիրքերու Ծնունդը), տե՛ս Gli Armeni in Italia (=Հայերը Իտալիոյ մէջ), Իտալիա, 1990, էջ 94-95, իտալերէն, De Luca Edizioni d'Arte:

12. Ալիշան Հայր Ղեւոնդ, Արգար Դպիր Եւրոպացի եւ Հայ Տպագրութիւնը, տե՛ս Յուշիկ Հայրենեաց Հայոց, հտ. Ա., Բ., Վեներտիկ, 1920, էջ 464-480: Հայկական Հանրագիտարան, հատոր Ա., Երեւան, 1974, էջ 18: Ճեմճեմեան Հայր Սահակ, Հայ Տպագրութիւնը եւ Հռոմ (ԺԷ. դար), Վեներտիկ, 1989:

13. Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ Տպագրական Արուեստը, Երեւան, 1946, էջ 75-78: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. ԺԱ., Երեւան, 1985, էջ 185:

14. Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ Տպագրական Արուեստը, Գ2. աշխ., էջ 75-77: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Զ., Երեւան, 1980, էջ 566):

15. Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը, Գ2. աշխ., էջ 82-83: Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան, Վեներտիկ, 1895, էջ 63: Իշխանեան Ռափայէլ, Հայկական Տպագրութիւն, տե՛ս Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Դ., Երեւան, 1972, էջ 612-613: Ոսկանեան Նիցէլ, Հայ Գիրքը 1512-1800, Երեւան, 1988, էջ 16-17:

16. Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը, Գ2. աշխ., էջ 83-85: Ոսկանեան Նիցէլ, Գ2. աշխ., էջ 17 եւ 21:

17. Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան, Վեներտիկ, 1895, էջ 71-72: Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը

եւ Տպագրութեան Արուեստը, Երեւան, 1946, էջ 83-84: Ոսկանեան Նիցէլ, Գ2. աշխ., էջ 19 եւ 21:

18. Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմ. Հայկ. Տպագրութեան, Վեներտիկ, 1895, էջ 79-85: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Երեւան, 1980 էջ 556):

19. Ճեմճեմեան Հայր Սահակ, Մարսիլիոյ Հայկական Տպարանը, Վեներտիկ, 1986:

20. Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմ. Հայկ. Տպագրութեան, Գ2. աշխ., էջ 140-142: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Զ., Երեւան, 1980 էջ 563: Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, հտ. Գ., Գիրք Ա., Երեւան, 1969, էջ 454-456:

21. Դպրանոցներու մասին տե՛ս Չամչեան Հ. Միքայէլ Վրդ., Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վեներտիկ, 1786, էջ 525-528:

22. Ճեմճեմեան Հայր Սահակ, Հայ Տպագրութիւնը եւ Հռոմ (ԺԷ. Դար), Վեներտիկ 1989:

23. Սարուխան Առաքել, Հոլանդացի եւ Հայերը ԺԶ-ԺԹ դարերում, Վիեննա, 1926, էջ 16:

24. Սարուխան Առաքել, Գ2. աշխ., էջ 46:

25. Սարուխան Առաքել, Գ2. աշխ., էջ 63:

26. Պատմութեան Հայոց, հտ. Գ., էջ 658:

27. Չամչեան Հ. Միքայէլ Վրդ., Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վեներտիկ, 1786, էջ 658-661:

28. Սարուխան Առաքել, Հոլանդացի եւ Հայերը, Գ2. աշխ., էջ 125-126:

29. Ճեմճեմեան Հայր Սահակ, Ամստերդամի Ոսկանեան գիրքը եւ Մխիթար Սեբաստացին, տե՛ս հեղինակին Մխիթար Արքաճոր հրատարակչական առաքելութիւնը, Վեներտիկ, 1980, էջ 53-55 եւ էջ 78:

30. Տե՛ս Ճեմճեմեան Հ. Ս., Մխիթար Արքաճոր հրատարակչական առաքելութիւնը, աշխ., էջ 77:

31. Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 50-51:

32. Ոսկան Վրդ.ի տպարանային եւ հրատարակչական յարգելի վաստակի մասին տե՛ս Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմութիւն Հայկ. Տպագրութեան, Վեներտիկ, 1895, էջ 102-130: Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, Երեւան, 1946, էջ 103-115: Օրմանեան Մաղաքիա Արք., Ազգապատում, հտ. Բ., Պէյրուս, 1960, էջ 2538-2546: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Ը., Երեւան, 1982 էջ 623: Իշխանեան Ռափայէլ, Հայկական Տպագրութիւն, տե՛ս Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Դ., Երեւան, 1972, էջ 614-616: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Ը., Երեւան, 1982, էջ 623: Լէօ, Հա-

յոց Պատմութիւն, հտ. Գ., Գիրք Ա., Երեւան, 1969, էջ 432-446: Ամստերդամի մէջ Հայկական Տպագրութեան եւ հրատարակութիւններու պատմութեան մասին տե՛ս Սարուխան Առաքել, Հոլանդացի եւ Հայերը, նշ. աշխ., էջ 64-89 եւ ԺԶ-ԺԸ դարերի Հայ Ազատագրական Ծարժումները եւ Հայ Գաղթավայրերը, Երեւան, 1989, էջ 98-120, գլխաւոր խմբագիր՝ Վ. Բ. Բարխուդարեան, յօդուածների ժողովածու:

33. Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, հտ. Գ., Գիրք Ա., Երեւան, 1969, էջ 446:

34. Օրմանեան Մաղաքիա Արք., Ազգապատում, հտ. Բ., Պէյրութ, 1960, էջ 2544-2545:

35. Վանանդեցիներու տպագրական աշխատանքներու մասին տե՛ս Չամչեան Հ. Միքայէլ Վրդ., Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վեներտիկ 1786, էջ 658-661: Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ, Վեներտիկ, 1895, էջ 146-152: Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, հտ. Գ., Գիրք Ա., Երեւան, 1969, էջ 459-472: Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Դ., Երեւան, 1972, էջ 120-122: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. ԺԱ., Երեւան, 1985, էջ 269:

36. Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմ. Հայկ. Տպագրութեան, Վեներտիկ, 1895, էջ 47-55 եւ 169-170: Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ Տպագրական Արուեստը, նշ. աշխ., էջ 70-74 եւ 129-133: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Գ., Երեւան, 1977, էջ 218:

37. Ալպոյաճեան Արշակ, Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, հտ. Գ., Գահիրէ, 1961, էջ 196:

38. Տե՛ս «Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 1969, Հոկտեմբեր 18 եւ «Րաֆֆի Տարեգիրք», Թեհրան, 1970, Բ. տարի, էջ 301-319:

39. Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Պատմ. Հայկ. Տպագրութեան Վեներտիկ 1895, էջ 72-79, էջ 85-91 եւ էջ 142-145: Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը, Երեւան, 1946 էջ 86-95: Ալպոյաճեան Արշակ, Պատմ. Հայ Գաղթականութեան, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 185-188: Մինասեան Լեւոն, Նոր Զուղայի Տպարանն ու իր տպագրած գիրքերը, Նոր Զուղա, 1972: Յովհաննէս Վրդ. Զուղայեցի Զօռեշենցի մասին տե՛ս Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Զ., Երեւան, 1980, էջ 564-565: Իսկ Նոր Զուղայի Հայ Վաճառականներու մասին տեսնել Սարուխան Առաքել, Հոլանդացի եւ Հայերը, նշ. աշխ., էջ 41-44 եւ էջ

125-134:

40. Վեներտիկի Մխիթարեաններու տպագրական, հրատարակչական, մշակութային եւ հայագիտական հարուստ իրագործումներու մասին տե՛ս Եարտըմեան Տաճատ Վրդ., Սուրբ Ղազար Մայրավանք Մխիթարեաններու, Վեներտիկ, 1989 կամ նոյնին անգլերէնը՝ San Lazaro Island the Monastic Headquarters of the Mekhitarian Order, Venice, 1990: Եարտըմեան Տաճատ Վրդ., Վեներտիկի Մխիթարեաններու «Հայկական Կաճառ»ը, Վեներտիկ, 2000:

41. Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, հտ. Գ., Երեւան, 1969, էջ 427:

42. Իշխանեան Ռաֆայէլ, Հայ Գրքի Պատմութիւն, հտ. Ա., Երեւան, 1977, էջ 128:

43. Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, հտ. Ժ., Անթիլիաս, 1982, էջ 644:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ալիշան Հ. Ղեւոնդ Վրդ., Հայ Վեներտ, Վեներտիկ, 1896:

Ալպոյաճեան Արշակ, Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, հտ. Գ., Գահիրէ, 1961:

Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կթղ. (Կիւլէսերեան), Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1939:

Եարտըմեան Տաճատ Վրդ., Սուրբ Ղազար Կղզին Մայրավանք Մխիթարեաններու, Վեներտիկ, 1989:

Եարտըմեան Տաճատ Վրդ., Վեներտիկի Մխիթարեաններու «Հայկական Կաճառ»ը, Վեներտիկ, 2000:

Զարբհանալեան Հ. Գարեգին Վրդ., Հայկական Մատենագիտութիւն (Այբուբենական Յուլցակ Տպագրութեան Գիւտէն մինչեւ առ մեզ եղած Հայերէն հրատարակութեանց), Վեներտիկ, 1883: Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս, 1912:

ԺԶ-ԺԸ դարերի Հայ Ազատագրական Ծարժումները եւ Հայ Գաղթավայրերը, Երեւան, 1989, գլխաւոր խմբագիր՝ Վ. Բ. Բարխուդարեան (յօդուածների ժողովածու):

Իշխանեան Ռաֆայէլ, Մատենագիտական միջանի ճշգրտումներ, տե՛ս «Պատմաբանասիրական Հանդէս», Երեւան, 1966, թիւ 3, էջ 278-281:

Իշխանեան Ռաֆայէլ, Հայ Հնագոյն Տպագրութիւնների Ժամանակագրութեան Հարցի շուրջ, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 8, Երե-

լան, 1967, էջ 183-189:
 Իշխանեան Ռափայէլ, Հայկական Տպագրութիւն, տե՛ս Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Դ. (ԺԴ-ԺԸ դարեր), Երեւան, 1972, էջ 607-626:
 Իշխանեան Ռափայէլ, Հայ Գրքի Պատմութիւն, հտ. Ա., Երեւան, 1977:
 Իշխանեան Ռափայէլ, Յակոբ Մեղապարտ, տե՛ս Հայ Մշակոյթի Նշանաւոր Գործիչները, Երեւան, 1976, էջ 458-468:
 Լեւոնեան Գարեգին, Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը, Երեւան, 1946:
 Լէօ, Հայկական Տպագրութիւն, հտ. Ա., Թիֆլիս, 1902, հտ. Բ., Թիֆլիս, 1904:
 Լէօ, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Գիրք Ա., Երեւան, 1969:
 Հայ Հնատիպ Գրքի Մատենագիտական Ցուցակ 1512-1800, Երեւան, 1963, խմբագիր՝ Յակոբ Ս. Անասեան:
 Հայկական Հանրագիտարան, հտ., Ա., Երեւան, 1974, հտ. Գ., Երեւան, 1977, հտ. Զ., Երեւան, 1980, հտ. Ը., Երեւան, 1982, հտ. ԺԱ., Երեւան, 1985:
 Ճեմճեմեան Հ. Սահակ Վրդ., Մխիթար Աբբահօր Հրատարակչական Առաքելութիւնը, Վեներտիկ 1980:
 Ճեմճեմեան Հ. Սահակ Վրդ., Մարսիլիոյ Հայկական Տպարանը, Վեներտիկ, 1986:
 Ճեմճեմեան Հ. Սահակ Վրդ., Հայ Տպագրութիւնը եւ Հռոմ (ԺԷ. Դար) Վեներտիկ, 1989:
 Մինասեան Լեւոն, Նոր Ջուղայի Տպարանն ու իր տպագրած գիրքերը, Նոր Ջուղա, 1972:
 Ոսկանեան Նինէլ, Ա., Կորկոտեան Զ. Ա., Սավալեան Ա. Մ., Հայ Գիրքը 1512-1800, Երեւան, 1988:
 Չամչեան Հ. Միքայէլ Վրդ., Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վեներտիկ, 1786:
 Սարուխան Առաքել, Հոլանդացի եւ Հայերը ԺԶ-ԺԹ դարերուն, Վիեննա, 1926:
 Տէր Խաչատուրեան Արտաշէս, Պատմութիւն Հայ Տպագրութեան, տե՛ս «Դրագարկ» (Տարեգիրք), Անթիլիաս, 1968, էջ 177-191:
 Տիրոյեան Հ. Աթանաս Վրդ., Առաջին դար Հայկական Տպագրութեան, տե՛ս «Բազմավէպ», Վեներտիկ, 1890, էջ 91-94:
 Քիւրտեան Յարութիւն, Փայտափորագրչական Մանրանկարչութիւնը եւ Հայ Մանրանկարիչներ Հայ Տպագրութեան մէջ, «Բազմավէպ», Վեներտիկ, 1937, թիւ 10-12:

Օշական Յակոբ, Երբ Հիները Կը Կարդանք, Պէյրութ, 1983:
 Օրմանեան Մաղաքիա Արք., Ազգապատում, հտ. Բ., Պէյրութ 1960:
 Alishan P. G., L'Armeno-Veneto (Հայ Վեներտ), Վեներտիկ-Սբ. Ղազար, 1893 (իտալերէն).
 Armeni, Ebrei, Greci Stampatori a Venezia (Հայեր, Հրեաներ, Յոյներ՝ տպագրիչներ Վեներտիկի մէջ), Վեներտիկ-Սբ. Ղազար, 1989 (իտալերէն).
 L'Arme'nie et l'Art de l'Estampe (Հայաստան եւ Փորագրատիպի Արուեստը, Armenia and the Art of Engraving), Beyrout, 1982, խմբագիր՝ Richard A. Chahine, հրտկ. ֆրանսերէն, անգլերէն, հայերէն եւ արաբերէն լեզուներով.
 Gli Armeni in Italia (Հայերը Իտալիոյ մէջ), Italia, 1990, խմբագիր՝ B. L. Zekian, De Luca Edizioni d'Arte (Իտալերէն).
 Le Livre Arme'nien a travers les ages, Բ. տպգր., Վեներտիկ, 1989, խմբագիրներ՝ R. H. Kevorkian եւ J. P. Mahe'.
 Roma-Armenia, album Վատիկանի մէջ կայացած ցուցահանդէսի, Roma, 1999, Edizioni De Luca.
 Sevazliyan Baykar, La nascita dei primi libri a stampa Armena (Հայկական առաջին տպագիր գիրքերու ծնունդը), տե՛ս Gli Armeni in Italia (Հայերը Իտալիոյ մէջ), Italia, 1990, խմբագիր՝ B. L. Zekian, De Luca Edizioni d'Arte (Իտալերէն).
 Yardemian Father Dajad, San Lazzaro Island the Monastic Headquarters of the Mekhitarian Order, Venice, 1990.

**«Իւրաքանչիւր նուաճում
 վերջակէտ չէ եղած, հանդիսացած
 է մեկնակէտ դէպի նորը: Անցեալի
 կրկնութիւնը եւ նուաճումներու
 սառեցումը հակահիշն են կեանքի»**

Յակոբ Պալեան

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ
ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԷ ՄԸ Կ՛ԱԿՆԿԱԼԵՆՔ...

Ի նժի համար այս հարցումը կը պրպտէ խորունկ խնդիրներ: Հետաքրքիր է, որ վերջին տարիներուն քանի մը տարբեր ազգասէր եւ մշակութասէր անհատներ, տարբեր շարժառիթներէ մղուած, կը յայտնէին ինժի, թէ կը խորհին եւ կը ծրագրեն Ամսագիրի մը հրատարակութեան սկսիլ նոր միջոցներով եւ նոր ձեւերով՝ նուիրուած Հայ Ընդհանուր Մշակոյթին:

Երբ խորհուրդ կը հարցուի ինժի թէ ի՞նչ կարելի է ակնկալել նոր սկսելիք Հայ «ժամանակակից» եւ «մշակութային» ամսագիրէ կամ պարբերաբերթէ մը, առաջին հերթին կը մտաբերեմ վերջին շուրջ հարիւր տարիներու ընթացքին Հայ Իրականութեան մէջ յայտնուած Հայ Գրականութեան, Լեզուին, Արուեստին, Մտածումի եւ Իմացական Շարժումին եւ կամ «Հայ Մշակոյթ» հասկացողութեան նուիրուած քանի մը ուշագրաւ, ինքնատիպ եւ որակաւոր ամսաբերթեր կամ պարբերաբերթեր:-

1) «ՄԵՀԵԱՆ» (գրական-գեղարուեստական ամսաբերթ), լոյս տեսած Կ. Պոլիս, 1914 թուականին. հրատարակուած է միայն 7 թիւ, խմբագրութեամբ Կոստան Զարեանի, Գ. Բարսեղեանի եւ Յ. Քիւֆէճեանի կամ Յ. Օշականի:

2) «ՆԱԻԱՍԱՐԴ» (գրական-գեղարուեստական տարեգիրք), լոյս տեսած է Կ. Պոլիս, 1914ին. խմբագիրներ՝ Դանիէլ Վարուժան, Յակոբ Սիրունի, Օ. Արզուման. հրատարակուած է միայն մէկ հատոր: 1915ը թոյլ չէ տուած որ շարունակուի:

3) «ԲԱՐՁՐԱՎԱՆՔ» (հանդէս մտածման եւ արուեստի), լոյս տեսած Կ. Պոլիս, 1922 թուականին. հիմնուած է Կոստան Զարեանէն, գործակցութեամբ եւ աշխատակցութեամբ Վահան Թէքէեանի, Շահան Պերպերեանի, Գեղամ Գաւաֆեանի, Յակոբ Օշականի եւ Կոստան Զարեանի. բոլորն ալ արուեստի, գրականութեան եւ մշակոյթի նոյն հաւատքով եւ համոզումով, ինչպէս նաեւ հայեցի նկարագիրով մշակուած անճանարուրութիւններ: «Բարձրավանք»ի շուրջ հաւաքուած էին Հայկական Յեղասպանութենէն ճողոպրած մտաւորականները՝ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԻՄԱՅԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ՎԵՐԱՊՐԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՈՎ:

4) «ՄԵՆՔ» (հանդէս գրականութեան եւ արուեստի), լոյս կը տեսնէր Փարիզի մէջ, 1931ին, 10-15 երիտասարդ գրագէտներու նախաձեռնու-

թեամբ: Վերջին թիւը լոյս տեսած է 1932ի վերջաւորութեան:

5) «ԱՆԴԱՍՍԱՆ» (պարբերաբերթ գրականութեան եւ արուեստի), լոյս տեսած է Փարիզ, 1952ին եւ տեսած է 17 տարի, Բիւզանդ Թօփալեանի նախաձեռնութեամբ:

6) «ԿԱՄ» (հանդէս կամ տարեգիրք վերլուծական), լոյս տեսած է Փարիզ, 1980 թուականին, նախաձեռնութեամբ Մարկ Նշանեանի:

7) «ԱՀԵԿԱՆ» (պարբերաբերթ գրականութեան եւ արուեստի). հրատարակութիւնը սկսած է Պէյրութ, 1966 թուականին: Խմբագիր Գրիգոր Շահինեան: Վերջին թիւը լոյս տեսած է 1970ին:

8) «ԿԱՅՔ» (գրական պարբերագիրք), լոյս տեսած Փարիզ, 1989ին. խմբագիր՝ Գրիգոր Շահինեան:

9) «ԲԱԳԻՆ» (գրական պարբերաբերթ). սկսած է հրատարակուիլ Պէյրութ, 1962ին: Վարիչ-Խմբագիր Կարօ Սասունի, իսկ խմբագիրները եւ գործակիցները եղան Բժ. Յարութիւն Գեղարդ, Տիգրան Ոսկունի, Վահէ Օշական, Եղուար Պոյաճեան եւ Պօղոս Սնապեան: «Բագին» նպատակադրած էր ներկայացնել ժամանակակից Հայ գրական անդաստանին մշակներուն ստեղծագործական աշխատանքները եւ Հայերէն լեզուի գոյատեւումին եւ ամրապնդումի պահպանումը: Մինչեւ այսօր կը պահէ իր գոյութիւնը:

Յիշուած պարբերաբերթերը բոլորն ալ, իրենց առաջին թիւին մէջ, տուած են իրենց առաջադրանքները եւ գրական-ազգային հանգանակը: Բոլորն ալ ուշագրաւ: Անոնցմէ ոմանք շատ կարճ կեանք ունեցան, իսկ ուրիշներ քիչ մը աւելի երկար: Այսօր միակը, որ տակաւին կը շարունակէ իր կեանքը՝ «Բագին»ն է (Պէյրութ):

Ամէնէն կարեւորը եւ ուշադրութիւն գրաւողը, անոնց որակաւոր բովանդակութիւնն է: Ուստի, ամէնէն առաջ, զիս հետաքրքրողը նման հրատարակութիւններու «բովանդակութիւն»ն է, որ ՊԷՏՔ Է ՓՈՐՁԷ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՈՅԺ, ՆԵՐՇԵՆՉՈՒՄ եւ ՏԵՍԻԼՔ ՏԱԼ: Փափաքուած եւ առաջարկուած պարբերաբերթերը պիտի յաջողի՞ն քալել նման ճամբաներէ... եւ ստանձնել նման յանձնարութիւններ:

Հետեւաբար, ակնկալութեան դիրքէն կ'ընեմ քանի մը նկատումներ:-

Ա) Յստակ է ուղիւն.- Մեկնիլ յստակ նպատակէ՝ բովանդակութեան եւ որակի յստակ մտահոգութենէ, որովհետեւ գիրքի մը կամ որակաւոր ամսաբերթի մը հրատարակութեան շարժառիթներէն

մէկը՝ մտածում, իմացական եւ մշակութային կեն- սունակութիւն մը արծարծելու տենչն է:

Բ) Նկատողութեան առնելիք ուրիշ լուրջ հարց մըն է հետեւեալը.- Այսօր, նման հրատարակու- թիւն մը առաջադրող ու ղեկավարող գաղափա- րախօսութիւնը եւ նպատակը ի՞նչ չափանիշ(ներ) գործածելու է, զուտ Հայկական թէ Արեւմտեան (օտարներու) մտածողութիւնը, ուղղութիւնը եւ թե- լադրանքները ընդունիլ-որդեգրել մեր երակներուն մէջ կամ նման երազներ փայփայող նոր հրատա- րակութիւն մը կ'ուզէ՞ տիրող հոգեբանութեան վերջ մը դնել եւ նոր փուլ մը բանալ մեր ընդհա- նուր Մշակոյթի գնացքին մէջ: Միացնել մեզի Արեւմտեան Մշակոյթին օգուտները, համամարդ- կային կիրքը, եւայլն...:

Ուրիշ հարց է թէ ծրագրուած պարբերաթերթերը պիտի քալէ՞ն դէպի արմատները մեր ժողովուրդին, անոր դարաւոր մտածումին ու փորձառութեան, ինչպէս նաեւ դարերու հարուստ պաշար ունեցող կրօնական-հոգեւոր մտածողութեան եւ ապրումին եւ կամ արդեօք պիտի յաջողի՞նք ներգործել «այ- սօրուան» ընթերցող հասարակութեան հետա- քրքրութիւններուն, ճաշակին, մտքին եւ մարդոց կամքերու կառոյցին վրայ...: Ամէն ինչ նկարա- գրի, յղացքի, որակի, տաղանդի եւ հաւատքի հարց է: Ուրեմն, չի՞ բաւեր ծրագիր յղանալ եւ մարտահրաւեր մը նետել հրապարակ, եթէ պիտի ծնի պաշտօնաթերթ մը եւ պիտի խամրի շատ քիչ ժամանակի մէջ:

Գ) Այսօր, Սփիւռքի իմացական կլիման բաւա- կան փոխուած է: Չի՞ նմանիր անցեալին: Ամէնէն յայտնի երեւոյթն է, որ ցցուած է մեր դիմաց: Այս մէկը նկատի ունենալ եւ ապա ճամբայ ելլել...: Կը խորհիմ թէ ծնելիք գրական-ազգային-մշակու- թային պարբերաթերթերը կ'ուզեն աշխատիլ «ԿԱ- ՐԵԼԻ» սահմաններուն մէջ...: Չգտիլ հիմնական առաջադրանքներուն եւ խօսիլ մանաւանդ լեզուով մը՝ որ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ է: Հիմնականը «Հայ Հոգի»ին ընծայուած ուշադրութիւնն է, անոր պաշ- տամունքն է, Հայ Լեզուին, Հայ Գրականութեան եւ Հայ Ժողովուրդի Մշակոյթին պահպանումը եւ պաշտպանութիւնը եւ անոնց բարգաւաճումը:

Գաղտնիք մը չէ այլեւս, թէ Արեւմտահայերէնը «անկումի» հունին մէջ մտած է: “Council of Eu- rope, Commettee of Ministers”ը եւ “UNESCO”ն մեր Արեւմտահայերէնը դասած են վտանգուած լեզուներու կարգին: Կը թուի թէ ո՛չ մէկ միութիւն, կրթական հաստատութիւն, կազմակերպութիւն եւ եկեղեցի կրնայ առաջը առնել այս երեւոյթին...

եւ անոր դժբախտ հետեւանքներուն...:

Ի՞նչ պիտի ընենք, այս Արեւմտահայ Լեզուն եւ Հայութիւնը. պիտի պահե՞նք, պիտի պահպա- նե՞նք, թէ ...: Պիտի ճշտուի՞ սա արժէքը թէ ոչ: Այսպէս է որ ժամանակին հարց կու տար Պէյրութ (Լիբանան) հրատարակուող գրական պարբերա- թերթի մը յօդուածագիրը («Ահեկան», 1968ին): Ու- րեմն, տրամաբանութիւնը պարզ է.— Հայ մնալու համար գիտակցութիւն պէտք է, լեզուն փրկելու համար կամք պէտք է, սէր պէտք է, գործածել պէտք է, այսինքն՝ այս կիրքը պէտք է վերածել գործի:

Դ) Հետեւաբար, առանց հաւակնութիւններու եւ մեծ ակնկալութիւններու, կը խորհիմ թէ որակա- ւոր, իմացական թէ մշակութային արժէքներու հե- տամուտ «Արեւմտահայ պարբերաթերթ» մը պէտք է ունենայ գաղափարային հիմնական ուղղութիւն, մտածումի, լեզուի, արուեստի եւ ազգային արժէք- ներու հետապնդում... եւ վերջապէս՝ նոր հոսանք մը դէպի ամբողջական Հայ Մշակոյթը... եւ այս բոլորը միշտ հեռու՝ քաղաքականութիւն կոչուած հրէշէն: Լեզուն եւ Գրականութիւնը ամէն բանէ առաջ հոգի է ու բարոյական կորով, ներքին ոյժ եւ հաւատք:

Ե) 1914ի «Մեհեան»ը, երբ կը խօսէր՝ կ'առա- ջադրէր բարձրացնել Գրականութեան, Մտածումի եւ Մշակոյթի դերը ժողովուրդի բարոյական նկարագրի ձեւաւորման եւ կազմաւորման աշխատանքին մէջ (գոնէ որոշ հասկնալի խաւերու համար): Երբ կը խօսէր «Հայ Հոգի»ի մասին, կը հասկնար գրակա- նութեան մէջ որոշիչ դերեր սահմանող հաւատք, «Մշակոյթ» հասկացողութեան մէջ յայտնաբերում արժէքներու եւ Հայոց Լեզուն նոր պատուաստնե- րով օժտելու երազ եւ նախանձախնդրութիւն...: Փնտռել ոճի գեղեցկութիւն, ճաշակի նրբացում, գեղեցիկի պաշտամունք եւ արուեստի հանդէպ սէր: Եւ դեռ -կարեւոր անդրադարձում մը՝ հաւա- տալ որ Արուեստը կը տանի նաեւ դէպի կրօնք: Այս հարցը մեզ կրնայ տանիլ դէպի Ուղղափառ Դաւանութիւնը Քրիստոնէական Հաւատքին: Այ- սինքն՝ Արուեստին եւ Կրօնքին մէջ կը պատրաս- տուին եւ կը թրծուին հոգիները: Այս գաղափարը Կոստան Ջարեանին եւ Դանիէլ Վարուժանի հիմ- նական մտածումներէն մէկը եղած է («Մեհեան»ին հանգամանքէն խօսող):

Զ) «Մեհեան»ը (ինչպէս միւսները Մեհեանի նմանողութեամբ), սկիզբէն որդեգրեր էր իր հիմ- նական ուղղութիւնը եւ յայտարարեր էր ամսա- թերթի առաջին թիւին մէջ, որոնց մէջ դուրս կը

ցայտէ հետեւեալ հիմնական առաջադրանքը.- «Կը յայտարարենք պաշտամունք եւ արտայայտութիւն ՀԱՅ ՆՈՒԳԻՆՆ ԿԱՆՈՒԿԱՅ...: Առանց Հայ Հոգիին չկայ Հայ Գրականութիւն եւ Հայ Արուեստ»: Արտայայտութիւն մը, որ իր մէջ կրնայ ընդունիլ Հայ Գրականութիւնը, Հայերէն Լեզուն, Իմացական եւ Մտածումի աշխարհը, Արուեստը, Հայոց Քաղաքակրթութիւնը եւ Հայ Քրիստոնէական Մշակոյթը ամբողջ, ներառեալ ազգագրական, պատմագիտական եւ հայագիտական նիւթերու արծարծումով եւ հրատարակութեամբ: «Պատմութիւնը միշտ կեանք է» կ'ըսէր Յակոբ Օշական (Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, հտ. Ժ., Անթիլիաս, 1982, էջ 321):

1913ին, «Մեհեան»ին խմբակը ճամբայ ելաւ «Հայ Հոգին փնտռելու եւ գտնելու» առաջադրանքով, այսինքն՝ Հայութեան ներքին արժէքներուն փնտռտուքով, անոր մարդկայնութեան եւ հոգեկան մեծութիւններուն որոնումով: Ուրիշ խօսքով՝ ուզեցին մակերես բերել Հայութեան «ապրում»ը եւ ժողովուրդը ապրեցնող ոգեկան արժանիքները: Անոնք ճամբայ ելան ապրուած կեանքին, Հայութեան ցեղային լարին, անոր ոգիին եւ իսկութեան խուզարկումին: Անոնց ըմբռնած գրականութիւնը կոչուած էր մեր ժողովուրդը ճանչնալու եւ անոր արեան ճամբով եւ դարերուն փոխանցուող իսկութիւնները-արժէքները նուիրագործելու առաքելութեան մը:

Այսպէս է, որ «Մեհեան»ին ուղղութեան հաւատացողները եւ աշխատակիցները փորձեցին եւ սկսան բանալ ծալքերը Հայութեան Ինքնութեան եւ հոյակապ Արեւմտահայերէնով մը՝ խմբագրութեամբ Դանիէլ Վարուժանի, Յակոբ Քիւֆէճեանի (Յակոբ Օշական), Ահարոն Տատուրեանի, Կոստան Զարեանի եւ Գեղամ Բարսեղեանի: Յայտնի է թէ «իմացական հոգի եւ շարժում» մը մտրակեր էր ախորժակը «Մեհեան»ին մտաւորականները:

Ըսի՝ «Մեհեան»ը նոր ակօս մը կը փորձեր բանալ «ՀԱՅ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ, ՀԱՅ ՆՈՒԳԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ» փնտռելու եւ գտնելու առաջադրանքով: Ուրեմն, հարկ է նոր խորացումի եւ սեւեռումի ժամանակ ստեղծել եւ քալել առաջ:

Ո՛րեւէ տեսակի «գարթօնք», «վերագարթօնք» կամ «վերածնունդ» կառավարութիւններու կամ ղեկավարներու որոշումներով չեն կատարուիր եւ չեն իրականանար: Ինչպէս ժողովուրդները հրահանգով կամ կեղծ քարոզչութեամբ չեն շարժիր: Պէտք է «հաւատալ» արթնացումի եւ կենսունակութեան դրական պահանջին, շարժումին եւ ա-

պա անցնիլ աշխատանքի: Հոս Հաւատքը եւ Գաղափարը ամէնէն էական լծակներն են, անոնք է որ կը ստեղծեն, կը շարժեն ու կը մղեն «գաղափարային շարժումները»...: Ուրեմն, պէտք է վերաթարմացնել նախորդներէն մեզի հասած Գաղափարը, Հաւատքը եւ անոնց զօրութիւնը:

Երբ կ'ըսեմ եւ կ'ընդգծեմ «Ինքնատիպ ըլլալ» կը հասկնամ ընելիքին եւ ըրածին խորապէս հաւատալ: Եթէ ինքնատիպ պիտի ըլլայ՝ նոր պարբերութիւն մը նպատակ պէտք է ունենայ ծնունդ տալու «Հայութեան եւ Հայկականին Խորհուրդը», որ շատ հաւանաբար Հայ իրականութեան անհանգիստ խորքէն կը ծնի:

Է) Ծահեկան պիտի ըլլայ, որ ո՛րեւէ պարբերական հրատարակութիւն մը, իր առաջին թիւին մէջ գրաւոր յայտարարէ իր հաւատացած ուղղութեան եւ անոր շուրջ համախմբուած գրիչներուն դիտաւորութիւնը եւ դիտանկիւնը (հանգանակը): Ծանր յանձնառութիւն մըն է... Ուշադիր: Լաւ մտածելու է: Բայց հերոսութիւն է սկսիլը եւ ... պէտք է սկսիլ:

Հայկական Մշակոյթին եւ Քաղաքակրթութեան լաւատեղեակ օտար գիտնական մը կը գրէր.- «Հայկական Մշակոյթը առանձին տեղ կը բռնէ...: Ժամանակակից ժողովուրդներու մէջ եւ մեռած մշակութային ազգերու եւ ներկայ կենդանի քաղաքակրթուած աշխարհի միջեւ՝ Հայերը առաջինը եղած են, որ միջազգայնութեան շահերը եւ տիեզերական պատմութեան ըմբռնումը հասկցեր են դեռ Միջին Դարերուն: Հարցը ուրեմն մեծ է: ... ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերուն, օրինակ, Եւրոպական փրփականտի հետամուտ Հայերը երկու ճակատ կազմեցին, երկուքն ալ շինարար, մշակութային. մէկը՝ Ազգային առանձնայատկութիւնները եւ Ինքնուրոյն Մշակոյթը իր ստեղծագործիչ ոյժերով, քաղաքակրթութեան ազգային աւանդական տարրերով եւ Ազգային Լեզուով բարգաւաճող, իսկ միւսը համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող եւրոպական լուսաւորութիւնը ներմուծողը: Հայերը ո՛չ միայն առաջինը, այլեւ միակը եղած են Արեւելեան ազգերէն, Եւրոպայի Մշակոյթը իւրացնելու նպատակով նպատակով գիտական հաստատութիւններ հիմնել Եւրոպայի մէջ...» (Փրոֆ. Նիկողոս Մառ, Հայկական Մշակոյթը, Փարիզ, 1925, էջ 8-9):

Իսկապէս խորհրդածելիք նիւթ, որ ներքին աշխարհէն կը փորձէ թելադրանքներ կատարել եւ լուսաւորել «լուրջ» ամսաթերթի մը հրատարակութեան հեռանկարները: Ասկէ աւելի յստակ ուղղու-

թիւն կարելի՞ է ունենալ:

Վերը ընդգծեցի հիմնական միտքս եւ անգամ մը եւս կը շեշտեմ.- ո՛րեւէ ամսաթերթ կամ պարբերաթերթ, որ կ'ուզէ ծնիլ եւ ապրիլ այսօր, ՊԷՏՔ Է ՓՈՐՁԷ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՆՈՐ ՇՆՉԱՌՈՒԹԵԱՄԲ ՈՅԺ, ՆԵՐՇՆՉՈՒՄ ԵՆ ՏԵՍԻԼՔ ՏԱԼ, ԻՆչ-պէս նաեւ առիթ՝ միշտ զարգանալու, հոգեկան եւ իմացական արժէքներ գտնելու եւ իրացնելու:

Տաճատ Ծ. ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՀԱԿԻՐՃ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷԶԵՐԷՆ

ՄԵՐ ՀԻՆ ՀԱՅՐԵՆԻԹԸ

Հայաստան երբեմն ընդարձակ երկիր մըն էր, ան նախ կը բաղկանար Մեծ Հայքէն որ բուն Հայաստանն է իր Բարձր Հայք (Կարին, Էրզնկա, Կամախ, Դերջան), Տարոն (Մուշ), Վասպուրական (Վան), Սիւնեաց (Սիսիան, Գորիս, Ղափան), Արարատ (Շիրակ, Կարս, Երեւան) եւ ուրիշ բազմաթիւ նահանգներով:

Փոքր Հայքէն՝ որ զանազան շրջաններու Հայաստանի պատկանեցաւ եւ որուն մէջ կը գտնուէին Եւդոկիա (Թոքատ), Սեբաստիա (Սվազ), Ակն, Միլիտիան (Մալատիա):

Կիլիկիայէն՝ ուր Անիի կործանումէն յետոյ հայ ժողովուրդը պետութիւն մը ստեղծեց եւ պահպանեց երեք հարիւր տարի (1070—1393) եւ որուն մայրաքաղաքն էր Սիս:

Հայաստան իր երբեմնի սահմաններուն մէջ ունեցած է երեք կարեւոր լիճեր, Սեւանը՝ որ ունի 1,370 քառակուսի կիլոմետր մակերեսոյթ եւ կը գտնուի ներկայ Հայաստանի մէջ, Վանի լիճը՝ որ ներկայիս Թուրքիոյ մէջ է եւ Ուրմիոյ լիճը՝ որ հիմա Պարսկաստանի կը պատկանի: Հայաստանի կարեւոր գետերն էլած են Եփրատը, Տիգրիսը, Արաքսը, Կուրը, Ճորոխը, Սիհունն ու Ճիհունը:

Հայաստանի լեռներն են Մեծ Մասիսը՝ 5,156 մետր ծովէն բարձր, Փոքր Մասիսը՝ 3,316 մետր բարձրութեամբ, Արագածը՝ 4,066 մետր բարձր, Գուգարաց, Փամպակ, Արեւիք, Զանգեզուրի, Դարալագեազի լեռները՝ ներկայ Հայաստանի մէջ, Սասնոյ, Ռշտունեաց, Կորդուաց, Երզնկեան, Ծաղկաց, Կարագ, Սիփան, Նեմրուտ եւ Գրգուռ լեռները՝ թրքահայաստանի մէջ եւ Տարոսեան լեռնաշղթան Կիլիկիոյ մէջ:🌀

ՀԱՅ ՈՍԿԵՐԴԱՐԸ

Հայ ժողովուրդը Ոսկեդար մը ունեցած է: Ոսկեդար երբ կ'ըսենք՝ հինգերորդ դարն է, այսինքն՝ այն դարը, որ 409էն կը սկսի: Մինչեւ այդ դարը հայ ժողովուրդը հոգեպէս գերի էր օտարներուն: Հայ երկիրը այն օրերուն քաղաքական տեսակետով ալ ճեղքուած էր ազդեցութեանց երկու գօտիներու. մէկ մասին վրայ Պարսիկները կը ճնշէին, միւս մասին վրայ Բիւզանդիոնը:

Բիւզանդական բաժնին մէջ յոյն լեզուն ու մշակոյթն էր որ կը տիրէին. իսկ պարսկական ազդեցութեան շրջանին մէջ ասորական լեզուն է որ կ'իշխէր՝ որովհետեւ Պարսիկները թոյլ չէին տար որ հոն ուսուցուի յունարէնը, վախճալով որ յունական ազդեցութիւնը կը մտնէ իրենց շրջանէն ներս ալ:

Ուրեմն Հայաստանի մէջ կը տիրէին երկու խորթ լեզուներ: Հայ մանուկը չէր կրնար ուսում ստանալ իր մայրենի լեզուով: Հայ երիտասարդը ստիպուած էր յունական եւ ասորական քաղաքներ երթալ զարգացում ձեռք բերելու համար: Հայ եկեղեցիներուն մէջ պաշտամունքը օտար լեզուներով տեղի կ'ունենար, ու ժողովուրդը նոյնիսկ չէր հասկնար հոն կարդացուած աղօթքները:

Ահա այս հոգեկան գերութենէն ազատելու ջանք մըն էր որ եղաւ այն դարուն՝ զոր Ոսկեդար կը կոչենք: Ամէնէն առաջ հայ գիր հնարեցին՝ որպէսզի հայ տառերով գրուի հայ լեզուն: Դպրոցներ բացին հայ լեզուով ուսում տալու համար հայ մանուկին: Հայ եկեղեցիներուն մէջ հայերէն աղօթք մտցուցին: Վերջապէս հայացուցին Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը փրկեցին օտար մտքի լուծէն:🌀

«Ազգի վերականգնումը միայն տնտեսական չէ, նաե՛լ ինքնութեան վերականգնում, ուստի՛ էապէս լեզուական եւ մշակութային»

Յակոբ Պալեան

Ձեր նիւթական օժանդակութիւնը մեծապէս գնահատելի է եւ պիտի սատարէ Նարոտի կանգուն մնալուն, որպէսզի շարունակէ ծառայել հայ ազգին:

Ձեր նուիրատուութիւններուն համար հաճեցէ՛ք դիմել Նարոտի կայքէջին. www.narot.org